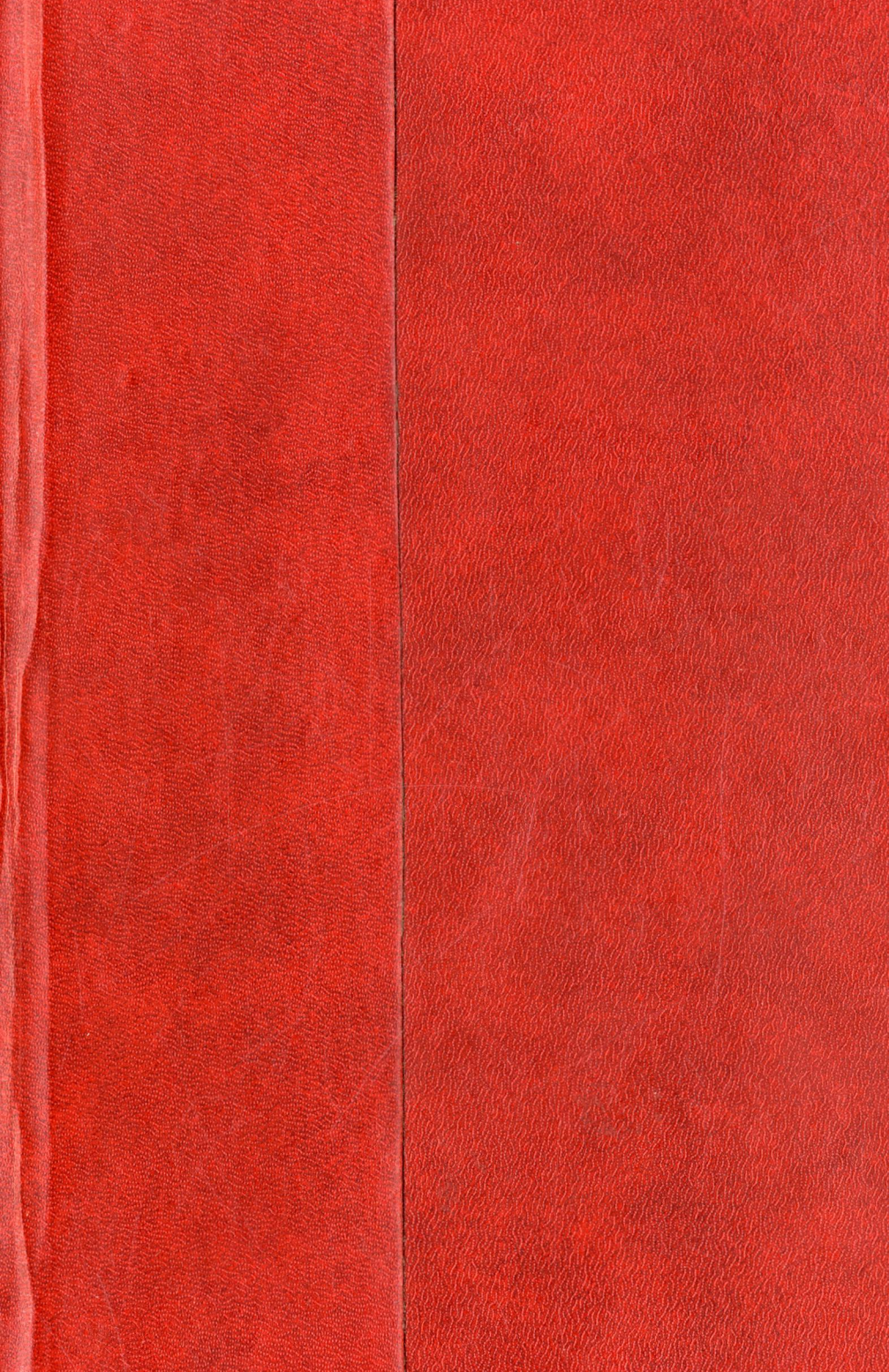
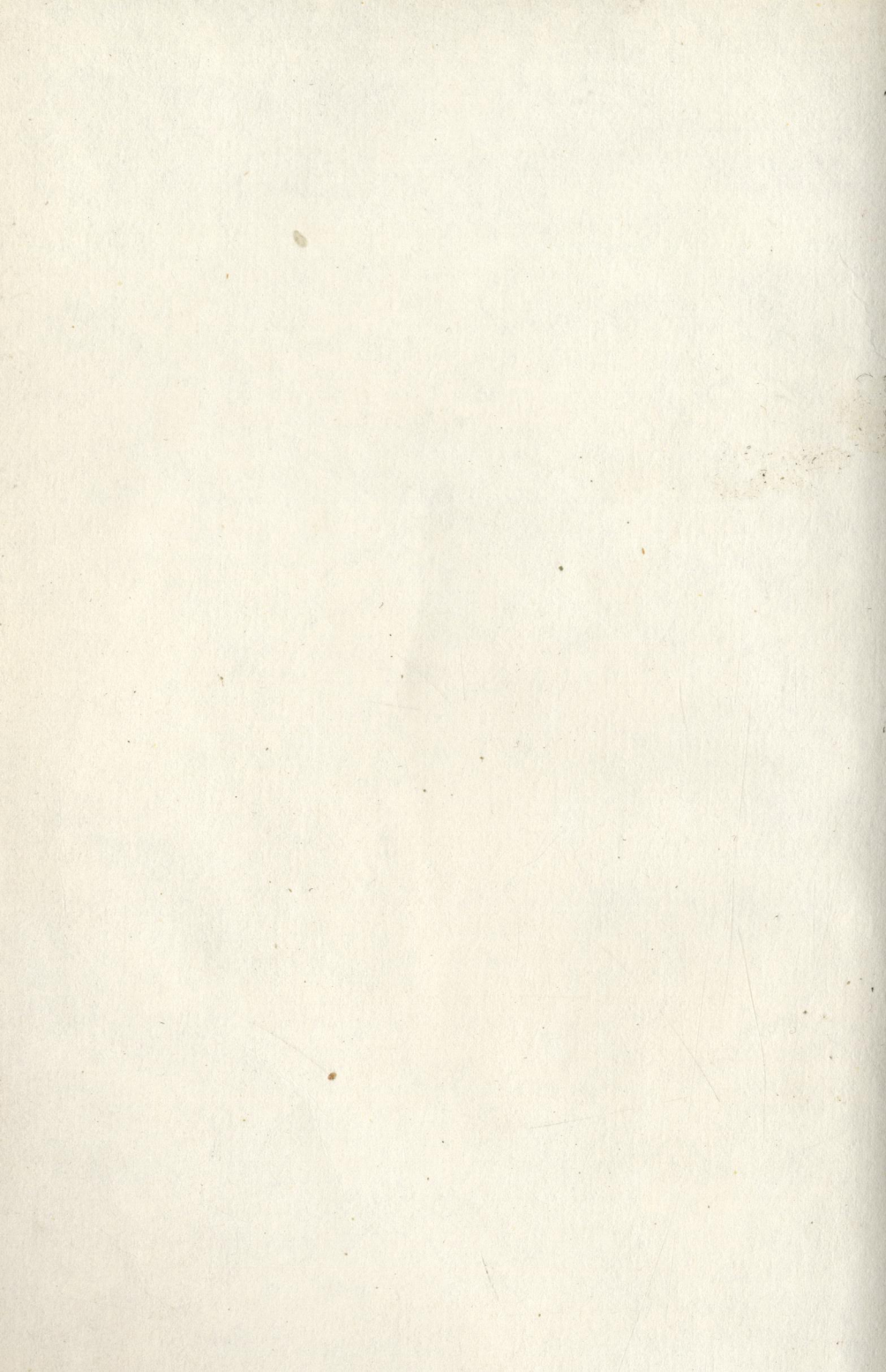

10

120

1921-1931

06/10

30282

4

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО-ІСТО-
РИЧНОГО ТОВАРИСТВА
BIBLIOTHÈQUE DE LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE
D'HISTOIRE MILITAIRE

2

КНИЖКА 2 LIVRAISON

3/5. БАЗАР-BAZAR

1921 $\frac{21}{XI}$ 1931

~~50846~~/2

Нак. 166. 081. ~ 16(16)-1941

КАЛІШ

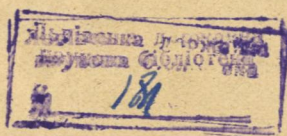
1932

KALISZ

Львівська бібліотека

335 (a) 71a, 4a 43 + 115 (a=4u) 5-6a 43

Видано заходами Комітету по вшануванню пам'яті „359“-ти
в X річницю їх мученицької смерти в Базарі.

3467

Світлій пам'яті
359 героїв-мучеників,
що за волю України
в м. Базарі життя
своє зложили.

(Містерія).

Думи й думи в прірву шуму
листопад кидає;
Біль пожовклий з книги суму
від листів зриває...

„Що то буде, що то буде? — (гнуться долу дуби) —
„Про нечисту нашу совість знають й темні сови“...

„Ми казали — (плаче далеч) —
„Нас забуто, нас закуто,
„Зір закрито шматтям!...
„Ми кричали — (стогне далеч) —
„Ворог, це ж бо ворог лютий!...
„Дали, дали допомогу клятим“!...

„Коб то знати, коб то знати — (віє вітрів смушок) —
„Чей би з кривдою зеднались, віддали б їй душу“?...

Думи й думи в прірву шуму
листопад кидає;
Біль пожовклий з книги суму
від листів зриває...

„Не приймає моє лоно — (беться поле дзвоном) —
„Людський стогін стоголосий без святого похорону“!...
Розкроїлось, почорніло сине небо від напруги:
„Світ не вгледів, світ не вгледів ще страшнішої наруги“!...
Йдуть рядами дні за днями листопадові сумні!...
„Ми, ми свідчим під присягу листопадові події“!

Генерал-хорунжий **Юрко Тютюнник**. Отаман Повстанчої Групи, Командир IV Київської стрілецької дивізії, Заступник Командуючого Дієвою Армією в часі Зимового Походу, Командуючий Повстанчою Армією в 1921 році, в підступний спосіб захоплений москалями й розстріляний без суду в Москві.

БАЗАР.

(1921 р. — 1931 р.).

*Другому Зимовому Походу Української Армії
в X-ті роковини.*

Рік 1185. То було в ті раті і в ті полки, а сіцеї раті
не слышано.

Другого дні велми рано
Кривавії зорі світ повіщають,
Чорнії тучі з моря ідуть,
Хотять прикрити чотири сонця,
А в них трепешуть сі синії молкії.

Бути грому великому,
Йти дощу стрілами,
Ту ся копіям приламати,
Ту ся шаблям потручати
О шоломи половецькії
На річці, на Каялі...

Се вітри, стрибожі онуки,
Віють з моря стрілами
На хоробрі полки Ігореві.

Земля тутне,
Річки мутно текуть,
Порохи поля прикривають,
Стязі глаголють.

То Половці йдуть
Від Дону і від моря, і від усіх сторін,
Руські полки обступивши...

З ранку до вечора,
З вечора до світу
Летять стріли каленії,
Гримлять шаблі о шоломи,
Тріщать копія харалужнії
В полі незнайомім,
Серед землі половецької.

Чорна земля під копитами
Кістями була посіяна,
А кровію поліяна.

Тугою зійшло по Руській землі...
Билися день, билися другий,
Третього дня до полудня
Упали стязі Ігореві.

Ту на березі бистрої Каяли
Брати розлучилися,
Ту кривавого вина не стало,
Ту пир докінчили хоробрії Русичі,
Сватів попоїли,
А сами полягли
За землю Руськую!
Никне трава жалощами,
А древо з тугою до землі приклонилося...

(„Слово о полку Ігоревім“).

Рік 1921. Клони́мо голови наші́ перед найбільшою жертвою, яку зложи́ли Ви на ві́втар Ба́тьківщини! По́дяку скла́даємо Вам, що вка́зали, як треба сто́яти за на́рід свій. По́шану ві́ддаємо Вам за зразок, як треба мі́ряти наші́ терни́сті шляхи. У Вас про́симо — при́линьте з широ́ких степі́в Украї́ни, з темних лі́сів Воли́ні й уві́йдіть у на́шу змуче́ну ду́шу. Да́йте нам си́л побороти́ перешко́ди на на́шому шля́ху й ді́йти до ви́мрі́яної, заві́тної ме́ти—до Ві́льної. Вели́кої Украї́нської Держави́, або—в потре́бі—пі́ти Ва́шими слі́дами!

(Присвя́та Зи́мовому По́ходу 1921 ро́ку в „На Ру́їнах“. Ви́дання Ку́льтурно-Осві́тнього Відді́лу 6 диві́зії).

О Бо́яне! Со́ловію ста́рого вре́мени,
Аби́ ти і́ полки о́щебетав,
Ска́ча сла́вою по ми́слену дере́ву,
Лі́тав умо́м під о́блаки,
Зви́вая сла́вою
О́бо по́ли се́го вре́мени...

(„Слово о полку Ігоревім“).

З бо́лем та смутко́м, з не́вимо́вним жа́лем, але і́ з го́рдо́щами розго́ртаємо о́станні сто́рінки і́сторії на́шої не́давно́ї збро́йної бо́ротьби. Ми́нають де́сяті ро́ковини „Друго́го Зи́мового По́ходу“ — о́станнього, в ми́нулому, збро́йного чи́ну Украї́нської А́рмії. Вста́є пе́ред на́ми з о́повітих кривави́м тумано́м сто́рінок вели́чній при́клад мо́гутнього, по́диву гідно́го геро́їзму. При́клад ві́кової вели́чності украї́нського ду́ху, бе́змірної лю́бови до ба́тьківщини, до сво́го наро́ду, при́клад при́зирства до воро́га, до йо́го бру́тально́ї си́ли.

І в бли́скучо́му про́мінні не́вмиру́щої сла́ви „Друго́го Зи́мового По́ходу“ губля́ться всі́ йо́го вільні́ й не́вільні́ поми́лки.

Сві́това во́єнна і́сторія да́є на́м кі́лька по́добних при́кладів, і́ всі́ вони до́водять, що крім во́єнно́ї ло́гіки і́снує ще́ інши́й о́бсяг, який не́ нада́ється до нау́ково-критично́го до́сліджен́ня та вклю́чення в і́сторію во́єнного ми́стецтва.

Це́ є́ о́бсяг — Найви́щої До́цільно́сти — який о́бу́мовлю́ється не́ во́єнними у́спі́хами, а наро́дно-пси́хологі́чними, мо́ральними та і́сторичними.

Поруч із „Другим Зимовим Походом“ згадаймо „Похід князя Ігоря на Дін“, бій Леонида під Термопілами, згадаймо бурів, що поставили „Честь Зброї“ вище перемоги, і тоді побачимо „Другий Зимовий Похід“ у цілковито іншому освітленні, побачимо, що він був і зрештою мусив бути славним конечним завершенням одного з періодів визвольних потуг України, бо його вимагала „Найвища Доцільність“ — Честь Української Зброї.

* * *

І ми не забудемо річки Звіздаль, нашої сучасної Каяли, ми не забудемо трагедії Базару...

* * *

Чотири роки відбивалася молода Українська Армія від переважних сил різнокольорового ворога. То були тяжкі, криваві роки. І накінець рештки Української Армії, переможені обставинами в нерівній боротьбі, в листопаді 1920 року переходять чужі кордони, і їх інтернується в таборах Польщі та Румунії. Починаються сумні, безнадійно-безпросвітні дні таборової неволі. Поза дротом, без зброї, без надій на близьке ясне майбутнє, змучені тугою за батьківщиною,—мов тіні суняли поміж бараками грізні колись українські вояки.

Їм залишалося одне—прислухатися до кривавого тріумфу злого, червоного ворога.

Цілу Україну затопив ворог. На Україну по хліб суне з півночі сила ворожого люду. Україну грабують. Нарід у розпачі — по селах не стихають повстання. Одурманений перемогою ворог лютує, творить криваву жорстоку розправу — палить села, катує і знущається над беззбройною українською людністю. Плач, лемент України доноситься до таборів, де сидять теж беззбройні, але міцні духом, сильні любовю до рідного краю та свого народу вірні сини України.

Цілий світ захоплений своїми справами й байдуже дивиться на московські знущання. Світ не цікавиться Україною. І в наших воjakів кріпне думка, що єдиною порадою, єдиною надією України залишилися тільки вони. По таборах неспокої. Збившись гуртками, гомонять ціліснічкі ночі. Всі думки на Україні, про Україну. До Української Головної Команди надходять тисячі рапортів із проханням відпустити на Україну до повстанців. Констатується збільшення випадків самовільного залишення таборів та спроб переходу кордонів. І явище це загрожує набрати масового характеру, бо з кожним далшим днем становище по таборах розпалюється.

Головне Командування Української Армії, зважуючи цей настрій та всі його можливі небажані наслідки, вирішує піти назустріч йому і дає дозвіл на організацію „Другого Зимового Походу“. Його має провести в життя „Українська Повстанча Армія“, зформована

лише з тих, хто бажає. До її лав міг стати тільки той, хто відчував у собі досить фізичної та моральної сили перенести тягар суворого походу.

Командування над Українською Повстанчою Армією доручається генерал-хорунжому Юркові Тютюнникові, при начальникові штабу генерального штабу полковникові Юркові Отмарштайнові.

Українська Повстанча Армія складалася з трьох армійських груп: I-ої Волинської, II-ої Подільської і III-ої Басарабської.

Армії ставилося завдання: таємно перейти кордони й, з'явившись несподівано на українській території, користуючися з настроїв селянської маси, підняти загальне повстання та надати йому організований характер. Мета повстання: перешкодити ворогові грабувати та вивозити т. зв. „продналог“ і тим врятувати Україну від загрозливого марева голоду.

Ширше завдання походу було сформульовано так:

„Ворог спрямував усі свої зусилля закріпитися на Україні, сконцентрувавши на Правобережжі майже $\frac{3}{4}$ складу Червоної армії. Зокрема, в чотирикутнику Дніпро — Кам'янець на Поділля — Сарни зафіксовано 13 піших Червоних дивізій, дві окремі піші пограничні дивізії, один кінний корпус, окрему кінну дивізію Котовського, лишаючи крім того поза увагою окремі відділи „Чона“, „Чека“, „Міліції“ та окремі „Труdbатальйони“.

- Операції Української Повстанчої Армії на Правобережжі визнається за неможливі. Простір до правого берегу — від кордонів до Дніпра армія мусить пройти форсованим маршем, по можливості ухиляючися від великих боїв. Українській Повстанчій Армії ставиться завдання прорватися на лівий беріг і там підняти повстання. Станувши твердо на Дніпрі, відрізати ворогові відворот до Росії. Винищувати ворожі частини, розміщені на Україні, захопити військові склади, перешкодити ворогові збирати та вивозити продналог. Створити регулярну армію. Ворожа зброя, захоплене військове майно, відібраний продналог — ось джерела постачання армії *).

Виконуючи цей наказ, окремі армійські групи Української Повстанчої Армії наприкінці жовтня 1921 року розпочали свої акції.

Басарабська Група — під команду ген.-хор. Гулого-Гуленка, яко найслабша кількістю, мала розпочати свої акції перша. Цій групі ставилося завдання прорватися з Румунії на Україну й демонструвати головний випад. Група мала стягнути на себе увагу ворога і тим полегшити операцію прориву Головної Волинської Армійської Групи. На жаль, було багато причин, які перешкодили цій групі виконати поставлене їй завдання в мисль пляну.

*) До важкого цього завдання на Україні приєднується ще необхідність проробити зосередження цілої Української Повстанчої Армії для вимаршу на Україну, як рівно й самий вимарш тишком, у суворій таємниці, щоб не звернути часом уваги польських і румунських адміністративних органів.— Редакція.

Намагаючись одначе виконати наказ та оминаючи всілякі перешкоди, ген. Гулий-Гуленко проривається з невеликим відділом на Україну, але цього було замало, й операція цієї групи зривається. Завдання її переймає Подільська група.

Подільська Група.

У середині жовтня 1921 року на польсько-московський кордон, у район м. Х., було таємно перекинуто з таборів інтернованих відділ українських вояків з IV Київської дивізії, силою в 380 бойців, з яких і було зорганізовано „Відділ Окремого Призначення“ під командою полковника Палія. Абсолютна таємність та хуткість формування, погроза завчасного виявлення пляну з боку польської влади та червоних агентів, не дала змоги провести формування відділу та забезпечити його зброєю, одягом і воєнним майном у тій мірі, як цього конче вимагало поставлене завдання. На цілий відділ пощастило крадькома дістати лише 140 рушниць та біля 2,000 набоїв. Справа ускладнялася в більшій мірі тим, що вищезгадані умови не дали навіть змоги відповідно одягнути вояків, більшість яких прибула до району зосередження в таборовому лахмітті, на три чверти без плащів і навіть без черевиків. Обставини конче вимагали скорого чину і, не зважаючи на всі ці перешкоди, Відділ Окремого Призначення у визначений час, дня 25 жовтня 1921 року, проривається на терен України й незабаром розпочинає бойову акцію. Цьому Відділові усміхнулася доля, з ним разом помандрувало „воєнне щастя“. Вже після перших боїв Відділ здобуває коні і стає кінною частиною. Полковник Палій проходить Проскурівський та Лятичівський повіт в успішних боях, під навалою переважних сил ворога звертає на північний схід, під прикриття Любарських лісів, прямує на північ у Житомирський та Коростенський повіт, повертає на південний схід, на м. Малин та с. Бородянку під м. Києвом. Дня 17 листопада Відділ Окремого Призначення сягає села Гута Котюжинська, Вахівка. Фатально не зєднавшись, як це побачимо далі, з Головною Армійською Групою, Відділ Окремого Призначення звертає на схід від Радомишлю, на південь від Коростишева та Житомира, крізь Любарський та Заславський повіт, просто на захід до польського кордону, який і переходить дня 29 листопада 1921 року та знову попадає до таборів інтернованих.

Воєнний успіх та трофеї Відділу Окремого Призначення великі *).

На поході Відділ нищить несподіваними нападами ворожі частини, розганяє адміністративні совітські установи, винищує силу „ответственных работников“ та чекістів, ущент розбиває 7 та 8 червоні Кавказькі полки, руйнує комунікацію та ширить велику паніку на цілому правому березі Дніпра. Відділ зустрічає повстанчі загони Орлика і Струка. По пораненню полковника Палія Відділ веде

*) Дивись: Підполковник Сергій Чорний: „Сторінка Другого Зимового Походу“. — Редакція.

артилерії підполковник Чорний. Рейд Відділу від 25 жовтня по 29 листопада триває весь час серед безперестанних боїв. Відділ підійшов аж під самий Київ. Реляції Головного Командування визначають рейд Відділу Окремого Призначення за визначний військовий подвиг.

Відділ констатував заляканість населення масовим червоним терором, цілковитий брак у місцевих повстанців зброї та неможливість забезпечити їх власними засобами.

Головна Волинська
Група.

У другій половині жовтня 1921 року з таборів інтернованих у Каліші, Водовицях та Олександрові-Куявському було перевезено у Волинські ліси понад 1,200 вояків. Транспорт маскувалося відповідними лісово-експлуатаційними договорами. На північ від м. Рівного, в районі сел: Великий і Малий Мицьк та Велика й Мала Стадина хутко і таємно від польської влади провадилося формування „Головної Волинської Групи“ під особистим керуванням генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Виділивши всіх нездібних до походу, а натомість прийнявши до 100 урядовців, що прибули з цивільною управою з Ченстохова та Тарнова, Головна Волинська Група налічувала до 900 людей, здатних до походу. По родах зброї число вояків було таке: 534 піхотинців, 60 кіннотчиків, 80 гарматчиків, 50 технічного війська та 170 осіб військових урядовців і нестройових. З цього складу зформовано було такі частини:

І Група полковника Ступницького,

II Київська дивізія під командою генерал-хорунжого Янченка, в складі двох бригад: I-ої Київської—підполковник Шраменко і II-ої збірної—полковник Сушко.

Склад окремих бригад, прикладом II збірної, був такий: старшин 78, урядовців 5, козаків 211. Ці вояки, головне, були з кадрів VI, III та II дивізії. Подібний чисельний склад мала й I бригада.

Генерал Тютюнник, розпочавши формування Головної Волинської Групи, на жаль, переоцінив інформаційні вісті з України й не зважив, що безоглядний масовий червоний терор, який лютував цілий рік, мусів, зрештою, ослабити активність місцевого населення і що успіх загального повстання мусів обумовлюватися не надією на першу широку допомогу з боку населення, але першими бойовими успіхами Повстанчої Армії.

Замість організування маленьких бойових загонів, легких у маневрі, еластичних в умовах малої повстанчої війни, генерал Тютюнник визнав за можливе ще завчасно зорганізовувати схематичні кадри майбутньої великої Повстанчої Армії та відповідної Цивільної Управи.

Поруч із Польовим Штабом Повстанчої Армії формувалося й Управи: Військову, Інспектури, Цивільну, Залізничу, Фінансову, формувалося низку вищих Штабів, як то: Штаб 2 Повстанчої Групи, Штаб Київської Дивізії, Штаб Гарматної Бригади і навіть бойовим частинам надавалося лише організаційну форму кадрів. Помилко-

вість такого погляду виявилася зараз же по переході кордонів: групу обтяжували непотрібні обози, і її маневрова здібність не відповідала силі бойових відділів. Правда, вже перші бої нівелювали до певної міри цю важку організацію, але, на жаль, пізніше вже не було ні часу, ні змоги, ні засобів провести відповідну реорганізацію, а все це разом, з тими надмірно тяжкими умовами, серед яких відбувався цей суворий похід, з кожним днем все більше й більше переобтяжувало групу, поки цілковито не позбавило її маневрової здібності. Це була фатальна помилка, наслідки якої, на жаль, не передбачило Головне Командування Повстанчої Армії.

Осінь 1921 року була добра. Стояв сухий соняшний жовтень, але ця пізня погодна осінь віщувала сувору зиму.

Хутко провадилося формування Волинської Групи, все робилося таємно, похапцем, всі були захоплені тільки однією думкою, яко мога скорше вискочити за кордон. Зле стояла справа з одягом. Вояки прибували до району зосередження в таборову лахміттю, не було звідки взяти одягу, не було засобів, а головне не було часу. Різноманітне військово-селянське лахміття на 60% негідне було до щоденного вжитку, 45% вояків були буквально босі, а 30% навіть і без плащів. „На 200 козаків 48 дослівно босих, а 34 з черевиками, попідвязуваними шнурами. Старшини так само одягнені в лахміття. Довелося для босих на місці заготовлювати личаки з кори, однак вони були нездатні до походу по розмоклому ґрунті“ *).

У такому вигляді Головна Волинська Група починає марш до кордону.

Дня 31 жовтня група робить марш: с. М. Мицьки—Плотична—Марянівка. Дня 1 листопада дальший марш: Марянівка—Гіри—Нівка—Каменка. В селі Каменці (біля Костополя) Головна Волинська Група дістає зброю **): 400 рушниць, 6 кулеметів Максима, 36 кулеметів Кольта, 2 кулемети Люїса, 120,000 набоїв, 500 шабель, 300 кавалерійських списів, 100 гранат, 4 пуди підривного матеріалу. Це на всю групу.

Рушниці, лєнінградського виробу 1920 р., крім того, що не були пристрілені, мали багато конструкційних дефектів, дула забивалися й дуже часто розривалися. Кулемети не мали запасових частин, і козаки пробували доробляти потрібне у місцевих ковалів. Систему Кольта взагалі не можна було уживати. За браком рушниць захопили і списи та на всякий випадок зложили їх на підводи. Справі були лише ручні гранати (французькі цитрини), але їх було небагато. Так одягнена і так озброєна Головна Волинська Група робить дальший марш. Другий учасник походу ***) малює таку картину: „Один із рушницею, другий із шаблею, третій із списом, хто

*) Спогади командира 2 бригади полковника Сушка: „Календар Червоної Калини“, 1929 р.

**) Дивись: Інж. Віктор Яновський: „За Україну, за її долю“. — Редакція.

***) „На Руїнах“. Видання Культурно-Освітнього Відділу 6 Січової стрілецької дивізії, стаття С. Гл.

в дірявих черевиках, хто в личаках, а хто й зовсім босий. Один хоч трохи одягнений, другий без плаща, а хто то й зовсім нагий“.

„Але що було робити? — оповідає інший учасник походу *) — Відкладати виступу не можна було, нас кожної хвилини могла на-крити польська влада. Здержати козаків було годі. Бо одержав-ши цю поганеньку зброю в руки, заясніли, спалахнули завзяттям їх очі, і вони стали „непоборними побідниками“. Не треба було ні-кого підбадьорювати, навпаки — довелося вгамовувати цей порив“.

Командир 2 бригади рапортував Штабові Армії: „Настрій у ко-заків чудовий, вони нестримано рвуться вперед, тільки старшини турботно зажурені“.

Дня 2 листопада Волинська Група робить дальший марш: с. Каменка—Біланівка.

Дня 3 листопада — с. с. Біланівка—Борова.

Дня 4 листопада Головна Волинська Група підходить до кор-дону через с. Боровські Будки й о 2 годині ранку біля с. Нетреби, оминувши лісною доріжкою польські кордонні бекети, переходить совітський кордон.

„Перехід відбувся щасливо — оповідає учасник *) — але підхід був дуже нервовий. Ми втікали—втікали до ворога—за нами гна-лася польська кавалерія. У тій утечі наскочили ми на відділ поль-ської кінної жандармерії, а тому що не мали коней, то зсадили жан-дармів і забрали коні. В дорозі, щоби потаїти наш рух, говорили місцевим людям, що йдемо постановляти пограничні стовпи. Мо-сковські кордонні стежі зняли ми дуже зручно. Був прекрасний приморозний осінній ранок. Сонце світило нам в очі, немов вітало ясно й радісно наші перші кроки на рідній землі. Всі звернули на це увагу. По колоні доріжкою польські кордонні бекети, переходить совітський кордон. Дня 4 листопада Головна Волинська Група підходить до кор-дону через с. Боровські Будки й о 2 годині ранку біля с. Нетреби, оминувши лісною доріжкою польські кордонні бекети, переходить совітський кордон. „Перехід відбувся щасливо — оповідає учасник *) — але підхід був дуже нервовий. Ми втікали—втікали до ворога—за нами гна-лася польська кавалерія. У тій утечі наскочили ми на відділ поль-ської кінної жандармерії, а тому що не мали коней, то зсадили жан-дармів і забрали коні. В дорозі, щоби потаїти наш рух, говорили місцевим людям, що йдемо постановляти пограничні стовпи. Мо-сковські кордонні стежі зняли ми дуже зручно. Був прекрасний приморозний осінній ранок. Сонце світило нам в очі, немов вітало ясно й радісно наші перші кроки на рідній землі. Всі звернули на це увагу. По колоні доріжкою польські кордонні бекети, переходить совітський кордон. Слава українському сонцю!“ Всіх опанувала загальна радість. Ко-лона прискорила кроки. І старшини, і козаки розуміли, як може заважити на терезах української державности щасливий перебіг цього походу. Жадоба волі та помсти опанувала всіх. Полковник Отмарштайн пнянів від радості. Нагнав мене, розцілував та, вказу-ючи на Захід та Схід, задеклямував із Кобзаря:

„І тут степи, і там степи,
Та тут не такі. Руді,
Руді аж червоні... а там
Голубії... Мережані нивами, полями“...

Ці слова не брєніли сантиментально. Це був прояв нас усіх—голос чорнозему нашого, що звав нас на захист перед хижим голод-ним наїзником. Не дивно, що мов у відповідь здвоювали ми кро-ки. Був один лише поклик — уперед“.

Проскочивши цілком несподівано для москалів кордон, Головна Волинська Група заняла без жадного стрілу с. Майдан Голишевсь-кий. Група вже мала 32 коні та 12 фір, на яких було складено холодно зброю, підривний запас, шпиталь та скарбницю.

*) „Базар“, полковник Сушко.

У с. Майдан Голишевський було роззброєно 1 взвод 196 батальйону кордонної охорони й розстріляно кілька комуністів, після чого група рушила далі через с. Андріївку, на с. Кішин, переправившись біля уроч. Сердюк через р. Уборть. У селі Андріївці було захоплено командира 1-ої роти 196 батальйону і командира 4 трудбатальйону. В с. Кішині, виставивши охорону, група заночувала. Марш 4 листопада від с. Борового до с. Кішина покрив 34 верстви. З захоплених у ворога документів виявилось, що 196 батальйон, на випадок алярму, мусів зібратися в с. Голишах, а також, що по селах Янчій Рудні та Емільчину скупчувалися червоні частини для ліквідації місцевих повстанчих відділів.

Дня 5 листопада о 7 годині ранку колона вирушила з с. Кішина в напрямку через с. Стовпину на с. Зубковичі. Вислана наперед кінна розвідка збилася з дороги, і її, після переправи через р. Ротчу, зустрівув червоний відділ у силі одного ескадрону кінноти та одної чоти піхоти. Розвідка приєдналася до головних сил в с. Жубровичах, де було призначено великий опочивок. Не доходячи до цього села, вислано відділ підривників, який підрвав залізничний місток і зруйнував телеграфічну лінію Жубровичі—Осівка. В селі Жубровичах захоплено 30 червоноармійців та склад продналогу, частину якого зараз же було роздано селянам, а на другу вимінано потрібну для провіантування худобу. Вирушивши далі через с. Мяколовичі, Осівку, Кривотин Колтський на слоб. Кривотин, група прибула о 2 годині ночі на опочивок. Марш дня 5 листопада від с. Кішина до слоб. Кривотин покрив 35 верстов.

Зі слоб. Кривотина Штаб Волинської Групи вислав три окремі відділи: I відділ поручника Гопанчука силою в 16 людей із наказом, звязавшись в районі Емільчина з генералом Нельговським, вирушити далі на ст. Шепетівку; II відділ поручника Ружичького з поручником Пилипчуком силою в 12 людей у район Олевського для звязку з місцевими повстанчими організаціями; III відділ поручника Сліпченка силою в 25 людей із 3 кулеметами для навязання звязку з повстанчим отаманом Орликом на р. Тетереві.

З цих трьох відділів особливої уваги заслуговують операції відділу поручника Гопанчука. Як і Подільський Відділ Окремого Призначення, цей відділ також дав доказ можливості успішних операцій невеликих бойових частин. Вирушивши пішки зі сл. Кривотин через с. Рудню Зольну, відділ дійсно натрапив на велике селянське заворушення в селі Емільчині, але виконуючи наказа, йде далі через м. Кропивне — с. Рудулин на ст. Шепетівку. Сконстатувавши, що москалі позаарештовували всіх провідників місцевої повстанчої групи, залишає ст. Шепетівку і, нагнавши паніку на м. Слауту, раптом наскакує на м. Полонне. В цьому районі частково повстають селяни, і відділ значно поповнюється людьми, а захопивши до того кінське депо та червоні обози, зараз же переформовується на кінну частину. Вже, як кіннота, відділ перетинає біля с. Курного тракт Звягель-Житомир і поспішає з'єднатися з Головною Волинською Групою у східньому напрямі через м. Горошки—с. Черняхівку—с. Го-

родське. В районі цих сел відділ зустрічає повстанчі загони отаманів Литвинчука та Святенка, з якими і наскокує на м. Брусилів. Дня 24 листопада відділ осягає район села Гурівщини по Житомирській шосі, в одному переходові від Києва. Не розшукавши Головної Волинської Групи, відділ повертає на захід, знову ширить паніку серед червоних частин, але нарешті червона кіннота оточує його, та він з успіхом продається до кордону. Военний успіх та трофеї цього відділу великі.

* * *

Сумна доля спіткала Головну Волинську Групу. Не було дня, майже не було години, щоб не було бою. Якщо не більші маневрові бої з частинами червоної армії, то дрібні сутички з окремими відділами Чона, Чека, Міліції. До того з дня 5 листопада погода раптом змінюється, небо затягують сірі осінні хмари. Густа мряка нудних листопадових дощів, наперемін зі снігом, зимовий колючий вітер, непролазні багна — все це мусить перебороти колона. Дня 6 листопада о 10 годині ранку Головна Волинська Група вирушила зі слоб. Кривотина на Ємінець — Анишпіль — Ушицю — кол. Калішівська — Гутка — село Піски, де було зроблено великий опочивок до вечора. Висланий зі сл. Анишпіль кінний роз'їзд на с. Бондарівку натрапив на москалів, які збирали продналог, і захопив 10 червоноармійців 393 полку (132 бригади), штаб якого стояв у с. Білках. У с. Пісках було розстріляно комуніста, що за оповіданнями селян, розстріляв 53 українців.

По великому опочивку в с. Пісках, пізнього вечора було видано наказ продовжувати рух уночі, щоб удосвіта несподівано для ворога захопити м. Коростень. Цілий день падав холодний дощ, шляхи обернулися в непролазні багна. Зте одягнені, наполовину босі вояки терпіли великі муки. Вночі наперемін із дощем раптом почав падати густий сніг. Дошкуляв вітер.

* * *

Генерал Тютюнник вирішив захопити м. Коростень. Для Української Повстанчої Армії це був пункт великого стратегічного та політичного значіння. Коростень — великий залізничний вузол. Факт захоплення його пролунав би громом по цілому Правобережжі. Радіостанція, телеграф, телефон — все це давало б змогу повідомити „Всіх, Всіх, Всіх“ про початок Загального Українського Повстання. Але, що найголовніше, то там було велике військове депо зі зброєю, одягом, кіньми, майном, що все неначе чекало на беззбройних, обідраних, босих, голодних українських вояків. За агентурними відомостями червону залогоу м. Коростеня складали: 133 піша Червона бригада, 4 Трудбательон, відділи Міліції й Чека та один ескадрон силою в 100 шабель *).

*) Дані ці розходяться з даними підполковника Івана Ремболовича в його „Рейді 1921 року“. — Редакція.

Генерал Тютюнник видає наказ захопити м. Коростень. Місто мають заатакувати з двох боків: з півночі та з півдня. Головна група—Київська дивізія—має вести наступ із півночі через села Жупани—Кожухівка—Чигири—Коростень. Група полковника Ступницького, силою в 60 людей із одним кулеметом, наступає через Жупани, Вигін, слоб. Краснопіль, Могильне, Білошицю з півдня.

Обидві групи, як північна, так і південна, мали розпочати атаку Коростеня одночасово, рівно о 5¹/₂ годині ранку дня 7 листопада.

У виконання цього наказу обидві групи пізнього вечора дня 6 листопада вирушили з с. Пісок і пройшли разом с. Жупани, де з'ясувалося, що всі дальші села до Коростеня складають один укріплений район, який обсадили частини червоноармійців.

Не зважаючи на це, генерал Тютюнник дає наказ проходити ці села, прикриваючися темрявою ночі, по можливості не підіймаючи стрілянини, а при потребі, використовуючи лише ручні гранати. Через цілковиту несподіванку для ворога цей нічний перехід укріпленого району відбувся блискуче. Лише арєргарди мали кілька сутичок із ворожими заставами, але вже по виході з села. Червоні частини, що були по селах, побачивши колону в самому селі, в паніці, кому це пощастило, розбігалися. Наслідком цього нічного маршу до Чигирів була сила червоних трупів, розкиданих уздовж цілої дороги.

Учасник походу*) так оповідає про цей марш:

„Генерал Тютюнник наказав маскуватися під москалів. Авангард та колона з обозами проходять мовчки, без стрілу, просто через ворожу гущу, не затримуючися ні перед селами, ні поза селами. Прикриває нас темна дощєва ніч. Ворожі частини має „ліквідувати“ арєргард, але тихо, без стрілів. Тільки шаблі працюють. І дійсно, зразу було все гаразд. Проходили ворожий район без жадного стрілу. Але в с. Купищах, „ліквідуючи“ заспаних москалів, в арєргарді кинуту було дві гранати. Це занепокоїло штаб червоного полку в с. Кожухівці та поставило на ноги полкову кулеметну команду. Авангарда зустрів кулеметний вогонь. Що-правда, непорозуміння хутко вияснилося. Кожухівці ми заняли й пішли далі. Але кулеметну стрілянину почув Коростень. Подібна пригода трапилася також і в групі полковника Ступницького, в Краснополі. Ворога охопила паніка—він не знав, хто і кого „ліквідує“. Були випадки, коли з хати вискакував червоний писар із машинкою, кидав це „спасаєме“ майно на нашу підводу і, шойно примостившись на возі, питав: „Какая часть?“ Козак спокійно чекав, поки той нарешті розсядеться, і потім... потім свист шаблі—машинка лишалася на возі, голова писаря під возом. Все робилося тихо, щоб тільки не збудити ворога. Бували сцени смішні і трагічні. Та чи можна словами переповісти все те, що діялося“.

До села Чигирів головна колона прибула о 5 годині ранку, спізнившись на півгодини. Нервовий нічний марш через ворожу гущу, по дорогах, що обернулися в багна, надто стомив вояків. Перед

*) Полковник Сушко: „Базар“. Червона Калина.

боєм належало за всяку ціну спочити хоч півгодинки, але раптом почулося кулеметну стрілянину з південного краю Коростеня, куди було скеровано групу полковника Ступницького. Наказано було зараз же продовжувати рух, бо наступ міг пощастити тільки вночі. Світало. Стомлені вояки Київської дивізії, ледве дихаючи, біжать останні п'ять верстов, щоби зайняти вихідну позицію на північній околиці Коростеня.

Цього ж часу ситуація в південній групі полковника Ступницького складалася так. Прибувши на вихідну позицію з півдня на півтори години раніш, полковник Ступницький, не дочекавшись усталеного наказом для обох груп часу, тобто 5-ої з половиною години ранку, вирішив використати останню годину темряви й розпочав атаку Коростеня.

Полковник Ступницький усакує в місто, дорогу показує місцевий міліціонер-повстанець. Відділ цієї групи, силою в 20 людей, під командою підполковника Рембаловича, влітає на станцію, нищить телеграф, телефони, закидає ручними гранатами ешелюни, але у цей час із Києва підходять два ворожі ешелюни, з силою понад тисячу червоних багнетів. Підполковник Рембалович залишає станцію і хутко відходить у місто на зеднання з полковником Ступницьким. Цього часу полковник Ступницький продерся вже до самого центру міста, захопив штаб 133 бригади (з командиром та начальником штабу), розігнав міліцію, захопив склад зброї, вирізав 20 людей з Коростенської чеки й випустив усіх політичних в'язнів. Сила південної групи, як це згадувалося, виносила лише 60 вояків. Окремі червоні частини, розміщені по касарнях, головне на станції, по перших панічних моментах хутко впорядковуються й вибивають полковника Ступницького з міста. Група полковника Ступницького виходить за місто й чекає на дальші події. В місті грають сурми, б'ють у дзвони — у червоних алярм.

* * *

У цей час 1-а бригада Київської дивізії під командою підполковника Шраменка, наблизившись до станції, розпочинає атаку прибулих червоних ешелюнів. Стомлені козаки не в силах бігти. Червоні вилазять з вагонів, залягають за полотном і зустрічають лави 1-ої бригади сильним кулеметним та рушничним вогнем. Зав'язується звичайний затяжний бій. Генерал Тютюнник скеровує 4 курінь 2-ої бригади в обхід станції. Курінь захоплює станцію, чинить масакру, бере 300 полонених, захоплює цілий ешелюн з 9 гарматами разом із упряжкою та кіньми, захоплює потяг зі зброєю та новим англійським умундуванням, усакує на радіо-станцію, але у цей момент 1-а бригада не витримує червоної контр-атаки й починає відворот. Червоні зорієнтувавшись і побачивши, що перед ними лише купки бойців, — енергійно продовжують наступ і вибивають 4-й курінь зі станції.

Розвидняється. Бій затягується. Не зважаючи на надлюдську втому вояків, що ледве трималися на ногах, генерал Тютюнник на-

казує перейти до контр-атаки; командири бригад доповідають, що поновити фронтальний наступ дуже тяжко: „Перетомленість вояків така велика, що випробувані в боях старшини та козаки, зважаючи на град куль, не можуть навіть бігцем витягнутися в розстрільну. Перебіжку виключено. Закритих підходів немає, а дротяні огорожі, якими є засіяний передтерен, заважають наступові. Половину набоїв вистріляно. Ворожі лави збільшуються, вводяться нові сили“.

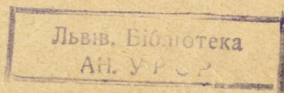
На це командувач армії дає наказа продовжити лівий флянґ 5-им курінем 2 бригади (69 людей), а правий 15 кіннотчиками останньою резервою — і перейти в загальний рішучий наступ. Все, що тільки жило й ходило, пішло в цей останній бій. Одначе червоні цілковито опанували собою, що в значній мірі пояснювалося прибуттям з Житомира „Школи Красных Командиров“. Тяжко скривавлені лави Київської дивізії, продираючися крізь дротяні загорожі, дружно напірали на ворога, і вже 5-й курінь, під командою полковника Лисогора, справді почав охоплювати правий червоний флянґ, але цього часу на запілля та правий флянґ української лави вискочили два червоні бронепотяги й почали в запіллю висажувати десант. У цьому бої лави Київської дивізії понесли значні втрати, головне, серед командного складу, а серед нього — хоробрі сотник Стефанишин та хорунжий Василів.

315 Триматися далі не було сили, в затижному бої не раціонально витрачувалося бойців та набоїв, і генерал Тютюнник дає наказ відірватися від ворога й почати відворот на с. Михайлівку. Стомлених українських бойців ворог переслідує гарматним вогнем, і особливо з бронепотягів. На щастя ворожі знаряди на 80% не розривалися, чому жадних втрат вони не заподіяли. Друге щастя — ворожий десант із якихось причин побоявся атакувати обози, біля яких не було жадної охорони; це врятувало останній запас набоїв. Серед надлюдської втоми, пройшовши через ворожі гущі в крайньому нервовому напруженні майже 35 верстов походом, витримавши після того чотиригодинний важкий бій, Головна Волинська Група змушена була знову спішно відходити на північ.

„Важко було на душі, — оповідає учасник полковник Сушко: — коростенський маневр не пощастив. Новенькі англійські одяги, сила зброї, 9 гармат, коні — все це було вже в наших руках, але не встигли скористати. Причин невдачі годі шукати. Плян, рішучість, хоробрість, консеквентність — все було, але був і масово міцніший ворог, а що найголовніше — він уже чекав на нас. Ми ніколи не мали б сили удержати Коростеня при таких переважних ворожих силах, але ми могли б залястися одягом, зброєю, кіньми, а найголовніше — нам конче була потрібна перша велика перемога. Треба було страсти населення, треба було здеморалізувати ворога. Переведення пляну не пощастило...“

У рапорті начальника Штабу Української Повстанчої Армії наслідки короткого захоплення Коростеню подаються такі *):

*) „Літопис Червоної Калини“. 1930. Полковник Омарштайн.

„1. Звільнено всіх політичних в'язнів, числом до 600 осіб.

2. Розстріляно Коростенську чека, в числі 20 людей.

3. Розстріляно штаб 133-ої бригади, в тім числі командира й начальника штабу.

4. Велика кількість забитих червоноармійців та 100 людей полонених, серед яких виявлено 7 політруків, яких також розстріляно.

Ми втратили забитими 7 старшин і 12 козаків, серед яких сотник Стефанишин і хорунжий Василів, та раненими 8 старшин і козаків, серед яких полковник Климач*.

У селі Михайлівці відбулася воєнна нарада, в якій взяли участь: генерал Тютюнник, генерал Янченко, генерального штабу полковник Отмарштайн, підполковник Шраменко, полковник Ступницький та полковник Сушко.

На цій нараді підносилося думку — оскільки не пощастило здобути зброї, припинити тимчасом дальший похід у глибину України і перевезти всіх поранених за кордон.

Одначе переважила думка дальшого походу, і генерал Тютюнник дав наказ перейти в район Радомишль — Житомир, де згідно з попереднім дислокаційним наказом мала оперувати група генерала Нельговського.

О 20 годині, згідно з наказом, Головна Волинська Група вирушила з с. Михайлівки через Васьковичі, Межирічку, на село Дідковичі, куди й прибула дня 8 листопада о 1 годині.

Отже, дводенний тяжкий безперестанний марш із чотиригодинним боєм за місто Коростень покрив 70 верстов.

День 8 листопада, з причини великої перевтоми вояків, було призначено для відпочинку. Увечері цього дня, в напрямку на с. Ігнатпіль, було вислано підполковника Ремболовича з відділом в 30 людей із наказом висадити в повітря залізничний міст на річці Жерев. Наказ було виконано, охорона частково розбіглася, частково її було перебито. Пізно вночі відділ повернувся. За день вояки трохи спочили, підраховували втрати, трофеї, обгортали онучами ноги, доробляли в місцевій кузні частини до кулеметів та згадували про залишені трофеї в Коростені*).

Дня 9 листопада о 4 годині ранку Головна Волинська Група вирушила з с. Дідковичів через с. с. Обіходи—Рудня—Калинівська—Савлуки — Ксаверів — Каменка — Шкурати — Буда Камінецька, куди й прибула о 14 годині цього дня. Перехід покрив 34 верстви. Під час маршу з боку Недашкова з'явилося 10 червоних кіннотчиків, яких відбила кінна сторожа, при чому виявилось, що в м. Базарі є до 360 людей червоної піхоти, а в с. Недашках якась кінна частина. В с. Ксаверові було розстріляно голову та секретаря клубу комуністичної молоді. Увечері цього дня бере великий мороз, північно-східний вітер жене метелицю.

Дня 10 листопада о 8 годині ранку Головна Волинська Група вирушила з с. Буди Каменецької через с. Юзефівку на с. Чоповичі.

*) „На руїнах“. Сотник Гладкий, стор. 14.

Учасники 2-го Зимового Походу: 1) Інж. Віктор Яновський, 2) Ген. шт. полк. Юрко Отмарштайн — Начальник штабу Повстанчої Армії (забитий невідомим злочинцем у Щипйорні в 1922 р.), 3) Адм. ст. Оникій Богун, 4) Сотн. Сергій Горячко, 5) Підполк. Микола Рибачук (в уніформі сотника), 6) Сотн. Петро Ващенко.

3 с. Юзефівки вислано було наперед підривний відділ, який підірвав залізничний тор праворуч та ліворуч від переїзду та, зрізавши 10 стовпів, зруйнував телеграф. На ст. Чоповичі вислано 5-й курінь 2-ої бригади під командою полковника Лисогора з наказом захопити станцію. Цю станцію займала технічна рота 38 червоного залізничного батальйону з 4 кулеметами, а село — кінна та піша міліція, в кількості 40 людей. По півгодинному впертому бої червоних було вибито зі ст. Чоповичі, але в цьому бої було тяжко поранено полковника Лисогора та вбито полковника Минаківського. Зіпсувавши апарати та стрілки, 5-й курінь примушений був залишити станцію, бо з Коростеня підійшов червоний бронепотяг і почав обстрілювати гарматним вогнем як саму станцію, так і село Чоповичі. Село Чоповичі по короткому бої також захопив відділ, забравши до полону кількох червоноармійців та 17 коней кінної міліції; комуністам пощастило втекти. 3 с. Чоповичів Головна Волинська Група вирушила на Гутку—Буглачки—Будилівку, куди й прибула о 23 годині і розмістилася: 1-а бригада в селі Буглачках, 2-а бригада в с. Будилівці. Марш 10 листопада мав 26 верстов. Вночі з 10 на 11 листопада мороз міцніє, однак не настільки, щоби стиснути розмоклий ґрунт, не кріпка шкорупа ломиться, і колона бреде в непролазному багні. Пізно вночі знімається завірюха. Вимарш із сел Будилівки Буглачки було призначено на 14 годину дня 11 листопада.

Дня 11 листопада, якраз перед вимаршем, біля години 14, на півночі від с. Будилівки раптом з'явився ворожий кінний роз'їзд силою в 15 людей. Застава 2-ої бригади зараз же кинулася на цей роз'їзд і їй пощастило відбити 6 козаків, яких ворог захопив під Коростенем і яких цей роз'їзд конвоював на Київ.

У цьому селі селяни оповідали, що 9 листопада на селянській підводі проїжджав ранений старшина з Відділу Окремого Призначення поручник Антончик, якого обеззброїв та хотів розстріляти начальник місцевої міліції. О 14 годині, згідно з наказом, Головна Волинська Група вирушила з с. Будилівки—Буглачки через Облітки—Шлямарку на с. Литинець, звідки повернула на с. Заньки. З с. Шлямарки вислано було кінний відділ в 70 людей під командою полковника Ступницького та підполковника Ремболовича з наказом захопити вночі м. Радомишль. В с. Заньках група стала на ніч, зробивши перехід у 20 верстов.

День 12 листопаду був одним із грізних тяжких днів Другого Зимового Походу. З цього дня Головну Волинську Групу починає оточувати червона кавалерія. Починається надмірно тяжкий триденний безперервний марш у 174 верстви. Погода лютує. Мороз досягає 20 ступнів. Босі, роздягнені вояки обгортають ноги онучами, обв'язують шнурками і так бредуть по коліна в глибокому снігу, так ідуть на стежі, застави, так ідуть на багнети. Ранком о 11 годині повернувся відділ полковника Ступницького. Відділ не міг виконати наказу захопити м. Радомишль, бо поночі заблуdivся. Для освітлення району праворуч від напряму маршу було вислано кінний роз'їзд на с. с. Модилево—Дубовин—Мокачі. О 14 годині Головна Волинська

Група вирушила з с. Заньків в напрямку на с. Чайківку. В цьому селі до колони повернувся висланий роз'їзд. При наближенні до с. Чайківки авангард групи було обстріляно кулеметним вогнем червоної кінноти, що зосередилася на північно-західній околиці села біля цвинтаря. Це були перші кінні відділи червоної кінної дивізії Котовського. Арергард колони не може відірватися від ворожої кінноти. Увесь дальший рух колона Волинської Групи робить під безперестанним продільним вогнем червоної кінноти, що невідступно переслідує хвіст колони.

Відбиваючись арергардом від ворога колона прямує через с. с. Пилиповичі—Журавлівку—Березівку—Мінейки—Городське. В с. Городському Головна Волинська Група почала переправу через р. Тетерів. Тут дано було арергардний бій, ворожу кінноту підпущено на 50—100 кроків і розстріляно кулеметами та сальвами. Ворожа кіннота понесла тяжкі втрати і змушена була тим часом припинити переслідування.

Відділ поручника Гопанчука, що за тиждень переходив ці місця в напрямку на Шепетівку, найшов на місці бою силу побитих коней, а місцеве населення оповідало про великі втрати червоних. Під час цього маршу та безперестанних арергардних боїв Головна Волинська Група понесла також значні втрати забитими та пораненими, кількість яких дійшла до 45 людей, а між ними старший лейтенант Михайло Білинський, підполковник Ремболович, сотник Лупенко та інші.

Учасник походу*) так оповідає про цей марш:

„Колона прямує на південь, щоби переправитися через р. Тетерів та прикритися старими непорушними Тетерівськими лісами.

Настала ніч. Ясна місячна ніч. Сніжним срібним покривом вкрита безконечна рівнина, а по ній чорною, довгою смугою поспішає наша колона. Настирливий ворог щохвилини насакує то на хвіст, то з боків, криє колону кулеметним вогнем, спинює наш рух, змушує до оборонного бою. Ворог хоче використати час підходу своїх резервів. Ворожі кулемети січуть уздовж колони, підводчики нервуються. Хорі та ранені зіскакують із саней, бо невиносимо лежати закостенілому бойцеві безчинно й безборонно, очікуючи ворожого стрілу. У нас щораз, то все більше поранених, між ними б. морський міністр Михайло Іванович Білинський. У селі Городському колону зустрічає новий відділ ворожої кінноти й замикає греблю. Колона приймає бій і здобуває греблю. Переправа через греблю здавалася бути безконечною. Гребля була довга, розбита гарматним вогнем. Налякані коні рвали запряжку. Ворог настирливо насадав із обох боків. Колона несе великі втрати. Обоз із раненими збільшився до 100 підвод, і це катастрофально гальмує рух“.

Удосвіта дня 13 листопада Головна Волинська Група переходила Київ-Житомирський шлях із невеселими поглядами на май-

*) Полковник Сушко: „Базар“.

бутне і біля 6 години ранку досягнула околиці села Войташівки. Загальна ситуація на цей день складалася так:

1. В районі Радомишля Головна Волинська Група не знайшла ні групи генерала Нельговського, ні Відділу Окремого Призначення полковника Палія. Цим двом групам було заздалегідь надіслано наказу в цих днях перебувати в районі сел: Заньки, Миньківка, Холори, Котівка, однак на цей час ці групи не прибули до зазначеного району.

2. Головне Командування Повстанчої Армії мало на думці в цій районі підсилитися кіннотою полковника Палія, бо при Головній Волинській Групі не тільки не було конче потрібної кінної частини, але навіть не було кінної розвідки. Невеличка група кіннотчиків під командою сотника Хмари була надто слаба, складалася з некіннотчиків, а головне, перетомлені до краю коні після довгих переходів по глибоких снігах (де кіннями доводилося пробивати дорогу), були більше не в стані рушитися з місця. Цього ж часу ворог оперував головне кінними частинами, і група не тільки не могла протиставити ворогові хоч би невеличку відповідно рухому бойову частину, але навіть не була в стані відповідно освітити район руху.

3. Головна Волинська Група складалася того часу тільки з піхоти, при чому в наслідок великих переходів та сильних морозів із вітрами, вояки, з яких 50% було без чобіт, мали майже всі відморожені або попухлі ноги, чому й активність цілої групи було зведено до мінімуму.

4. Обоз, якого назбиралося за того часу до 100 підвід, наполовину з воловою запряжкою, став непомірним тягарем для групи. Того ж часу в шпиталю, тобто на возах, лежало 54 тяжко ранених, 40 людей з цілковито відмороженими ногами та 150 людей легше ранених та хворих. Вояки, що ще трималися на ногах, являли собою фактично лише прикриття обозу. Рухомість колони було зменшено до мінімуму, група цілковито загубила маневрову здібність і була майже небоєздатна.

5. Вояки були озброєні рушницями лише на 50%, бракувало набоїв, поповнення яких було цілком випадкове — від забитих та полонених червоноармійців. До 35% кулеметів Кольта, якими властиво була озброєна група, попсувалося, і через брак запасових частин направити їх було неможливо.

6. Умови, що в них перебувала група, виключали можливість дальшого руху в глиб України, бо перед групою повставала загроза одного дня розстріляти всі свої набої та з перетомленими до краю вояками, разом із усіма раненими, потрапити без жадного опору до рук ворога.

Усе це змусило Головне Командування Української Повстанчої Армії прийняти нове рішення. Головній Волинській Групі було наказано припинити дальший рух у глибину України і повертатися до кордонів Польщі. З цим днем Українська Повстанча Армія почала відворот.

Відпочивши біля двох годин в с. Войташівці, Головна Волинська Група о 9 годині ранку дня 13 листопада, виконуючи наказ, вирушила через с. Царівку — Ставецьку Слобідку на с. Негребівку. В с. Ставицькій Слобідці виявилось, що перед годиною це село пройшов ворожий відділ силою до 600 людей кінноти та 200 людей піхоти в напрямку на с. Кучеряве. Піхоту складав „Карательный Отдел“, що прибув з Києва. При наближенню до с. Негребівки кінні ворожі розізди наскочили вже на колону Волинської Групи. В с. Негребівці арєргард групи дає бій ворожій колоні, що насадала; колона рушає далі на с. Раївку.

Учасник походу *) так оповідає про цей день:

„Спочивши кілька годин в с. Войташівці, рушив генерал Тютюнник новим зигзагом просто на північ, як останні дні йшов на південь. Так, бо треба було за всяку ціну відірватися від кінної дивізії Котовського, бо ми попали в район її зосередження. І знову переходимо через Київський шлях і навмисно не нищимо його, щоби не лишати ворогові сліду за собою. Мимо того ворожа кіннота скоро нас доганяє. Сніги глибокі випали, ми спішно проходимо незалюдненими місцевостями, але лишаємо по собі битий шлях у глибокому снігу. Цей та наступні дні йдемо безпереривно під ворожим вогнем. Майже безперестанно йде бій або передньої нашої сторожі з зустрічним ворогом, або задньої, то з кіннотою, що насадає, то з піхотою, що наздоганяє нас на санках. Бувало й так, що перемішувалися ворожі кулі: ті, що з переду, били у спину задню сторожу, а ті, що з задньої сторожі, попадали в передню сторожу, що пробивала шлях. Не було можливости відірватися від ворога, тягнучи за собою обоз із раненими“.

В с. Раївці арєргард групи — 4-й курінь прикриває переправу через р. Білку. Учасник, полковник Сушко, оповідає далі:

„Пробував був хоробрий 4-й курінь, ставши під Раївкою задньою сторожею, дати ворогові затяжний бій, аби уможливити шпиталеві кілька годин спочинку для перевязки та підкріплення ранених. Та ворог оточив цю горстку хоробрих, відтяв відворот, і курінь мусив відходити вбрід через напів замерзлу багнисту річку. На дворі тиснув мороз у 20 ступенів. Вкриті льодовим панцирем дібралися вояки до села, однак погрітися не встигли. Знову наскочив ворог, знову треба була відходити. Та вже не в силі були відходити. Козак Сичук, старий вояка, зморений, нездібний до дальшого походу, кулею з власної рушниці, розчерепив собі голову на очах у селян. Не хотів попадати до полону, а рушати за своїми не стало сили. Так зробив і кулеметчик Андрійко та інші“.

Минувши с. Раївку колона рушила далі на Гуту—Комарівку—Рудню, куди й прибула біля 22 години і розмістилася на ніч.

Біля 4 години ранку дня 14 листопада кінні ворожі розізди підійшли до с. Гути й почали кулеметний обстріл розміщення. Во-

*) Полковник Сушко: „Базар“.

линська Група знімається о 5 годині і починає дальший рух на с. Кондре та через с. Язвинку далі на с. Майданівку.

Арєргардні бої від с. Рудні до Буди Забуянської дали можливість головним силам з с. Майданівки спокійно дійти до залізниці.

О 15 годині колона прибула на ст. Трубецьку. На цій станції авангард захопив 30 людей (хорони, зірвав залізницю ліворуч від касарні та зіпсував телеграфічні проводи.

Біля 16 години колона рушила на с. Поташню під обстрілом ворожої кінноти, що наскочила ззаду. Село Поташню колона минає, не зупиняючися, і прямує далі на північ на с. Блитчу, ввесь час із арєргардним боєм.

„Становище робилося невиносимим, — оповідає далі полковник Сушко, — ворог став напирати вже великими силами. Належало захитати його сміливість. 2-а бригада, як задня сторожа, використовує пригідний терен лісових поперечних горбових пасів і стає засідкою на одному з горбів, між селами Поташнею та Леонівкою, біля урочища Стекло. Завдання було дуже ризиковане, але конечне. На одному з горбів сховано відділ біля 50 людей із ручними ґранатами, широко розставлених у лісі. 800 кроків у напрямі нашого руху, у підніжжя горба, уставлено дві сотні поперек дороги. Ворог, наскочивши на наші кулемети, мусив завернути, але тут мав чекати на нього пекельний вогонь ручних ґранат. Засідка намерзлася, чекаючи з запертим духом цілих три години, але ворог не пішов за нами. Видно, стомився. Засідка залишила позиції, як тільки почула сильний вогонь десь у голові колони. Ми нагнали наших вже після бою. Бій був завзятий, і наші відійшли“.

Наблизившись до с. Блитчі, виявили, що с. с. Блитча, Унів та Ханів заняли ворожі частини. Перетомлені вояки не в стані були вибити ворога, тому групі наказано було звернути праворуч та йти просіками без доріг у напрямку на с. Леонівку. У лісі між с. с. Блитчею та Леонівкою генерал Тютюнник наказав зробити годинний опочивок, під час якого наказано було, щоб облегшити обоз, спалити та скинути з підвід всі зайві речі, канцелярійні та персональні, залишити лише те, що кожен міг нести на собі. Насувалася ніч із 14 на 15 листопада — фатальна ніч Другого Зимового Походу. Наближаючися до села Леонівки, передові частини групи раптом почули в селі сильну рушничну й кулеметну стрілянину та крики „Слава“ й „Ура“. Авангард та передові частини колони, не зважаючи на страшну надлюдську втому, хутко кидаються на допомогу невідомим своїм. Починається фатальний бій за с. Леонівку — одна з причин драми Базару. Тут Головна Волинська Група несподівано зустрічається з Відділом Окремого Призначення і, не пізнавши один одного, з боєм розходяться. Відділ Окремого Призначення підійшов до с. Леонівки перед кількома хвилинами з протилежного боку і, довідавшись, що червоні в селі, атакує без вагання. Ворог уперто борониться. Того ж часу підходить до села Головна Волинська Група, чує бій, поспішає на допомогу і, не маючи змоги орієнтува-

Учасники 2-го Зимового Походу: 1) Підполк. Іван Ремболович, 2) Сотн. Василь Падалка, 3) Підполк. Микола Чижевський, 4) Хорунжий Євген Курницький, 5) Підполк. Микола Шраменко — командир 2-ої бригади Київської дивізії, 6) Пор. Дмитро Зоренко (помер у 1931 р. в Польщі), 7) Хор. Грицько Ільченко, 8) Сотн. Микола Маркевич, 9) Хор. Микола Левченко.

тися вночі, захоплює в бою і Відділ Окремого Призначення. Підполковник Чорний, заступник полковника Палія, не сподіваючися зустрінути в цьому районі Головну Групу, приймає її за переважні сили ворога й хутко вискакує за село. Несподівану появу Головної Волинської Групи червоні приймають за нові сили повстанців і теж поспішно опускають село. Атакуючи, частини Головної Волинської Групи попадають під сильний перехресний вогонь. Частини групи, що вже встигли прорватися аж до церкви, змушені були так само хутко вискочити з села. Село Леонівка так і залишилося незаняте ніким. У бою та нічній темряві ситуація для всіх лишилася нез'ясована. Випадок зводить дві бойові українські групи і також нагло й несподівано розводить їх цієї злочасної ночі.

Це був той час, коли Відділ Окремого Призначення вже не був у стані притягти на себе головні сили ворога і тим полегшити марш Головної Групи; остання вже не мала сили боронитися від переважних сил ворога.

З'єднання обох груп підсилило б їх і не довело б до катастрофи 17 листопада. Кінний відділ полковника Палія мав того часу біля 400 шабель; Головна Група не мала жадної кінноти. Доля не судила цього. Ранком 15 листопада Відділ Окремого Призначення проходив місце, де Головна Група палила своє майно, і довідався, що нічну зустріч мав зі своїми, але вже не мав змоги зв'язатися з ними.

Не маючи змоги з'ясувати ситуацію, Головна Група прямує далі на схід без доріг, лісними просіками, аби знайти якусь переправу через р. Тетерів та, прикрившись річкою, хоч трохи спочити від наслідань іззаду ворожої кінноти.

„Головна Група поспішно відходить, — оповідає учасник походу полковник Сушко, — прямує до кордону. Перевтома доходить до крайності. Вояки дослівно падають із ніг. Група зближається знову до р. Тетерів старезними глибокими лісами. Таємничо кидає місяць довгі тіні. Сон перемагає. Тут вояки переживають дивний прогнв перетомленої уяви — масові галюцинації. Одному зі старшин штабу чудиться гавкання собак — і по всій колоні проноситься слово: „село“. Всі раз бачуть село, хати, світло, вогонь у печах, страви. Колона немов пробуджується, всі приспішують кроки, а штаб виїздить хутко вперед. Проходить одна верста, друга, третя — село зникає...

Лишається темна ніч, навали снігу, завірюха, 20 ступенів морозу. Не витримували коні, але вояки йшли“.

Розвіднялося, коли група дійшла до р. Тетерів. За переправу обрано брід між с. с. Уніним та Бличчею, біля хутора Старий Млин. У цих селах були червоні частини. Для забезпечення вислано в бік цих сел застави. Переправа надзвичайно важка — надто глибокий був брід. Піхота проходила по двох кладках, що їх збудували сапери, майно перевантажували з саней на фіри, а таких було тільки три. Аби прискороти переправу, сани з раненими складали поверх других саней і в такий спосіб перевозили їх на другий беріг. Пе-

реправа тривала біля півтори години. Вояки розкладали вогонь, щоб хоч трохи погрітися, а разом коптили на рожнях сире мясо і так годували хорих та ранених. Ворог не помітив переправи. Спочивши під час переправи, група рушила далі через с. Зарево на Лукашівку — Інвалідну — Розважів, куди й прибула біля 21 години дня 15 листопада і розмістилася в цих трьох селах на нічний привал. Командант Армії та начальник штабу, наближаючися попереду колони до с. Інвалідної, були обстріляні з боку групи міліціонерів, що після цього зникла.

Цим привалом закінчився нарешті триденний безпереривний марш у 174 верстов й під безперестанним ворожим вогнем. До краю зморені, окостенілі від холоду та голоду вояки дістали нарешті можливість трохи спочити. Чого не витримували коні, те витримали завзяті українські бойці. Ворог загубив групу зі свого обрію. Ранком біля 4 години дня 16 листопада в село Інвалідну, просто у двір Штабу Армії приїхала на підводах червона розвідка. Через утому наші вояки прокинулися трохи запізно, і червоним пощастило утекти, за винятком одного політрука, якого негайно й було розстріляно.

* * *

Одна виспана ніч, тепла їжа, і вояки знову повеселили.

О годині 10 рано дня 16 листопада Головна Група знялася з нічного опочивку й вирушила через с. с. Розважів, Полідарівку, Салішани на с. Голубівичі, де було зроблено двогодинний опочивок. Ворог ізнову насів на групу. Від с. Розважів до с. Термахівки ар'єргард увесь час веде бій із червоною кіннотою, що переслідує безперестанно. Ворог відстав лише під с. Термахівкою, де засідка причинила йому великі втрати і де було забито командира червоного дивізіону. З с. Голубівичів вислано роз'їзд від кінної розвідки під командою сотника Хмари в напрямку на с. Залішани. Біля 24 години колона групи ввійшла до с. Залішанів, де й приєднався висланий роз'їзд. О 24 години група вирушила далі на с. Малі Миньки, куди й прибула о 5 годині сумного дня 17 листопада. Нічний перехід у 36 верстов знову стомив вояків. Більшість із командирів була хора. Був хорий командуючий Армією генерал Тютюнник, їхав на санках із відмороженими ногами командир Київської дивізії генерал Янченко, був хорий командир 2-ої бригади полковник Сушко та інші.

Зараз же по прибутті до с. Малих Миньків виставлено застави на шляхах у напрямках на с. с. Великі Миньки, Голубівичі, Рудню, Свясоцьке, Звіздаль. Вимарш групи призначено на 12 годину цього дня в напрямку на с. Звіздаль — Христинівку.

У селі Малих Миньках група розмістилася в такий спосіб: південно-східню околицю заняла 1-а бригада, північну — 2-а бригада. Штаб Армії став по хатах біля церкви. Під час привалу наскоро варили обід, перевязували ранених, годували коні. Ще раніше, під час підходу до села Малих Миньків дехто з командирів бригад підносив думку, щоб не робити в цьому селі великого опо-

чивку через можливе оточення групи з боку ворога й радили про-
йти ще 10 верстов та, переправившись через широко болотяну річ-
ку Уж, прикритися Рокитнянськими болотами. Та місцевість, що
нею, правда, тяжко було б проходити навіть піхоті, до певної міри
унеможливлювала операції ворожої кінноти. Одначе, страшна пере-
втомленість вояків та коней, брак у дальшому напрямкові відповід-
них для опочивку пунктів, схилили генерала Тютюнника до думки
зробити великий опочивок у с. Малих Миньках. Тимчасом стежі до-
несли, що до околичних сел підтягується сила ворожої кінноти та
піхоти. Одержавши такі відомості, Штаб Армії наказав негайно
здійматися й продовжувати марш. Того ж часу, коли колона витя-
гувалася поза річку Звіздаль, кінні ворожі частини раптом наскочили
на арергард. На північно-західній околиці села зачався бій. Під
прикриттям всієї озброєної піхоти хвіст колони вже був витягнувся
з села, коли раптом із правого боку, зі сходу, з лісної смуги, з від-
далі біля 1,000 кроків, навперейми винеслося біля 3-х ескадронів
червоної кінноти. Чолові частини колони хутко повертаються, щоб
визволяти ранених, але у цей час ворог наскакує на них спереду.
Ворог розриває колону на дві частини. Рівночасно з лівого боку,
з заходу, наскакують нові ворожі частини і ще раз перерізують ко-
лону. Несподіваний удар сильної ворожої кінноти, підтриманий пі-
хотою, викликав велике замішання. Заатаковані на підводах ранені
схопили ручні гранати. Перший напір ворожої кінноти почастило
здержати ручними гранатами. Ранені та хорі, старшини й козаки,
бороняться безпримірно. Ворог розсипається від гранатних розри-
вів, але потім під прикриттям кулеметів ізнову поновлює наступ. На-
стає пекло. З одчаю вояки підривають себе останньою гранатою. Тут
наложив на себе руки й колишній морський міністр М. Білинський,
так зробив ройовий 4-го курія Андрієвський і багато, багато інших.

Відрізана піхота (рештки 4-го та 5-го курія) під командою хо-
роброго сотника Григоряка подалася до лісу, завзято відбиваючися
від ворога, що переслідував їх, але й у лісі чекав на них ворог. Бій
тривав доти, доки українські бойці не вистріляли останніх набоїв.
Потім розпочалася різанина.

Штаб Армії, кінна сотня та 15 передніх підвід із тяжко ране-
ними (разом біля сотні людей), будучи відрізнаними від головних сил,
перейшли р. Звіздаль і подалися на північний захід. Героїчно від-
биваючися від переслідування ворожої кінноти, переправилися вони
далі через річку Уж в селі Матейках і під охороною ночі зникли
в лісових болотах.

Решта бойців-мучеників лишилася на полі бою. Дехто сховав-
ся в лісах, декого заховали селяни в Миньках та Звіздалі, а інших
беззбройних, змучених бойців захоплено до ворожого полону. Во-
рог також поніс значні втрати. Операційна червона група під ко-
мандою Котовського складалася з Червоної кінної дивізії в складі
2-х кінних бригад, однієї пішої бригади при 2-х артилерійських ба-
тареях та з окремих карних відділів.

* * *

Трагічний бій на річці Звіздаль був останній бій Української Повстанчої Армії — останній в недавньому минулому збройний чин Української Армії.

* * *

Штабна Група, переправившись через р. Уж в селі Матейках, рушила далі в напрямку на с. Рудню Греблю, хутір Мельники. Для прикриття ранених вояків зформовано кінну групу з 3-х відділів: 1-й відділ—полковник Ступницький—силою в 18 кіннотчиків; 2-а—сотник Хмара—35 кіннотчиків; 3-я—поручник Стрілець—34 кіннотчиків. Ранених налічувалося 22 людей. Переформування було проведено на хуторі Мельниках та в с. Журбі. По тригодинному опочивку о 24 годині 17 листопада група рушила далі через хутори Липецькі на с. Толкачівську Каменку.

Дня 18 листопада о 4 годині ранку група перейшла залізницю й о 18 годині прибула на хут. Сугачки. По 4-годинному опочивку о 12 годині група рушила далі через Рудню Дивошинську, Слободу, Халплянську (Теклівка), хут. Лисівці, Рудню Дубову на Рудню Сирницю, куди й прибула дня 19 листопада о 6 годині. По опочивку о 11 годині група рушила далі через Рудню Кованьку на р. Уборть. По цій річці розміщено було червоні відділи. З наближенням темряви, обминаючи ворожі частини, група перейшла вброд р. Уборть між селами: Перга та Рудня Хочинська і рушила далі на Уржевичі, які, за відомостями селян, обсадив ворог. Обминувши лісами без доріг с. Уржевичі, група між 2 та 3 годиною дня 20 листопада вийшла на пограничну вартівню (Купіль), де зустріла першу польську сторожу. О 5 годині ранку цього дня група перейшла р. Студеницю, а о 7 — вже прибула в с. Біловіж.

У цьому селі польській жандармерії було здано зброю та коні.

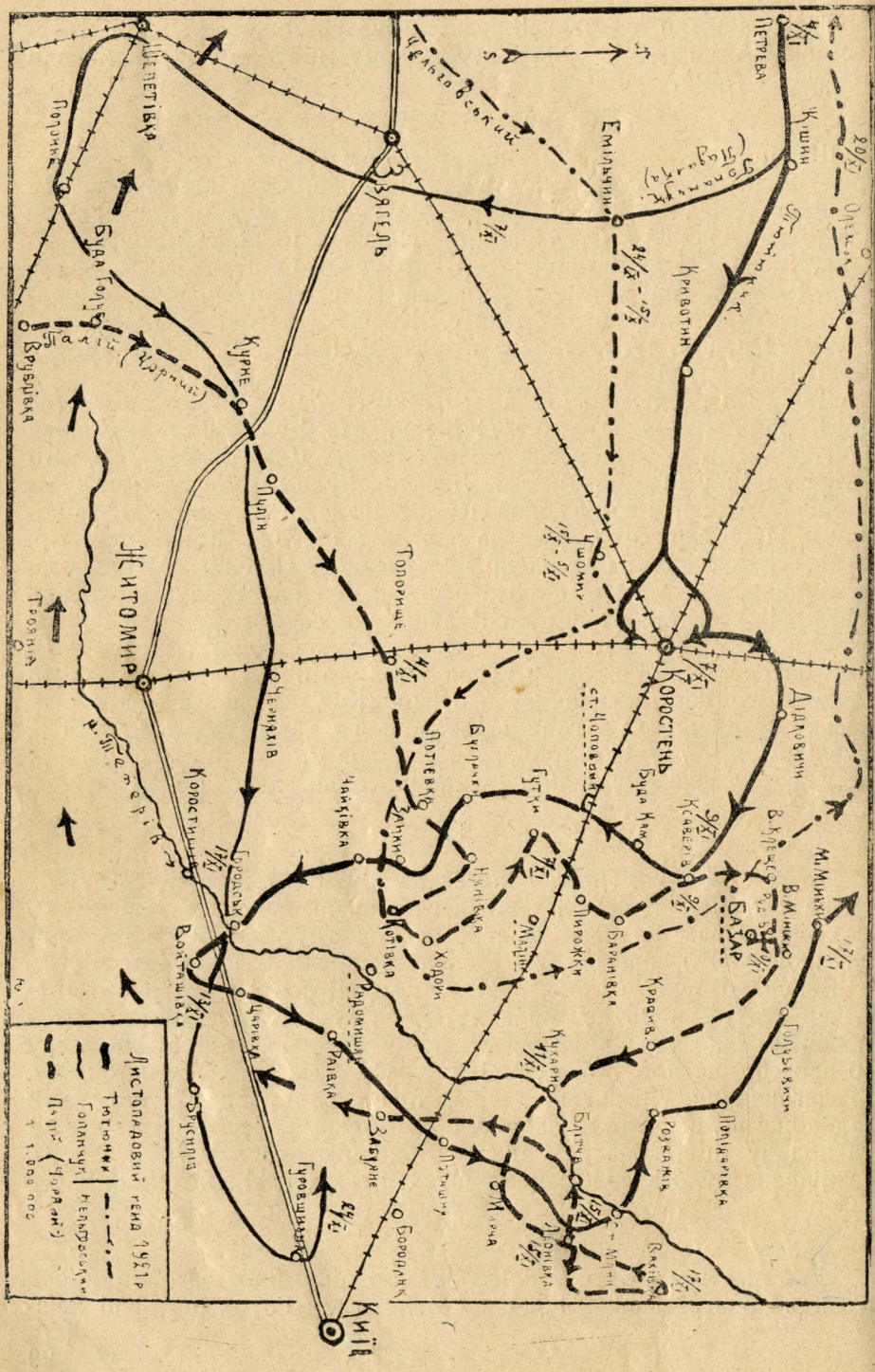
* * *

Другий Зимовий Похід почався вночі з 3—4 листопада 1921 р., по переході с. Борового, і закінчився в такий ж спосіб—уночі з 19 на 20 листопада. Головна Волинська Група протягом 15 діб зробила марш у 600 верстов, що дає пересічно 40 верстов на добу.

Беручи на увагу умови маршу, глибокі сніги, бездоріжжя, бagna, через які доводилося проходити босим, зле одягненим, голодним воякам і до того в безперестанному ворожому вогні, цю цифру в 40 верстов на добу, без сумніву, треба вважати за велетенську, суто легендарну. Зважаючи, крім того, на те, що старшинський склад поніс великі втрати забитими й раненими, не можна не висловити подиву щодо безприкладного бойового поведження козацтва, яке змушене було в собі самому шукати моральної підтримки.

* * *

Про трагічну долю українських бойців, яких захопив ворог у наслідок розгромлення Головної Волинської Групи на річці Звіз-

даль, говорять нам офіційні звіти ворога, про це з сумом оповідають ті полонені старшини й козаки, яким пощастило втекти з полону, про це ще довго оповідатимуть селяни — очевидці трагедії Базару, про це свідчить козак із „того світу“ та велика могила під м. Базаром.

* * *

Усіх мучеників України, тих, хто вже не мав змоги вискочити або покінчити з собою, большевики загнали яко полонених до церкви в с. Миньках.

До приїзду „Чрезвычайной Пятерки“, себто червоних катів, їх усіх тримали в холоді, голоді, катували й знущалися над ними.

Про дальшу їхню долю оповість нам краще за нас червоний офіційний звіт: „Сборник приказов Войскам Киевского Военного Округа. Содержание: № 2578, 26 ноября 1921 года, г. Киев“.

Розглядаючи й осуджуючи по-своєму джерела зародження Української Повстанчої Армії та її операцію й виправдуючи себе, що Армії тій пощастило продертися так глибоко в Україну (25 верстов від Києва) нібито тому, що „Советскими Республиками было брошено все, не исключая и частей красной армии, на хозяйственный фронт (грабёж селян?—Редакція)“, — наказ цей підходить до бою на р. Звіздали й подає дослівно таке:

„Зарублено в бою свыше 400 чел. и захвачено 537 чел., в том числе и раненые. В момент боя некоторые из высшего командования, видя безвыходность положения, сами себя расстреливали и взрывали бомбами.“

Всього перед Чрезвычайной Комисией (пятеркою) предстало 443 чел., остальные умерли (?—Редакція). Руководствуясь велением революционной совести (?—Редакція), основываясь на всем вышеизложенном и дабы предупредить подобные преступления и показать всему капиталистическому миру и его наймитам, что власть советов беспощадно карает всякого покушающегося нарушить ее мирную (?—Редакція) работу, Чрезвычайная пятерка постановляет: лиц, перечисленных в приложенном к сему списку, в числе 359 человек, как злостных, активных бандитов, — РАСТРЕЛЯТЬ“.

Протокол підписали: „Председатель Чрезвычайной Комисии Гарькавий, члени: Лившиц, Иванов, Котовский, Фриновский, секретарь Литвинов“. Наказа підписали: „Командующий Войсками Округа Якир, член Реввоенсовета Округа Затонский, Нач. Шт. Округа Генштаба Паука“.

* * *

Селяни згадують: „Під м. Базаром наказали червоні кати викопати велику братню могилу, зігнали з далеких повітів селян, щоби на власні очі побачили „веление революционной совести“, привели з м. Базара засуджених змучених, скривавлених, майже голих українських вояків і наказали їм стати над викопаною могилою“.

І далі розповідають селяни, очевидці розстрілу, що йшли мученики, не сумуючи, а поважно та гордо. Рішуче стали над могилою. Червоні кати навели на них кулемети. Нараз виступив якийсь червоний комісар і сказав, якщо хто з засуджених заявить каяття та присягне вступити до лав червоних для боротьби з українськими „бандами“, того буде помилувано.

Цієї грізної хвилини виступив козак 6-ої дивізії Щербак і сказав: „Я, козак 6-ої дивізії Щербак, від себе й козаків, яких я знаю, кажу вам: ми бачимо, що нас чекає, і ми не боїмося смерті, але до вас служити не підемо. Коли ви нас побете—знайте, що за нас вам помстить увесь український нарід. А коли до українських вояків дійде чутка про вашу ганебну роботу, то за кров нашу воєни будуть нищити все, що тільки має хоч малий зв'язок із вами, каторжани!“ Голосне, потужне „Слава“ рознеслося по полю, і залунав, яко останній салют Україні — гімн:

„Ще не вмерла Україна...“,

поки його не заглушив туркіт ворожих кулеметів.

Стало тихо. З кривавої могили неслися скарги та стогін*). Там умирало 359 бойців за Волю, за Честь України**).

* * *

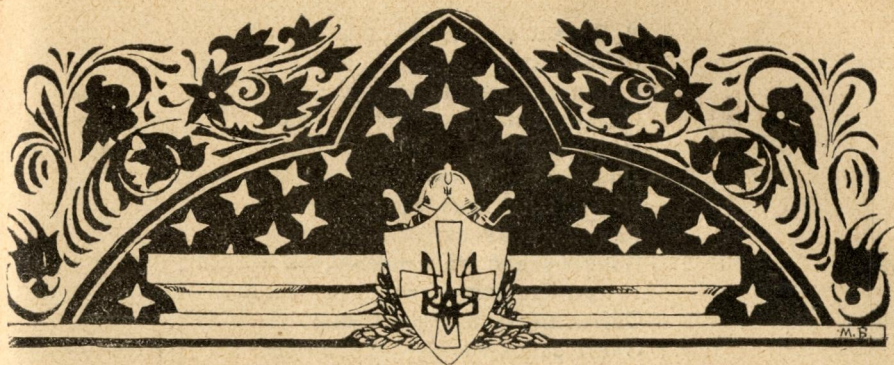
Так закінчилася трагедія Базару.

Та помиляється ворог, коли ще думає, що кривавими звірствами злякає наш нарід, який вже зложив страшенну силу кривавих жертв на вівгар Батьківщини. Хай знає, що пожне лиш те, що сам посівав.

*) Коли почали кати присипати ще живі постріляні тіла мучеників, вискочив із могили козак Артим. Він був пострілений кількома кулями, але опритомнів. Вискочивши з могили, кинувся бігти. Його зловили, але селяни не дали катам загнати його знову до могили, бо—він був вже „з того світу“.

**) Джерела до історії Другого Зимового Походу:

1. Генерального штабу полковник Отмарштайн: „До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 року“ „Літопис Червоної Калини“, 1930 р., чч. VI, VII—VIII, Львів.
2. Полковник Сушко: „Базар“, Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 р. Львів 1929 р.
3. Сотник Гладкий: Кілька слів про повстанчу групу на Україні осінню 1921 року (за матеріалами учасників). Збірник „На руїнах“. Видання Культурно-Освітнього відділу 6-ої Стрілецької дивізії.
4. „На руїнах“. Збірник присвячений „Листопадовій повстанчій групі 1921 р. на Волині“. Видання Культурно-Освітнього Відділу 6-ої Стрілецької дивізії. Без року та місяця видання. 59 сторінок.
5. Генерал О. Удовиченко. „Присвята у восьму річницю Базару“. „Тризуб“ ч. 47 (203), 24 листопада 1929 р. Париж.

МИКОЛА ОВЕРКОВИЧ.

Сузір'я Лицарів.

(Баляда Листопада).

Присвячується Оксані Печеніг.

I.

Вийди ніччю в листопаді,
Подивись на зорі,
Що пливуть на небоспаді
У бездоннім морі...
І послухай... На Вкраїні
Дивне-диво стало:
Там над землями Волині
Сяйво запалало.

Триста зірок і півсотні
Й девять в небозводі
З оксамитної безодні
Ходять в хороводі;
І горять вони, палають
Неугасним жаром;
І осяйно спочивають
Над сумним Базаром.
Тії зорі — святі душі
Богатирів Волі:
Світла Правди не придушить
Пітьма зла неволі...

В тяжких муках під рукою
Московина-ката
В серці з вірою живою
Полягали спати

У Базарі у могилі
Рідній герої;
І нащадкам засвітили
Славні вчинки свої.
Й буде зорями сіяти
Лицарська та слава,
Поки Волю буде ссати
Гадюка кривава;
Поки буде брат в неволі,
У ярмі ходити —
Світитимуть в зорнім колі
Святі заповіти
Тих, хто голову козацьку
Мужньо і без страху
Зложив гордо на хижацьку,
На московську плаху..

День суворий листопаду,
День тяжкий, похмурий
Відбував сумну параду —
Московські тортури...
День мовчазний, наче в глумі,
Та сніги на полі
Прийняли в німій задумі
Мученицькі болі.
Не спіймали свідка очі
Ворожі злочини,
Як кривавив кат з півночі
Синів України.
Лише вітри над ланами
Похорон справляли
Та над рідними братами
Плакали-ридали...
Сторожили буйнокрилі
Ту різню криваву
І у співах відлунили
Козацькую славу —
І відбивсь, розгомонився
Спів той в грізній силі:
Ангел Помсти народився
У святій могилі...

Й Бог-Суддя правдивий кинув
Знаки над Базаром;
День кривавий в крові згинув
Вечірнього жару,
А над землями Волині
У північній порі

Запалали і донині
Світять Душі-Зорі.
І будуть вони світити,
Поки правда світить,
Поки буде кат гнітити
Козацькі діти;
Поки день сумної тризни
Не зійде жалями,
Поки Ангел Помсти грізний
Не змахне крилами,
Не протрубить кару кату
Мідною трубою,
Й не освятить на відплату
Месник ясну зброю...

Так поклав Господь Правдивий
Ніччю в листопаді
Правду-Волю—знаки-диво
В зоряній лямпаді —
Триста зірок і півсотні
Й девять ясним жаром
Із небесної безодні
Стали над Базаром...

* * *

О, дівчино мила, і ти на бандурі
Співала про долю бойців-юнаків
І чоло натхнене схиляла у журі
Над тими, хто келех смертельний допив
І муки черпнув у розправі кривавій,
І згинув на славу Вітчині у славі...
О, дівчино мила, ти співом повила
Події сумні листопадових днів;
І в пісні дівочій лунко забреніла
Печаль голосіння, затаєний гнів...

Твої ліси жалями вже шумлять,
І рідне поле беться гучно болем,
І далечі оманливі скиглять,
І гнеться небо у розпуці долу,
І розбігаються зрадливі шляхи,
І червоніють соромом левади;
І плаче вся Волинь-красуля за гріхи—
За зраду, ой, за зраду листопаду...

Ні, не сумуй; нехай же не тремтять
Твої кобзи струни гірким болем:

В землі твоїй бойці славетні сплять
З увінчаним незгасним саявом чолом.
Не плач над вмерлими; нехай надії чар
Окрилює пісні і гук дзвінкої ліри:
Твоя земля — божественний вістар
Великої вечірньої офіри...

Там впали лицарі могутні і ясні,
Незломні, горді у своєму чину —
Їх душі моляться в блаженнім тихім сні
За всю зневолену, нещасну Україну.

Благословив Господь святії їх діла:
В землі німій без почестів тіла
Бойців лежать; в небесному просторі
Палають вічно їхні Душі-Зорі.
Так записав Суддя Найвищий в небозвід
Героїв рідних Волі заповіт...

Так поклав Господь Правдивий
Ніччю в листопаді
Славу-Волю — знаки-диво
В зоряній лямпаді:
Триста зірок і півсотні
Й девять над Базаром
Полуміють, а в новодні
Спалахнуть пожаром.
Триста зірок і півсотні
Й девять із безміря
Ісплелись в ночній безодні
В Лицарське Сузір'я...

Вийди ж ніччю в листопаді,
Подивись на зорі,
І прислухайсь їх нараді:
Що вони говорять?...

II.

Йдуть рядами дні за днями листопадові сумні:
„Ми, ми свідчим під присягу листопадові події“...
Оксана Печеніг.

Про печальну свідчать славу
Листопадні дні,
Ятрать гостро біль кривавий
Спогади сумні.

Хай же жалем серце сходить,
Рветься в тузі дух,
Поки гнів у грудях бродить,
Гнів святий не вщух...

Хай же біль про ті події
Силою новою
Відживить нові надії
До нового бою!...
Ой, буде ще суд розправа
Ворогам України —
Не умре лицарська слава,
Не вмере, не загине!
Ой буде ще суд розправа
Та на лихо, враже:
Не умре козацька слава,
Не вмере, не поляже!...

Листопаду дні ствердили:
Впав лицарський цвіт...
Ночі ж в зорях засвітили
Слави заповіт...

* * *

Як згасне день, і ніч розгорне крила
І чорні коси перлами вбере...
І розведе невидимі вітрила,
І керму на човні вогнями прибере,
Й коли засвітить хтось тремтливою рукою
У храмі вічному світильники ясні,
І зірка з зіркою вітатиметься грою,
Й розсипиться їх гра у проміні рясні,
І тиша до землі нахилить журне чоло,
Й заграє всесвіт гімн одвічного буття,
І побіжать хвилини дружним колом,
І стане чуйний час на варті забуття —
Тоді, о хай тоді засне в душі зневіря,
І стихне в серці жаль за страдників-мерців:
Ось поплило в вогнях по небесах сузір'я,
Нове Сузір'я Лицарів-борців...

Між вславлених братів, що діядему ночі
Красою вічною квітчають від віків,
Хай бачить дружній зір й ворожі заздрі очі
Сузір'я Лицарів...

Героїв-юнаків
Земную долю злу вже Вічність сторожила;

І на Голготі їх в скорботний смертний час
На страдницький вінок їм славу присудила;
І промінь сяйний слави не погас...

Горить Сузіря Лицарів. Розкроїло безодні,
Здолало морок прірви, у півні
Пролляло навіки проміння благородні,
Акордом світляним просякло млу німу...

За біль і за печаль, за муку листопаду
Прийняли лицарів простори небоспаду
Та засвітили в них безсмертну прикрасу
На пам'ять днів сумних у вічну пам'ять часу...

* * *

І чорним полум'ям горить осіння ніч,
І вічні іскри в зорях розсипає...
І між сузір'я уславлених, об'їх
Сузіря Лицарів незгасним світлом сяє.

І Вічність молиться... І повен світлом храм,
І повний Всесвіт струн і світляних акордів...
І відвіків плывуть світи у безвість горді...
І там,

Де восени між зоряних пустель
У листопаді дзвонить світлом Ліра,
І у безсмертний лет простерсь ясний Орел,
І Лебідь полум'ям плыве,

І без кінця, без міри
У безвість котиться Малий й Великий Віз,
І жарить паща грізного Дракона;
Кассіопеї сяють перли сліз,
І Андромеди блискає запона,
І де Персей, побідник злих горгон,
Стискає мертву голову Медузи,
Й на сході пишиться осяйний Оріон, —
Там в гурті світлозорих друзів
Шляхами вічними у безкінець, в безміря
Поплинуло і Лицарів Сузіря.

І чорним полум'ям горить осіння ніч
Та іскри-зорі в небі розсипає...
Хтось молиться Великий, й віч-на-віч
Із Вічністю святою розмовляє,
І світлами дзвенить осінній небозвод,
Й акорди арфів ті в безодні тихо тають...

Палають зорі й водять хоровод;
Палають зорі — світлами співають.

* * *

Сузір'я Лицарів:

„О Ліро, Ліро, славу рознеси,
Гори і грай небесними струнами
Про нашу смерть на вічні часи
По всіх світах між людськими синами!
Ми здвинули меча і впали на землі;
Ми вмерли гордо, вірнії Вітчині,
І ні безсилий страх, ні марнії жалі
Не захитали нашої гордині“.

Сузір'я Ліри:

„Я смерть богатирів у вічність понесу,
Я передам вікам вогнянно-згучним співом
Про силу Духа людського й красу,
Про ясну славу Вашу неминливу.
Нехай біжать, нехай летять віка,
Нехай лигає час людську долю вперто—
Та моя пісня гучна і лунка,
А з нею й слава ваша незатерта“.

Сузір'я Лицарів:

„О брате Орле, друже степовий,
Лети ж, лети на рідную Україну
І розкажи братам про наш кінець сумний,
Про нашу неоплакану кончину!
Зрадливий ворог заздро затоптав
Велику нашу братську могилу.
Щоб рідний брат на ній поклону не поклав,
Щоб месники на ній мечів не освятили“.

Сузір'я Орла:

„Вітаю вас, бойці, як здавна я вітав
Могутніх предків ваших над степами.
Я славу їм козацьку віщував,
Благословляв широкими крилами.
І степу рідного я ранній смуток пив,
І вечори прощав на лицарських могилах,
І радість і печаль вояцькою носив
На своїх неутомних крилах.
Послужу я і вам: на степи полечу
Та буду там із клетотом кружляти,

Аж поки річки крови потечуть
Ворожої для вашої відплати“.

Сузір'я Лицарів:

„Пливи, о Лебедю, у наш печальний край,
В козацьке бурхливе Чорне море —
Нехай заграє буйне знов, нехай
Дніпро старий до скелів заговорить;
Хай лицарі-брати задзвонять у шаблі,
І хай до бою знов повстане Україна;
Хай Воля-Правда стане на землі
Й вітчизні нашій світлая година“!

Сузір'я Лебедя:

„Я попливу до моря і в Дніпро,
І вістка моя — швидше блискавиці;
У рідних ваших водах смочу перо,
Й обмию сльози сиріт і вдовиці“...

Сузір'я Лицарів:

„Брати, брати, блискучії Вози,
Біжить в наш край небесними шляхами
В задумливо похилені ліси,
У балки та яри з крутими берегами —
Там накажіть незборним повстанцям,
Нехай на герць новий відточать грізну зброю...
Надію привезіть відважним їх серцям
І сповістять їм гасло знов до бою“!

Й мовчазно котяться, палаючи, Вози
У край героїв; в балки і ліси
Біжать, і ріжуть кола їх дороги —
Вогнянні вісники змагань і перемоги,
Керманичі шляхів на вічні часи...

Сузір'я Лицарів:

„Товаришу незнаний між світил,
Співмандрівник небесний, о Драконе,
Скажи, чим зориш ти, — яких носія сил,
Які хорониш ти незрушні закони?“

Сузір'я Дракона:

„Сторожу від віків я скарби неземні:
Офірність, мужність, вірність і одвагу.
Мій світлий вам привіт, о лицарі ясні! —
Ви виконали смертю присягу“.

Сузір'я Лицарів:

„Хто ти, печальна жінко, що між зір,
Кассіопее, ллєш огнєві сльози?
Кому сльозами нарікла докір,
Кому сльозами вирікла погрози?“

Сузір'я Кассіопєї:

„Велика Мати я. Утратила колись
Єдиную дочку коханую убогу,
І мої сльози жалю пролились
На вічну Чумацькую Дорогу.
Мій біль терпкий у небі загорів
І записав вночі у зоряні скрижалі
Огнєвий диво-знак невітшних матерів,
Знак горя чорного—гіркої їх печалі.
Мій гострий біль символом вогнєвим
Заполумів на віки вічні в горі,
І грізним знаком став насильникам усім
І цєє завжди їм погрозою в докорі,
І будє людям він горіти без кінця,
І в книзі вічній зір незгладимо сіяти,
Аж поки будє зло кривавити серця,
І в тузі Мати вічная ридати.
Благословляю вас, бойці, я передам
Світам про ваші муки благородні —
Осяйний усміх ваш журливим матерям
Я перешлю утіхою з безодні...“

Сузір'я Лицарів:

„А ти хто ж, Діво красна, у простір
Жагучє простягла палаючі рамена —
Чого шукає твій в темряві ясний зір,
По кому тужиш ти, і як твое імено?“

Сузір'я Андромеди:

„Я Андромедою між зорями зовусь —
Сумної матері дочка Кассіопєї —
До страдницї великої невітшної я рвусь,
І зір мій тулиться із тугою до неї.
Дивіться: я — ясна з піднесеним чолом,
І на руках бряжчать розбитії кайдани —
Була я скована насильністю і злом,
І визволив мене герой від Бога даний.
Радійте, о бойці! Безсмертні у віках
Заполуміли ваші звучні імена —
І зброя ваша спадщинна в руках
Великого незборного племена.

І вашій здоланій вітчизні вдарить час,
І упадуть тяжкі тиранові окови:
Ще на землі брудній змагання дух не вгас,
І світить ідеал свободи вічно новий.
Красою вічною горить незломний Дух,
Й жагуче прагне Правда Правди-Волі;
І меч деспотії не спине гордий рух
Поборників ярем й ганебної неволі“.

Сузір'я Лицарів:

„Хто ти, Персею, лицарю ясний;
Хто ти, боєць, в небеснім темнім полі,
Загорнений в зористий вир рясний,
З вінком побідника на гордім сяйнім чолі?“

Сузір'я Персея:

„Небесний сторож я. Невтомний войовник
З верховних мужніх сил безсмертного загону;
Ногою твердою я станув вік-на-вік
На варті міцного правдивого закону.
Я Андромеду визволив і кови їй розбив,
І меч свій засвітив я знаком перемоги;
Окреслив в небесах свій справедливий гнів,
Й до помсти прикував усіх борців дороги.
Ось мертву голову Медузину стиснув
Рукою певною святої оборони;
Рукою збройною гніючу злість пригнув,
І вбив отруйний зір смертельної горгоні.
Вітаю вас, бойці! Хоробрості чолом!
Вітаю лицарів без страху і докорів!
Ви впали у борні з неправдою і злом,
Хай ваша слава сяє поміж зорів!“

Сузір'я Лицарів схиляється на схід..
У ясній млі німій вінок півночі сяє,
І зорі зорям шлють проміннями привіт,
І пишний Оріон сріблястим Руном має...

Сузір'я Оріона:

„Вітаю лицарів у зорях золотих!
Вітаю вас і я, ловець в небесних луках:
Ловили Правду ви в своїх полях німих,
І уловили смерть насильницьку у муках..
Живіть же проміж нас, уславлених увік,
Й хай ваше зоряне негаснуче горіння

Палає славою. І хай од року в рік
Уславлять вас живі й прийдешні покоління!"

Хор Сузір'їв:

„Вічна слава відважним бойцям,—
Мужнім без страху й докорів!—
В вічності вічній без краю-кінця
Хай полуміють між зорів.
Слава лицарству ясному навік —
Хай же її полуміння
Чуйливі духом із року у рік
Славлять усі покоління!"

* * *

...І світлами дзвенить осінній небозвод,
Й акорди вогневі в безмежній прірві тають...
Палають зорі й водять хоровод;
Горять-бринять — проміннями співають.
Про гордих лицарів безсмертні діла,
Про Правду вічну в небеснім сяйнім полі
Горять-дзвенять, аж поки сплине мла
І заспіває день і сонце гімни Волі...

III.

Минає рік за роком в небуття;
І чередуються людській покоління;
І маревом тремтить мінливе життя
На вічнім віваті негасного горіння.

Великий Час невинно сторожить
Безмежний ланц живий всесвітнього розвою,
Й чергове кожне звено кожному мить
Зриває пильною невтомною рукою...

І паща Вічності гризе голодну кість,
Ненаситну учинків й діл лукавих...
Минає в забуття людська печаль і злість,
І сором, і ганьба, і чорна тінь неслави...

І тільки те, що вічність в небесах
Вогнями слави в зорях засвітила
Рукою певною,—палатиме в часах
Назавжди, як горять негаснучі світила.

Минає рік за роком в безкінець,
А слава й лицарів Базарських, їх терпіння

Їх муки гордії і гордий їх вінець
Палають у вогнях сузірного проміння...

* * *

Вийди ж, вийди в листопаді
У вечірній порі,
Роздивись по небоспаді
І поглянь на зорі;
І послухай срібні співи,
Золоті розмови,
І поеми їх журливі
Баляди бойові.
Світлу пісню величаву
Слухай серцем чулим
Про велику ясну славу
Лицарів заснулих;
Про їх вчинки незатерті
В книзі вічній Долі,
Про красу їх мужню смерти
На Базарських полі...

У безмежності, угорі
В пам'ять з роду в рід
Записали ясні зорі
Слави заповіт...

Бо там, де в безкінець мовчазний, у безміря
Поплили листопадові, палаючи, сузіря —
І Ліра, і Орел, і Лебідь, і Вози осяйні,
Кассіопеї сльози, Андромеди світлосяйний
Вінок, Персей-побідник, й руно Оріона —
Там по велінню вищому правдивого закона
Й Сузіря Лицарів знайшло свою дорогу,
І зорить, і горить на вічну перемогу
Одвічних Правд життя — Змагання і Свободи,
Як знак безсмертної героям нагороди...

Вічність вічне засвітила
Навік в небесах:
На негаснучі світила
Положила знак...

Триста зірок і півсотні
Й дев'ять світложаром
З аксамитної безодні
Світять над Базаром.
І зоріє-полуміє
Їх одвічний спів

Про великії події
Листопадних днів...

Слухай зір, аж змежить очі
Нездоланий сон —
Он пливе на руб півночі
Пишний Оріон...

До рейду 1921 року.

I.

Перебування в таборі при м. Олександрові-Куявському в 1921 році — це був час, коли кожен старшина, кожен козак мав тверду надію на швидке повернення на батьківщину. Старшина і козак не втратили вояцького духу, жили спогадами про славні, незабутні часи нашої боротьби за нашу державність, а водночас підготовлялися до нової запеклої боротьби та до помсти над віковичним ворогом свого народу москалем.

У таборі тільки й можна було почути про загальне велике повстання на Україні, яке ось-ось має розпочатися, про підготовчу працю до нього, і кожен вояк покладав великі надії на це повстання, кожний був певний у його успіхові.

Нарешті всі ці чутки та розмови про підготовчу працю до загального повстання на Україні набрали якоїсь реальної форми. У травні до табору завітав генерал-хорунжий Юрко Тютюнник і на таємних зборах висловився, що незабаром ми знову опинимося на рідній землі. Цей, останній вже, похід — буде походом слави й перемоги нашої лицарської армії.

Кожному старшині та козакові було зрозуміло, що мову мовиться про загальне повстання, бо говорив про це генерал Тютюнник, який здобув собі голосної слави під час походів у запілля ворога за часів останньої нашої боротьби в р. р. 1919—1920.

З ясними надіями розійшлися вояки з цих зборів, і кожен із них марив та чекав на той великий день, коли трапиться змога знову повернутися на рідну землю, знову зі зброєю в руках стати в обороні свого народу.

Ані тяжкі умови таборового життя, ані шалена агітація большевиків не могли розвіяти цих надій нашої армії — кожний чекав на той великий день і був до нього готовий. Підготовчою працею до загального повстання на Україні керував добре законспірований Повстанчий Штаб із генерал-хорунжим Ю. Тютюнником на чолі.

Повстанчий Штаб мав до 30 співробітників. Тут були фахівці з усіх галузей; стояли вони на чолі управлінь, відділів, підвідділів, секцій та підсекцій. В організації цього штабу більшу роль відіграло, на жаль, наше хуторянство, а не воєнна наука.

З першого дня утворення Повстанчого Штабу почали надсилати на Україну старшин та козаків до певних повстанчих організацій із певними завданнями, з першого ж дня стали приїжджати до Штабу люди з України, теж із певними завданнями.

Всі ці люди, яких відправляли на Україну і які приїжджали звідти, мусіли попереду побувати у начальника штабу, а потім обійти всі відділи та підвідділи, секції та підсекції, дістати потрібні вказівки або зробити певну доповідь.

Здавалося б, що штаб має точні відомості про події на Україні й тримає стислі звязки з повстанчими організаціями там; так і було фактично за перших часів.

Наприкінці червня стали приходити з України сумні відомості: на Катеринославщині розкрито повстанчу організацію залізничників, у Києві та на Київщині провадяться масові арешти, дехто надісланий від штабу з певним завданням перейшов на бік москвинів.

А були й такі, що пішли на Україну з великими завданнями, перейшли там на бік москвинів і потім по кілька разів вертали до штабу та подавали ріжні інформації, працюючи на користь ворога.

Серед таких провокаторів треба особливо відзначити сотників Заярного та Нестеренка; останній із них спричинився до ліквідації повстанчої організації на Катеринославщині.

У липні надходять ще сумніші відомості з України: розкриваються там одна по одній повстанчі організації, ліквідуються повстанчі відділи.

Повстанчий штаб виконує кабінетну роботу, а про день загального повстання ще немає й мови.

Од московських репресій стали утікати з України видатні українські сили, і всі вони проходили через штаб.

Заклики повстанчих організацій із України в серпні були голосом „вопіючого в пустині“.

Всі ці організації просять прискорити день загального повстання. Полковник Галкин, начальник Київської групи, просить зброї. Мордалевич повідомляє, що триматися пасивно далі він не може.

А генерал Тютюнник зі своїм начальником військового управління, підполковником Добротворським,—нічого не роблять: вдалися в політикування, цілком забуваючи, що час минає, що організації на Україні розкрито, що провідники організацій сидять в Чека, під московсько-більшевицькими тортурами викривають інші організації й умирають мученицькою смертю.

Надходять відомості про перехід Мордалевича на бік москвинів.

Надсилається до Києва сотника Якименка для переговорів із Мордалевичем, але Мордалевич вже не хоче переговорювати, бо становище його на той час було безвихідне.

Наприкінці серпня повстанчих організацій було вже мало, майже всіх їх було ліквідовано, повстанчі відділи трималися лише по лісах гуртками по 10—15 людей.

Найліпший час розпочати повстання—місяць серпень,—коли повстанці на Україні самі просили якнайскорше розпочати загальне по-

встання,—через повищі причини був упущений. Наприкінці вересня вислано було на Україну відділ, складений зі старшин та підстаршин, з певними завданнями. З цим відділом було виряжено й сотника Заярного, як організатора повстанців і, взагалі, як довірену особу генерала Тютюнника.

Другої ночі після переходу відділу сотник Заярний далі не пішов, мотивуючи це каліцтвом ноги, і залишився на місці.

Після того до відділу він уже більше не з'являвся, але далі тримав стислий зв'язок зі штабом, повідомляючи його про операції відділу — за вказівками Чека.

І скільки було при штабі працівників, які не раз ходили на Україну з важливими завданнями, виконували їх бездоганно й успішно, а потім попадали до Чека через роботу Заярних та Нестеренків, що терлися при штабі й непомітно робили свою юдину роботу!

II.

Повстанчий відділ під командою генерал-хорунжого Василя Нельговського перейшов кордон вночі з 19 на 20 вересня в районі містечка Корця.

Склад відділу—30 вояків (16 старшин і 14 підстаршин).

Відділ мав навазати стосунки з повстанчими організаціями, якщо буде потрібно, реорганізувати їх, консолідувати їхню працю, а головне провадити агітаційну підготовчу працю поміж селянством до загального повстання.

Районом діяльності відділу були повіті: Звягельський, Житомирський, Радомиський, Мозирський та Овруцький.

Праця відділу вимагала стислої конспірації.

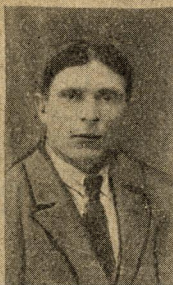
Але першої ж ночі по переході через кордон відділ мусів виявити своє існування — мусів зняти двох вартових московської кордонної охорони, а ранком, підчас переходу відділу через річку Случ, місцеві селяни одразу ж пізнали, що це повстанчий відділ. Перші чотири доби відділові доводилося продвигатися тільки вночі. Села де розміщено було московсько-большевицькі частини, доводилося обминати; часто доводилося стрічатися з обозами червоних, але в таких випадках відділ, даючи дорогу обозам, мовчки проходив далі.

По чотиридобовому маршу відділ прийшов у район містечка Емільчина, Звягельського повіту, де мав відпочити. Не зважаючи на цілковиту відсутність харчів та на фізичне виснаження, дух відділу був бадьорий. Кожний вояк радів, що знову опинився на батьківщині зі зброєю в руках і що має змогу помститися над віковичним ворогом української державності—над москалем. І вояк прагнув до цієї помсти, навіть коли б йому довелося прийняти мученицьку смерть, але на улюбленій батьківщині та в ім'я найсвятішої ідеї українського народу — своєї незалежності.

Другого дня перебування в лісі до відділу прийшли селяни та селянки й принесли харчів.

1

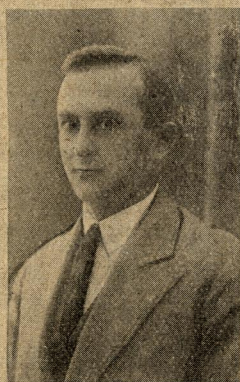
2

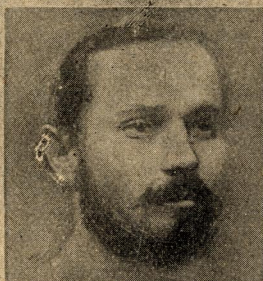
3

4

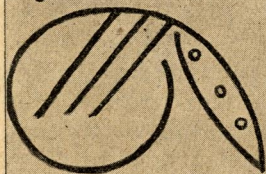
5

6

7

8

Учасники 2-го Зимового Походу: 1) Адм. сотн. Кузьма Шутко, 2) Підх. Павло Дячок, 3) Сотн. Михайло Пастернацький, 4) Полк. Степан Лисогор, 5) Козак Михайло Косаревський, 6) Пор. Тодос Добровольський (помер у 1927 р. в Польщі), 7) Роз. Михайло Литвиненко, 8) Сотн. А. Моруненко, адм. сотн. К. Шутко й пор. Є. Хроневи́ч (арештовані польською владою в таборі інтернованих у Стрілкові по поверненні з повстання).

Яке ж тепле було спіткання селян із відділом. Селяни подавали воякам руку, як брат братові по довгій розлуці, стискували міцно один одного, з очима, повними сліз, і не хотіли відпускати один одного, неначе навів прагнули бути нерозлучними.

В перших числах жовтня було вже налагоджено зв'язок із місцевими повстанчими організаціями, було зроблено відповідні розпорядження і видано вказівки окремим особам.

15 жовтня відділ примушений був вирушити в район Ушомира Житомирського повіту, бо карні московські відділи переводили над селянами різні репресії, гадаючи в цей спосіб примусити селян, щоб видали відділ. У Житомирському повіті відділ обеззброїв роту робітничого куріня і зброю передав селянам, які зараз же фурманками перевезли її до Звягельського повіту.

30 жовтня до відділу прибув сотник Головка з асистом та з директивами від Головного Повстанчого Штабу, з яким відділ підтримував зв'язок.

За зв'язкових були малі хлопці, забрані з табору.

5 листопада до відділу прийшов селянин і повідомив, що до села Янча-Рудня приїхав карний відділ і роздає жінкам хустки, щоб довідатися від них, чи є поблизу повстанці.

На пропозицію відділу селянин погодився провести його поночі до села й показати розміщення червоних.

З відділу було надіслано 15 вояків під командою сотника Головка, щоб обеззброїти карний відділ.

Це завдання було виконано бездоганно—взято багато зброї, 60 посідланих коней, багато одягу й взуття, при чому втрат із боку відділу не було жадних.

Одягнувши теплий одяг і сівши на коні, відділ негайно вирушив у напрямку на Коростень.

Переходи були по 80 верстов у ніч. Протягом короткого часу відділ побував у районі Радомишля та станцій Тетерева, Олевського й Мозира.

Як не полювали карні частини московські на відділ, але спіймати не могли його.

Коли відділові доводилося попадати в район розміщення більших московських сил, то він примушений був видавати себе за карний відділ по боротьбі з бандитизмом. Це було невигідно, бо тоді селяни не давали ані їжі, ані оброку для коней, навіть до хати не пускали переночувати. Коли ж випадково їм доводилося дізнатися, кого справді являв собою відділ, то зараз же нагодують і вояків, і коней, навіть вийдуть поза село чатувати — чи не йдуть червоні.

Через свої великі і з konieczности несподівано-зигзагуваті рейди відділ утратив зв'язок зі штабом і довідався лише в районі Олевського, що головна колона Повстанчої Армії прямує на Коростень.

В районі Олевського селяни самі підняли повстання й вигнали всіх москвинів із району Олевського, але большевики використали брак доброго проводу в селянській організації, перейшли до наступу і стали палити села, а селяни мусіли критися по лісах. У цей критич-

ний для селянства час прибув відділ і повів контр-наступ на червоних. Червоні ж, бачачи перед собою організований кінний відділ, почали швидко відступати до Олевського, залишаючи по дорозі коні та зброю. Тоді, безумовно, можна було б ізнову зайняти Олевське, але через брак піхоти й артилерії трудно було б його удержати, коли б большевики перейшли до контр-наступу.

Відділ розмістився в Чеській Колонії, в 2 верствах від Олевського. Зібрано було там всю повстанчу піхоту, в числі до 150 людей, переважно молодих хлопців од 18 до 20 років, озброєних рушницями, револьверами і навіть косами. Піхоту розподілено було на три частини. Під проводом наших старшин розпочала вона о 4 годині ранком наступ на Олевське аж з чотирьох боків. У містечку серед червоних повстала паніка, але вони скористали з не досить енергійного наступу повстанців і незабаром повели контр-наступ переважними силами—в числі до 300 шабель і 600 багнетів.

Повстанці не витримали і спішно стали відступати до лісу. Тоді відділ, щоби дати можливість повстанцям відступити, розпочав наступ, але і його з трьох боків оточили большевики, і він примушений був також відступити.

Червона кіннота довгий час переслідувала відділ, але дякуючи добрим провідникам селянам, йому пощастило відірватися.

У цьому бою ранено було одного старшину, сотника Олійника, і десятих козаків-повстанців.

Після невдатного наступу на Олевське москалі жорстоко помстилися над селянами. З села Юрова та Чеської Колонії селяни цілими родинами втікали до Польщі.

Відділ примушений був відступити до кордону, бо великі сили червоних гналися за ним, не даючи відпочинку ані вдень, ані вночі. У прикордонній смузі відділ довідався, що головні сили генерала Тютюнника розбиті, а тому теж вирішив повернутися до Польщі.

На кордоні довелося витримати бій із червоними, але без втрат для відділу.

Як не тяжко було в партизанці, бо часто доводилося голодати, переносити холод та фізичне виснаження, — але тяжче було здавати зброю та коні,— проте мусіли ми погодитися з цим.

Тиняючися на чужині, сини безталанної Матері-України часто пригадають собі славні часи визвольної боротьби. Всією душею прагнуть вони на широкі лани рідної землі, вкриті рідними могилами, щоби поклонитися дорогим братам, полеглим у нерівній боротьбі за святе наше діло.

М. ЧИЖЕВСЬКИЙ

Підполковник.

15 діб на окупованій Москвою Україні

(з 4 по 19 листопада 1921 року).

На початку жовтня року 1921 в Каліському таборі інтернованих пронеслася чутка про те, що набираються охотники для організації відділів, які мають перейти на Україну з метою підняти повстання проти большевицької влади.

Спочатку до цих чуток ставилися з недовірям, бо взагалі в таборовому житті фантастичних та різних неправдивих чуток траплялося досить, але коли було реально запропоновано кільком десяткам артилеристів 3-ої Залізної та 2-ої стрілецької Волинської дивізії їхати до Румунії з метою організувати артилерійські частини, то таборове козацтво одразу підбадьорилося. Кожний добивався потрапити до щасливців, які мали виїхати.

9-го жовтня перша партія вирушила до Львова, де знаходився генерал Тютюнник. У генерала виявилось, що їхати мають не до Румунії, а до Рівного.

Інформації про виїзд до Румунії навмисне було дано неправдиві з конспіративною метою.

Правдивий стан річей декому з прибулих не подобався, і кілька старшин та козаків Волинської дивізії повернуло назад до табору. Але більшість повірила генералові Тютюнникові, що на Україні ґрунт для повстання підготовлений, що треба лише перейти на Україну й почати боротьбу з окупантами, і тоді зразу ж по всій Україні спалахне всенародне повстання.

Зі Львова виїхали до Рівного, в околицях якого мали приступити до лісових заготовок і, вибравши слушний час, перейти непомітно польсько-совітський кордон, обеззброївши пограничну сторожу.

Настрій як у козаків, так і старшини був добрий. Жваво обмінювалися думками про майбутній похід, про Україну, про те, як там, на Батьківщині, будуть зустрічати своїх визволителів.

У Рівному, пробувши кілька день, одержали наказ вирушити до с. Мицьків, де мусів зорганізуватися партизанський відділ.

У с. Мицьках розмістилися по селянських хатах. Щодня до села прибували невеличкі партії українського козацтва. В кінці жовтня прибув до с. Мицьків генерал-хорунжий Янченко й повідомив,

що призначено його за начальника відділу, який складатиметься з козацтва, що прибуло в район сел Великі й Малі Мицьки.

Відділ цей матиме назву — Київська дивізія — тому, що переважно складатиметься з людей цієї дивізії.

Мусімо зауважити, що 4-та Київська дивізія прибула сюди майже у повному складі.

Людей призначалося, не питаючись їх про згоду їхати на повстання. Така постанова справи в майбутньому, крім шкоди, нічого не принесла.

У с. Мицьках козаків та старшину було розподілено по частинах, відповідно до їхнього фаху. 31 жовтня вирушили на с. Кургане, де мусіли приєднатися до штабу генерала Тютюнника й одержати зброю. В с. Кургане прибули 1-го листопада, зробивши перехід біля 75 верстов, де й зустрілися з генералом Тютюнником та його штабом.

Генерал Тютюнник зустрів нас промовою, в якій зазначив, що похід буде важкий, що зброї нема, що зброю, умундування, муніцію й т. п. припас треба здобути від ворога. Але він переконаний у тому, що незабаром Україна буде звільнена від московської влади.

Козацтво на промову відповіло щирим і гучним „Слава“.

Козацтво відразу ж підтягнулося, стало почувати себе ще бадьоріше й, не зважаючи на великі переходи, бажало швидше йти туди — до рідного краю, де лютує ворог, що повиганяв захисників батьківщини на далеку чужину.

Тут виявилось, що досить багато людей 4-ої дивізії, головним чином гарматчики, відмовилися виступати з села Студине (біля Мицьків), поставивши якісь вимоги. Це на решту майже жадного вражіння не зробило, лише по адресі „страйкарів“ чулися іронічні та глузливі слова.

Цілком зрозуміло, що інцидент цей був наслідком примусового вирядження всієї дивізії, а не на бажання, як це було в інших дивізіях.

Тепер перейдемо до складу дивізії та розглянемо її організацію.

Дивізія складалася з двох піших бригад, бригади гарматної, кінної сотні, технічної сотні й польової варті.

Перша бригада мала два куріні — 1-й і 2-й, які склалися зі старшин і козаків 4-ої дивізії. Командир бригади — підполковник Шраменко. В бригаді було біля 300 чоловіка.

Друга бригада складалася теж з двох курінів — 4-й, до складу якого входили старшини та козаки 6-ої Січової, і 5-й з людей 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Командир бригади — полковник Сушко. В бригаді було біля 250 чоловіка.

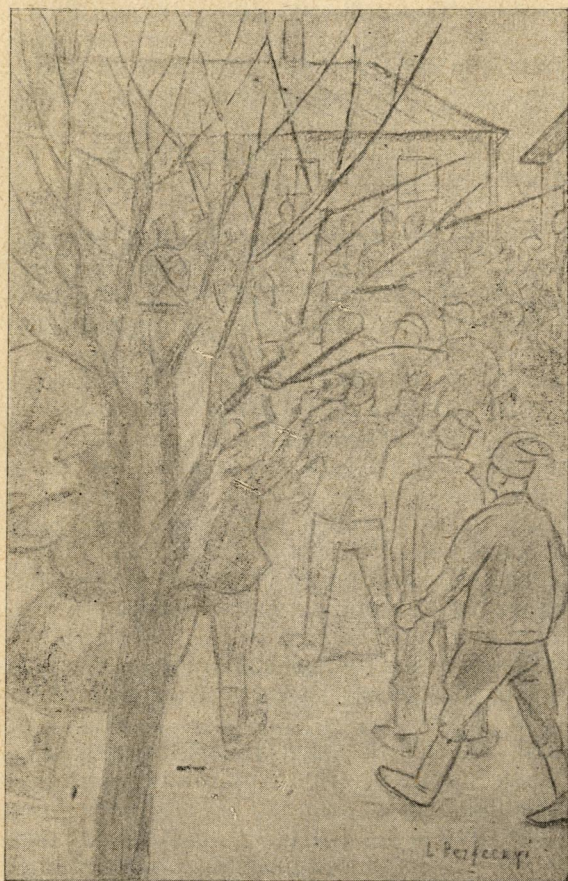
Гарматна бригада складалася з людей 4-ої дивізії в кількості 80 чоловіка.

Кінна сотня (без коней) складалася з людей різних дивізій в числі 45 чоловіка.

Польова варта в числі 40 чоловіка.

Технічна сотня мала біля 35 чоловіка, заосмотрена була відповідним струментом, як-то: мотики, лопати, сокири, пилки і т. д., як також мала чималий запас підривного матеріалу.

Дивізією — як уже сказано — командував генерал-хорунжий Янченко. За начальника штабу був полковник Лушненко з відповідним штабовим апаратом у кількості біля 30 осіб.

Козацтво на промову відповіло щирим і гучним „Слава“. (Стор. 53).

При Київській дивізії знаходився штаб повстанчої армії. За начальника штабу був генерального штабу полковник Отмарштайн з відповідним штабовим досить тяжким апаратом. При штабі знаходилися відділи: 1) Канцелярія штабу, 2) Комендантура, 3) Дефензива, 4) Мобілізаційний відділ, 5) Армійський шпиталь, 6) Начальник артилерії (полковн. Чижевський), 7) Артилерійський парк, 8) Постачання й 9) Цивільне управління.

Щоби не вертатися до цих відділів, підкреслимо той факт, що під час перебування на територіях України, лише один Армійський шпиталь приносив велику користь; решта — то був зайвий тягар. Деякі відділи в перші ж дні походу почали губити свої канцелярії, як, наприклад, відділ дефензиви 7-го листопада під Коростенем.

При штабі армії була комендантська сотня зі старшин і козаків, гарматчиків 3-ої, 6-ої та 2-ої дивізії в 74 чоловіка, під командою підполковника М. Чижевського. Такий склад призначено було в комендантську сотню з одного боку — для презентації штабу, бо це були найкраще виховані й дисципліновані козаки, з другого ж — для того, щоби більш-менш захвати їх від

небезпеки, як фаховців, які мали стати кадрами майбутньої артилерії на Україні. Це були теоретичні міркування вищого начальства. Але на практиці, як побачимо далі, гарматчики дійсно, як дисциплінований елемент, під час боїв загубили найбільший відсоток.

Другою військовою частиною при штабі армії була кінна сотня, в числі 13 і пізніше 45 кіннотчиків, під командою сотника Хмари.

Подібна організація як дивізії, так і штабу армії показує, що керівники повстання мали на меті провадити широкі операції на території України і були певні свого успіху. Тим більше можна так думати через те, що при штабі було досить таки чимало цивільних діячів, як наприклад: пан Білінський, Тимошенко, Куриленко й інші, що мали завдання переводити цивільну організацію в перші часи після звільнення батьківщини від окупантів.

Увесь відділ разом мав понад 1,000 чоловіка, при чому великий відсоток не мав одягу та взуття. А був — листопад місяць.

Мимо того настроїв, як ми вже згадували, серед загалу був досить гарний; велика більшість була переконана, що комуна буде знищена і що до таборів більше не повернемося. Такі думки панували як серед старшини, так рівно й серед козаків. Але були й такі, що вважали цей похід за авантуру, за бажання генерала Тютюнника лише здобути слави й популярності та були переконані, що з цього нічого не вийде. Взагалі не вірили в успіх акції вже тому, що частини вийшли з Польщі на Україну в малому числі, зле озброєні й одягнені, через що передбачали, що кілька добрих боїв із ворогом, великі переходи на холоді, й дивізія буде небоєздатною. Таку думку висловлював, наприклад, підполковник Шраменко на нараді командного складу дивізії в селі Мицьках 27 жовтня.

Але поодинокі песимісти губилися серед сили оптимістів, які вірили, що це має бути остання зима панування московського, бо безмежно вірили генералові Тютюнникові.

З села Курганого дивізія вирушила о 17-й годині 1-го листопада через с. с. Селець і Березну й зупинилася на ночліг і переднівку в с. Біляшівці. Перехід—26 верстов. Козаки й старшина харчувалися по селянах.

О 10-й годині 3 листопада дивізія вирушила через с. с. Боровська Рудня, Борове, де обеззброїла польську жандармерію, відібравши 13 коней, які й зробили початок для штабової кінної сотні.

О 6-й годині ранку 4 листопада дивізія перейшла польсько-московський кордон, минаючи ворожі застави. В першому ж селі на Україні—Майдан-Голошевський—несподіваним для ворога наскоком захопила дивізія московський батальйон, полонивши до 100 червоноармійців на чолі з командиром.

Більшість червоноармійців була одягнена зле; тільки поодинокі з них, що належали до партії комуни, мали добрий одяг. По національності, головним чином, були москалі; українців було лише 5—2 з Чернігівщини і 3 з Поділля.

Взагалі вся ворожа армія, як виявилось під час допитів полонених і розмов із місцевим селянством, поділяється на дві категорії:

мобілізовані й комуністи. Мобілізовані майже виключно складають піхоту й погано одягнені, в бойовому відношенні не витримують жадної критики. Комуністи, головним чином, входять до складу кінноти та до частин спеціального призначення, як наприклад: карні—при чрезвычайках, залізничні і т. д. Ці частини гарно одягнені; кіннота має добрі коні. До полону не здаються. В бойовому відношенні стоять на досить високому щаблі, надто кіннота.

Українців у складі московської армії, що перебуває на Україні, незначний відсоток. З кількох сот полонених, лише з десятка було українців.

Перших полонених, за винятком мобілізованих, було розстріляно. Було розстріляно також дві жінки-комуністки з так званих „відповідальних робітників“. Обов'язком однієї з них було повір'яти прикордонні сторожі.

Дивізія, не здибаючися з ворогом, пройшовши с. Андріївку, о 18 год. прибула до с. Кишина, де стала на ночліг. Перехід — 60 верств.

З с. Кишина вирушила о 8 год. 5 листопада на с. с. Стальники, Зубровичі, Миколовичі, Осівка, Слобода, Кривотин-Колоцький, Кривотин, куди прибула о 24 год. і залишилася на ночліг. Ворога в цей день не зустрічала, лише захопила кількох випадкових поодиноких червоноармійців. Перехід у 53 верстви був досить важкий — ішов дощ напів зі снігом. Від селян довідалися, що близько більших ворожих відділів нема, лише в м. Іскорості та навколо нього, в поближких селах є значні большевицькі відділи, які охороняють містечко, де є величезні склади ріжного майна, головним чином, харчів.

З Кривотина вирушили о 10 годині 6 листопада на с. с. Ємінець, Анишпіль, Гутки, Піски, Жупани, Погорілка, Дивидки, Дорошичі, Жабче, за якими перейшли залізницю Київ — Сарни. Стало відомим, що дивізія має завдання захопити двірець і містечко Коростень (Іскорость). У с. с. Дорошичах і Жабчому стояли москалі, що охороняли м. Коростень. Через ці села українське військо проходило вночі. Чулося інколи рушничні стріли, кілька разів вибухали ручні гранати. Большевики не знали, хто йде. А як довідувалися, то без бою тікали. Були досить курйозні випадки. Виходить червоноармієць із хати, підходить з рушницею й торбою до воза й питає козака — „какой часті обоз, товарищ“? Козак щось пробубонів під ніс та в свою чергу голосно запитує — „а ти якої частини“? — „Я хазяйственной часті 61 палка, какая-то кутерьма поднялась, так я уж с вами поеду, потом найду своїх“. З цими словами кладе торбу й рушницю на віз і сам збирається присісти, але йому досить скоро пояснюють — куди він трапив.

Другий випадок. Передова розвідка тихо підходить до с. Жабчого. Темно. Несподівано чути тремтяче запитання: „кто ідьот“? Мовчать. „Кто ідьот, отвечай, ей богу стрелять буду!“ Мовчать...

Чути, як щось падає на землю та прудке тупотіння ніг. Про-

йшовши вперед кілька кроків, козак-розвідчик спіткнувся на рушницю, яку кинув червоноармієць-вартовий.

У зазначених селах захопили ми кілька десятків полонених і деяку кількість майна, як-то: черевики, білизну, шинелі, сідла.

Цікаво те, що взагалі на складах у большевиків було чимало таки різного обмундування, головним чином, англійського виробу.

На перший погляд вас дивує, що деякі большевицькі частини зле одягнені, але це пояснюється тим, що большевицька влада не довіряє мобілізованим, а тому абсолютно їх не одягає; подруге — даючи одяг лише комуністам-партійцям, примушує мобілізованих записуватися до партії.

Перейшовши залізницю Сарни — Київ, хвіст колони з арергардом з невідомої причини відірвався від головних сил на роздоріжжі і, не знаючи, куди рушати, зупинився. Ніч була темна, а до того ще й падав чималий осінній дощ, що не давало можливості знайти слідів колони. Цей незначний, зрештою, факт яскраво показує, як було поставлено справу з організацією руху не так в дивізії, як у штабі армії, бо фактично керував дивізією штаб армії.

Щоби не вертати до наказів та розпоряджень, які були під час партизанщини, розбиремо їх одразу ж докладніше.

Отже під час двотижневого перебування на Україні жадних наказів видавано не було, принаймні про них не було відомо таким навіть старшинам, як начальники арергарду або авангарду. Відсутність наказів надто гостро відчувалася, коли ворожа кіннота почала переслідувати групу. Армійський штаб видавав лише наказ дивізії вистроїтися на такій то околиці села, чи йти на таке то село. Після того бралось провідника, якому іноді начальник штабу особисто показував, на яке село має він вести дивізію, і остання вирушала за провідником; більшість командного складу про напрямок руху не знала. Про ворога, про його силу, склад та рух, як також про завдання дивізії на випадок дотику з ворогом, жадних наказів або повідомлень здебільшого не було, а якщо інколи й траплялися, то мали якийсь хаотичний характер. Відсутність наказів пояснювано конспіративними міркуваннями.

Як ми сказали вже, частина відірвалася від колони при переході через залізницю. Начальник арергарду не знав, куди рушати, і мусів простояти більше години, поки спохватяться в штабі про відсталий арергард. Дійсно, годин через півтори приїхав звязковий, щоб вказати напрямок. Подібних випадків було досить.

Для захоплення Коростеня призначено було відділ у 50 чоловіка, який під проводом полковника Ступницького ввійшов до містечка з південного заходу, без більшого спротиву захопив двірці, полонив біля 100 червоноармійців, знищив чрезвычайку і штаб московської бригади. Випустив усіх політичних в'язнів, головним чином селян, до 600 чоловіка.

В ешелюнах, що стояли на запасових торах, знаходилися большевицькі частини, які нічого не знали про захоплення як містечка, так і двірця; це видно з того, що червоноармійці, які з ешелюна

одинцем приходили до двірця, страшенно дивувалися, несподівано попадаючи до полону.

Атакувати ешелъони полковник Ступницький не зважився, бо загін його був надто малий, а найголовніше те, що вже почало світати. У цей час вся решта дивізії під особистим проводом генерала Тютюнника, перейшовши біля с. Чигирів залізницю Овруч — Коростень, зупинилася з північно-західнього боку міста Коростеня, біля переїзду. Коли почало світати — пішла в наступ на ешелъони, відкривши стрільбу з віддалі поза межою нищення. Арергард і обоз залишилися біля переїзду. Москалі, що знаходилися в ешелъонах, залягли розстрільною під вагонами й, підпустивши на близьку дистанцію, зустріли наш наступ вогнем. Поміж ворожими позиціями були залізничні забудовання, обнесені колючим дротом, завдяки чому ворожа позиція була значно підсилена. Наша розстрільна, стративши 2 старшин забитими і 3 раненими та біля 10 козаків раненими і 3 полоненими, — мусіла відступити.

Полковник Ступницький, забравши полонених, теж залишив містечко й приєднався до дивізії за селом Чигирами.

В той час, як точився бій під Коростенським дворцем, частина москалів почала наступати вповдовж залізниці Овруч — Коростень, з боку двірця, на авангард і обоз, які знаходилися біля переїзду, але авангард (комендантська сотня армії) хутко розгорнувся до бою, пішов до контр-наступу й відбив наступ москалів, полонивши кількох чоловік і 8 коней. Одігнавши ворога, повернули назад. Невдача під Коростенем викликала важке моральне пригноблення й розчарування. Надто, що не пощастило захопити гармати з кіньми, які були погружені в ешелъонах, та безліч усякого іншого матеріально-бойового припасу. Невдачу, головним чином, спричинило невдале керування частинами, що вели наступ на дворець.

Люди до краю змучені переходами під невпинним дощем.

Починає підмерзати.

Залізничні шляхи під Коростенем було зірвано, але так невдало, що через короткий час після відходу дивізії від Коростеня москалі їх направили, й бронепотяг зміг наздігнати колону та її обстрілювати. Втрат у нас не було. Але козацтво остільки вже було здеморалізоване невдачею під Коростенем, що одні лише вибухи шрапнелеві — десь аж під хмарами — впливали дезорганізуючо на нього, і старшині трудно було втримати в руках командування.

Від Коростеня дивізія рушила на с. с. Чигири, Плишівку, Михайлівку, Васьковичі, біля яких було розібрано й зірвано залізницю. В села Межичі й Дідковичі прибула дивізія о 1-й годині 8-го листопада й стала там на ночліг та переднівку.

За дві доби дивізія зробила 95 верстов майже без відпочинку. Почалися морози. Земля вкрилася глибоким снігом.

10-го листопада о 4-й годині дивізія вирушила з села Дідковичів. Почалася люта поліська зима з великими морозами та снігами.

За кілька верстов од села частина **обозу** та арергард, тому що обломилося кілька возів із раненими, **відстав** від головних сил. Тут знову начальник арергарду через **відсутність** наказу згубив напрямок руху, через що відстала частина **деякий** час блукала манівцями, аж поки за нею не приїхав звязковий **від** головних сил.

Дивізія посувалася через с. с. Обиходи, Сиволаки, м. Ксаверів, Шкуратів. На ночліг стала в с. Владівці, куди прибула о 18 годині 10-го листопада. Перехід — 35 верстов.

З Владівки о 8-й годині 11-го листопада дивізія вирушила на с. Юзефівку, станцію Чоповичі, де стояв **ворожий** залізничний відділ, а також ешелюни з обмундуванням, **харчами** й кіньми. Щоб захопити двірець, був призначений **курінь** 1-ої бригади, але він двірця не зміг захопити й відступив. Тоді це завдання покладено було на 5-й Залізний курінь, який розсипавшись в розстрільну, спокійно, не зважаючи на сильний ворожий вогонь, пішов на двірець. Підійшовши на відповідну дистанцію, з криком „слава“ кинувся курінь в атаку. В цю ж мить ворожим кулеметом був забитий помішник командира куріня, підполковник Мінаківський, і тяжко ранений у ногу командир куріня, полковник Лисогор.

Команду обняв командир сотні, сотник Усенко. Та все ж 5-й курінь вбив москалів із двірця, загнавши їх у ліс. Ешелюн із коштовним майном, а головне з кіньми та сідлами, дістався переможцям. Але використати майна не вдалося. Захопивши двірець, сотник Усенко не знав, яке власне завдання покладено на курінь; також не знали цього й інші старшини куріня. Чи знали командир куріня полковник Лисогор та забитий підполковник Мінаківський, що мав курінь чинити після захоплення двірця — не відомо; певніш, що не знали, бо вони повідомили б про це своїх командирів сотенних.

Події під Чоповичами ще раз показують, як було зле поставлено справу з оперативними наказами.

Досить скоро після здобуття двірця, з боку Коростеня підійшов бронепотяг, який кулеметним та гарматним вогнем примусив курінь відійти.

Під Чоповичами вибули зі строю два з найліпших курінних командирів.

Москалі мали кілька десятків забитих та ранених і дали з десятків полонених. Цей московський відділ спеціального призначення для охорони залізниць досить уперто боронив двірець і майже з-під багнетів відступив до ліса, що був поблизу.

З с. Чоповичів дивізія вирушила в напрямку на с. с. Гутки, Гута-Юстинівська, Яновецька-Будка; на ночліг дивізія стала в с. Будилівці, куди прибула 11-го листопада о 19-й годині. Перехід — 39 верстов.

12-го листопада о годині 11-й почувася стрілянина з північного боку села. Виявилося, що то московська кіннота, числом кількадесят людей. Сотня 1-ої бригади вийшла за село і своїм вогнем примусила москалів утекти до лісу. Через годину дивізія вирушила на

с. с. Облитки, Шрамарки, Дитинець; на ночліг стала в с. Заньках, куди прибула о годині 23-й. Перехід — 27 верстов.

З с. Занькова частина дивізії вирушила 13 листопада о год. 6-й на с. Драничку, Чайківку, а друга частина—на Валерівку, Чайківку. В с. Чайківці обидві колони зєдналися. Проходячи через с. Чайківку, арєргард несподівано був обстріляний зі східної околиці села. Як пізніше виявилось, це була ворожа кіннота в числі 150—200 шабель, що постоювала в північно-східній околиці села. Арєргард, зі свого боку, розсипавшись по городах у розстрільну, обстріляв ворога і без втрат вийшов із села.

Під час цього маршу в арєргарді була комендантська сотня штабу армії. Зважаючи на те, що на ній лежав обов'язок наряджати підводи для потреб штабу, командир сотні заздалегідь вислав двох козаків до с. Чайківки з наказом зібрати підводи. Ці козаки, коли приєдналися за селом до колони, оповідали, що коли вони зайшли до одного двору, то несподівано напоролись на москалів, коні яких стояли навіть розсідлані під навісом. З хати вискочило 5 червоноармійців. Козаки кинулися тікати й городами вискочили за село, де й приєдналися до своєї частини. Цей факт показує, що москалі не знали про рух через село повстанчої групи й довідалися про це лише тоді, коли колона ввійшла в село. Командування групи, треба гадати, теж не знало про постій ворога в с. Чайківці, бо тоді повідомило б начальника арєргарду, що колона проходить через село, обсажене ворогом. І тоді було б вжито заходів для охорони колони.

Через деякий час після виходу з с. Чайківки ворожа кіннота, нагнавши арєргард, зробила спробу його атакувати, але була відбита. В арєргарді знаходилась комендантська сотня штабу армії та піша сотня 1-го курія. Під с. Пилиповичами ворожа кіннота знову кинулася атакувати, але й на цей раз була відбита. З нашого боку було 4 ранені й один забитий.

Дорога від Пилиповичів ішла на Мінейки. В с. Мінейках до ворожої кінноти підійшла допомога числом біля 150 шабель. Ворог, деякий час тримаючи арєргард під вогнем, спробував атакувати його, але був відбитий.

Начальник арєргарду, через відсутність наказу про рух колони, почував себе непевно, бо зупинивши арєргард для бою, відстав на значну відстань од головних сил і стратив напрямок.

Під с. Городком, біля яру, арєргард догнав колону. Ворожа кіннота, певно, мала намір не допустити дивізію до села, за яким дивізія мусіла перейти через річку Тетерів; для цього вона обійшла арєргард ісправа й заатакувала головну колону, але за цей час обоз і бойові частини перейшли яр, що тягнеться з західної околиці села, й почали входити в село. Ворог десь певно не знав про існування яру, який, на щастя, був досить глибокий та крутий, і мусів зупинитися на віддалі за яких 150 кроків від колони, але заатакувати не міг, а тільки відкрив рушничний і кулеметний вогонь, який спричинив багато втрат не так бойовим частинам, як обозові.

Москалі досить скоро повернули назад, щоби по дорозі перейти яр. Дивізія встигла втягнутися в село. На північній околиці села, поміж хатами та тинами, засіла майже вся наша піхота при кулеметах.

Через деякий час ворожа кіннота густою лавою з криком наслася на село. Підпустивши кінноту цю на кілька десятків кроків до села, наша піхота зустріла її сильним вогнем, який завдав ворогові величезну втрату й примусив його поспішно відійти назад. Після цього дивізія без перешкод перейшла через Тетерів.

В цьому бою дивізія втратила 3 козаків забитими й біля 50 раними.

О 3-й годині 14 листопада дивізія прийшла в с. Войташівку, де зупинилася на відпочинок.

Ворог більше в цю ніч не переслідував. Перехід був зроблений — у 42 верстви.

Як командний склад, так і козацький загаль побачили, що дійсність на Україні не відповідає їхнім мріям. Величезної повстанської організації, яка об'єднувала б майже всю Україну, про яку так багато говорилося і на яку так багато покладалося надій, не було. Український повстанчий комітет на той час було вже зліквідовано. Надія запалити ту Хмельниччину, про яку вголос мріяв генерал Тютюнник — завела.

Найвідповідніший для повстанчої акції час, в періоді жнив і збору продподатку було упущено.

До українського війська селянство ставилося дуже прихильно, але прихильність його виявлялася в допомозі пасивній — харчами, підводами, інформаціями, провідниками і т. п. Скрізь, де б не проходила дивізія, селяни говорили: „Хай вам Бог допоможе знищити комуну, бо вона нас скоро жебраками поробить“. Але активно виступити селянин не зважається.

Селянство добре харчувало наше військо. Не було випадку, щоби в найбіднішій хатині не нагодували козака, коли довідувалися, що це українець, який бореться з москалями. На запитання, чому селяни не скинуть зненавидженої влади, була одна відповідь: „Ми самі нічого зробити не можемо, у нас нема зброї, нема одягу, а за всяке повстання, хоч би пристало до нього навіть кілька чоловік, москалі нищать цілі села; як не дай, Боже, невдачі, то нам уже не буде життя; ми допоможемо всім, що маємо, українській владі, щоб тільки вона скинула московську комуну“.

Були навіть і такі думки: „Хай прийдуть чужинці, дадуть зброю й одяг для армії та допоможуть вигнати москалів, то ми заплатимо всім, що маємо, але тільки щоб влада у нас була українська“.

З національного боку селянство стоїть на досить високому національному щаблі свідомости. Навчання в школах селяни вимагають провадити українською мовою. Учительський склад здебільшого — свідомий український елемент; шкода тільки, що великий брак підручників та різного шкільного приладдя.

До жидівського населення, надто до жидівської молоді, селянство ставиться вороже, вважаючи його за один із чинників, що спричинився до утвердження московсько-комуністичної влади на Україні. І не раз бажалося селянам використати перехід повстанчого війська через жидівські містечка, щоб помститися на жидах за дозану від них кривду. Але повстанче військо, само розуміючи, що жидівський загал не є головним винувником комунізму на Україні, не зважаючи на всі підбурювання од селян, пояснювало їм, що жидів не слід турбувати, за винятком комуністів і москалів, яких треба на кожному місці нищити. І дійсно, за час перебування повстанчого війська на Україні не було випадків якихось протижидівських ексцесів. Лише в містечкові Ксавори було заарештовано 4 жидівських парубків за

Хай вам Бог допоможе знищити комуну, бо вона нас скоро жебраками поробить,—скрізь говорили повстанцям селяни. (Стор. 61).

приналежність до „ячейки“ комуністичної молоді та щоб запобігти шпіонажеві.

З великою охотою селяни подавали відомості про ворога; були випадки, що з власної ініціативи приходили за кілька верстов, щоб повідомити про розміщення москалів та їхні найближчі заміри; на великий жаль, не завжди командний склад ставився до таких інформацій із належною увагою.

Надто яскраво прихильне ставлення селянства до українців виявилось після поразки дивізії під с. Миньками 17 листопада. Селяни, майже на очах розлютованих москалів, переховували ранених, годували тих, що поховалися по клунях та стіжках; намагалися пе-

редавати їжу полоненим, хоч і не раз діставали за це „приклада“. Після поразки, щоби не виявляти себе перед селянством, недобитки видавали себе за москалів, зокрема називали один одного змосковська „товарішами“. В таких випадках селяни відмовлялися давати їсти, кажучи, що в них уже все забрали, і самим нічим прохарчуватися; але майже завжди вони швидко довідувалися, що це не „товаріщі“, а повстанці; і тоді починалася така, приблизно, розмова: „А ну, жінко, давай чоگونهбудь попоїсти людям, бо це не ті, що ми думали“, — казав із хитрою посмішкою господар хати. І зразу ж на столі з'являлося сало, молоко, хліб, гаряча страва.

14-го листопада о 10 годині дивізія вирушила з с. Войташівки в напрямку на с. Царівку, біля якого перейшла шосе Київ—Житомир, де захопила невеличкий московський обоз. Біля села Гути-Засідлоцької московська кіннота знову наздігнала дивізію й почала обстрілювати, та великої шкоди ворожий вогонь не вчинив. Але все ж таки, знаходячись під обстрілом і роблячи непосильні переходи з мінімальним відпочинком, вояцтво страшенно було перевтомлене й знервоване. Невеличкі річки, які траплялося переходити, як на зло, мимо великих морозів, покрилися лише тоненьким льодом, який не витримував ваги людини. Будувати примітивні мости не було часу, та й важко це вже було робити при тій ситуації. Через це не раз доводилось військові нашому переходити річки вброд майже по пояс у воді, не маючи потім змоги зупинитися в хаті, ані обсушитися біля вогню. Такий стан речей доводив навіть до самогубства. Під с. Раївкою козак, перейшовши через річку вброд, до того був знесилений і знервований, що пустив собі кулю.

У с. Раївці начальник штабу Київської дивізії доповів генералові Тютюнникові, що куріні дивізії не можуть далі стримувати натиск ворожої кінноти, бо цілковито здеморалізовані; єдина частина, яка ще може битися з ворогом і ще не втратила дисципліни — комендантська сотня штабу армії, яку й доведеться залишити в арергарді. Але генерал Тютюнник не згодився на цю пропозицію, зазначивши, що саме через це він не дозволить довести до деморалізації й штабову сотню, призначивши її до арергарду, бо вона перед тим, протягом кількох діб, несла на собі весь тягар арергардних боїв із ворожою кіннотою; і, призначивши до арергарду всю Київську дивізію, наказав штабовій сотні супроводити обоз до Комарівки, де дивізія мусіла стати на відпочинок.

Не встигла ще дивізія як слід розположитись, як почулися стріли. Це примусило дивізію вийти з села в напрямку на с. Кодре. Перед цим селом ворожа кіннота знову наздігнала колону й почала її обстрілювати, але обстріл цей великої шкоди не спричинив: з одного боку був досить густий ліс, а з другого — ворог тримався на значній відстані.

Під самим селом Кодрим була залишена нами засідка, яка, підпустивши ворога близько до себе, мала закидати його ручними гранатами і цим примусити ворога припинити переслідування.

Відпочивши з годину в с. Кодрому дивізія вирушила на с. Язвинку. Віхавши до села, передові частини авангарду зіткнулися з московською кіннотою й змусили ворога тікати в ліс, з якого він знову пробував обстріляти колону, але невдало.

Далі дивізія рушила в напрямку на станцію Трубецьку й перейшла залізницю Київ—Сарни. На двірці було захоплено біля 40 москалів.

Біля с. Поташні надвечір московська кіннота знову наздігнала повстанчу групу й обстріляла її; переслідування тривало кілька годин.

Підходячи до с. Леонівки, приблизно о 2 годині, 15-го листопада, почула група в селі стрілянину й бойові крики „слава“ та „ура“. Було очевидним, що в Леонівці точиться бій між українцями та москалями.

Генерал Тютюнник видав наказ атакувати село.

Українська розстрільна, підійшовши до самого села, відкрила вогонь. З Леонівки вона була обстріляна з рушниць та кулеметів. Забитий був хорунжий Майдачевський і кількох козаків ранено.

Решта дивізії й обоз, простоявши деякий час, дістали наказ повернути назад; розстрільна, що знаходилася вже в перших подвірях села, довідавшись, що колона рушила в невідомому напрямку,—на власну ініціативу, теж відійшла.

Як виявилось пізніше (після повороту), то в Леонівці сточив бій з москалями повстанчий загін підполковника Чорного, який і здобув село.

Розстрільна ж дивізії, атакуючи село без попередньої розвідки, наступала на фланг підполковника Чорного й, замість того, щоби допомогти своїм, обстріляла їх. Не знаючи, хто наступає, підполковник Чорний наказав перенести вогонь на повстанців у переконання, що то були москалі.

Правда, й розстрільна од головної групи кричала „Слава“, але, до речі сказати, іноді й москалі, щоби не виявити себе й обдурити ворога, теж кричать „Слава“ і навіть мають, на всякий випадок, жовто-блакитні прапори.

Дивізія, пройшовши кілька верстов, зупинилася на короткий відпочинок у лісі.

Люди через силу трималися на ногах.

Хоча про напрямок дальшого руху нічого не було відомо, але по всіх ознаках було видно, що дивізія поверне до Польщі. Намір цей підкреслювало й те, що було наказано знищити всі речі, які не являли з себе більшої вартості на той час. Тоді було спалено похідну канцелярію дивізії.

Все це робилося з метою зменшити до найменшого обози. Але в той час зробити цього не можна було, бо було багато ранених, хорих та обморожених, що не могли йти.

Відпочивши 2—3 години дивізія вирушила на с. Розважівку, переправившись убрід через річку Тетерів між с. с. Колінцями та Блітчею, які села були обсаджені ворогом. Переправа тривала біля 5 годин на відкритій місцевості.

І тільки припадок урятував дивізію від знищення під час цієї переправи — москалі згубили напрямок, по якому відбувався рух дивізії.

До Розважівки дивізія прибула о годині 23-ій 15-го листопада і стала на ночліг. Перехід виносив 105 верстов.

Перед світом до с. Розважівки віхало два вози з 8 червоноармійцями. Козаки, що стояли на варті, так були змучені, що послули. Прибулі москалі, не примітивши сонної варті й не знаючи, що в селі стоять повстанці, спокійно віхали до села. Вони зайшли на подвір'я, де стояли штабові вози групи, й почали поратися біля них і дуже були здивовані, побачивши в них військове майно... В цей час їх зауважив козак, що проходив біля подвір'я на зміну варті. Червоноармійці, побачивши його, кинулися тікати, але двох із них все ж було затримано. Виявилось, що приїхали вони з сусіднього села по підводі для московської піхоти, яка мала переслідувати українських партизанів.

16-го листопада з с. Розважівки дивізія вирушила в напрямку на с. Полідарівку, за яким її наздігнала ворожа кіннота з піхотою. До пізньої ночі точився бій. Ворог кілька разів робив спроби атакувати колону, але без наслідків. З боку дивізії в цей день були досить значні втрати.

О годині 3-ій 17 листопада через с. с. Заліщани й Голубієвичі дивізія прибула до с. М.-Миньків, де й зупинилася на ночліг, відбувши перехід у 41 версту.

О годині 12-ій 17 листопада дивізія, не встигши вийти з с. М.-Миньків, несподівано була заатакована ворожою кіннотою — з ар'єргарду й з флангів. Москалі розрізнили колону на кілька частин. Через надлюдську перевагу, несподіваність нападу, розгубленість командування і брак вогнеприпасу дивізія серйозного опору дати не могла. Але все ж вона билася до останнього набою (як про це свідчить в своєму звіті Котовський — командир московської кінної бригади, що переслідував дивізію) і завдали ворогові значних втрат.

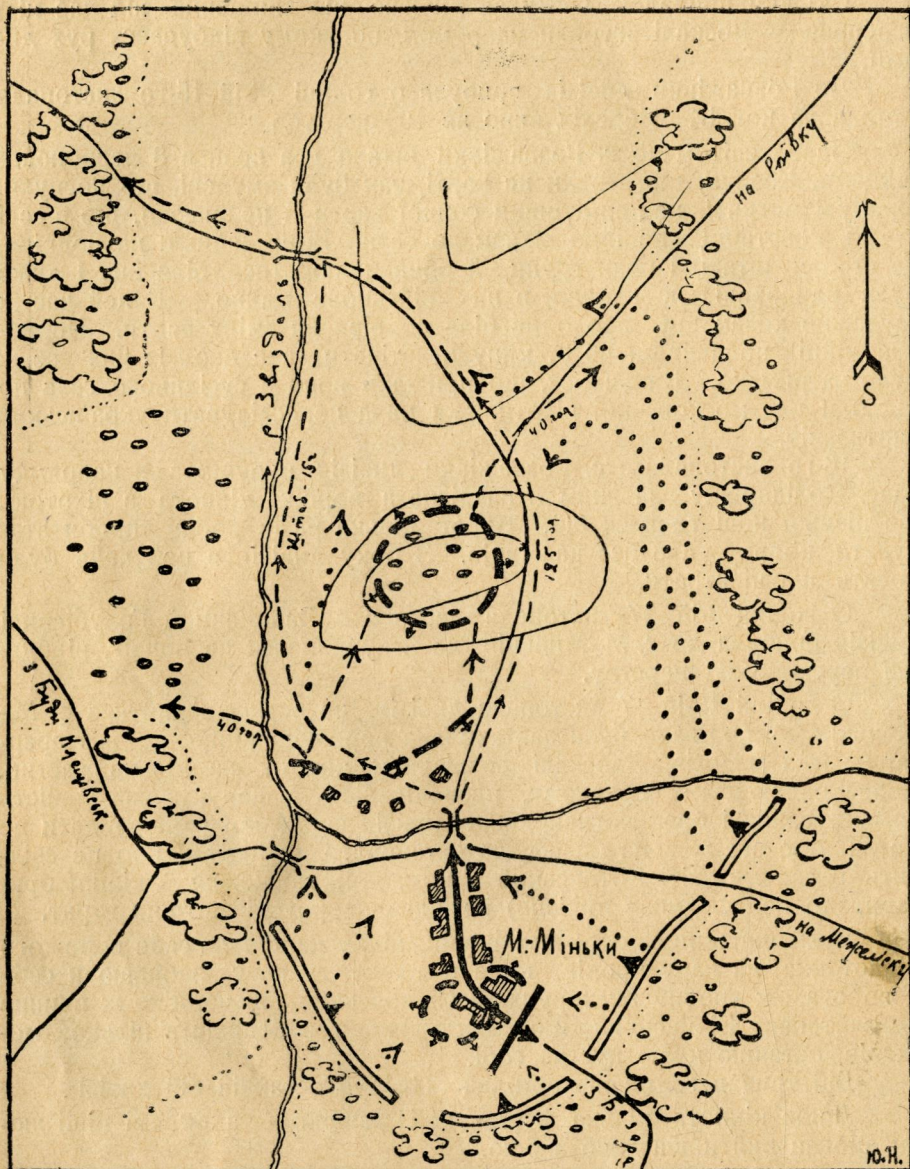
Були випадки, що окремі вояки, підпускаючи до себе ворожого кіннотчика на пару кроків, кидали ручну гранату, забиваючи себе й ворога, як зробив це хорунжий Сірко-Сирський, чи подібно ж вчинив це лейтенант Білінський, що, розстрілявши з бравнінга кількох москалів, останню кулю пустив собі.

Бій тривав годин півтори-дві. Це був останній бій дивізії.

Лише кіннота, кілька фурманок із раненими та окремі піші люди змогли вийти щасливо з бою.

Звиж 500 людей повстанців впало до московського полону, з яких 359 чоловіка в м. Базарі, по постанові незвичайної комісії — „п'яторки“, як упертих і шкідливих контр-революціонерів, було розстріляно.

Про розстріл цих 359 вірних з найвірніших подаємо повний протокол незвичайної комісії в перекладі з московської на українську мову:

СХЕМА

Бій у с. М. Мінські 17-ХІ-21р.

== } Положення загону Тютюнника та червоної кінноти на год. 12.

--- } Положення загону на год. 13-14.

---> Шляхи відступу окремих груп

...> Напрямки руху червоних.

Поділка 1:50.000

„Збірник наказів військам Київської Військової Округи. Ч. 2578 з 26 листопада 1921 року м. Київ.

Оголошується протокол засідання чрезвычайної комісії — „п'яторки“ по розгляданню діла знищеної й захопленої банди Тютюнника.

1921 року 22 листопада чрезвычайна комісія—п'яторка в складі: голови пом. командувійськ К. В. О. тов. Гаркавого, предгубчека тов. Лівшіца, заст. нач. особотдела К. В. О. тов. Іванова, нач. оперода В. І. Ч. К. тов. Фріновського й нач. кавдивізії тов. Котовського на підставі опросів захоплених бандитів, документів і наказів розбитої в бою під с. М.-Миньками, Овруцького повіту, Волинської губернії 17 листопада 1921 р. банди Тютюнника, а також інших слідчих матеріалів особого відділу К. В. О. і Київської Г. Ч. К. по цілому ряду відкритих шпигунських і петлюрівських організацій на терені У. С. С. Р. знайшли:

1. Озброєний напад на радянську республіку був наслідком довгої, на протязі не менш 10—11 місяців, праці Петлюри, Тютюнника та їхніх однодумців із числа тих, що залишилися від не один раз уже битої армії, так званої У. Н. Р., і зібраної в Польщі української еміграції. Праця ця велася шляхом військової підготовки інтернованих у таборах відділів Петлюри. Крім підготовки військової провадилася ще підготовка підпольна по організації повстання на лівім і правім березі України.

2. Для досягнення мети, щоби знесилити радянську республіку, перешкодити їй вести господарські роботи, відомий авантюрист Петлюра на терени радянської республіки випустив заздалегідь зорганізовані в таборах банди душогубів і грабіжників. Для цього в таборах були відібрані найбільш надійні борці й досвідчені старшини. Пересування ешелонів робилося під виглядом робочих партій, наказувалося всім козакам і командному складові відповідати на запитання під час пересування в згаданому вище дусі. Всі учасники знали, що вони йдуть для підняття озброєного повстання, тим більше, що вкупі з бандами прибули й міністри зі всім адміністративним апаратом, який мав перейняти в свої руки всю владу негайно після звільнення терена УССР.

3. Головна групова під керуванням самого Тютюнника, призначеного командувачем повстанчих військ, провадилась на ст. Костопіль у 25 верствах від Рівного на північ. Тут був зосереджений відділ під назвою кінна дивізія, зі штабом армії й цивільним урядуванням на чолі, кількістю більше 1,000 чоловік. Після зосередження відділ зробив перехід через кордон і вступив на терен УССР. Дальніша діяльність банди відповідає безідейній і хитрій петлюрівщині.

4. Наїзд скіювся якраз у той мент, коли радянськими республіками було кинуте все, не виключаючи й частин червоної армії, на господарчий фронт. У результаті банді вдалося, ухилиючись від бою, пересунутись у глибину терену УССР. Аж направлена проти неї кавчастина настигла її й у районі М.-Миньок знищила. Зарублено в бою більше як 400 чоловіка й захоплено до полону 537 чоловіка разом із раненими. Під час бою деякі особи з вищого командування, бачачи

безнадійність положення, самі себе розстрілювали й зривали гранатами.

5. Усього перед чрезвычайною комісією знайшлося 443 чоловіка; решта—умерли від ран до приходу комісії або знаходилися в тяжкому стані й були залишені до видужання.

Керуючись почуттям революційної совісті й ґрунтуючись на всьому вищесказаному та щоб попередити подібні злочини, при участі залишених на теренах сусідніх нам держав бандитів усіх видів і показати всьому капіталістичному світові та його наймитам, що влада рад карає всякого, хто спокуситься порушити її мирну працю,—чрезвычайна п'ятьорка постановляє:

1) Перелічених у доданім до цього списку осіб у кількості 359 чоловіка, як злісних і активних бандитів, розстріляти.

2) Осіб вищого командного складу й цивільного управління, що знаходилися при штабі армії Тютюнника, в кількості 41 чоловіка, відправити для доповнюючого опросу слідчими установами.

3) Бувших червоноармійців, які попали до полону в 1920 році й приєдналися до банди з метою вирватися з полону, в кількості 42 чоловіка, відправити до особого відділу К. В. О. для перевірки“.

Протокол підписали: Голова чрезвычайної комісії Гаркавий, члени: Лівшиц, Іванов, Котовський, Фріновський і секретар Літвінов. М. Базар, 22 листопада 1921 р.

Наказ підписали: Командуючий військовою округою—Якір, член реввоенсовета — Затонський та начальник штабу округи генштабу — Паука.

Недобитки дивізії, в числі до 120 чоловіка, на чолі з генералом Тютюнником, обминаючи більші села, майже без відпочинку, поспішали до польського кордону, який перейшли о 3-ій годині 10 листопада біля с. Біловежі. За три останні доби зроблено було марш у 217 верстов.

Таким чином партизани з 4 по 19 листопада зробили біля 750 верстов маршу, що дає пересічно по 47 верстов на добу.

Переходи були страшні, коли пригадати глибокий сніг, морози і брак одєжі та що лише незначна кількість осіб мала коні або моґла їхати на селянських підводах.

Відмітимо зрештою, що остання поразка дивізії, на нашу думку, сталася головним чином через непідготовленість до закрєоної акції повстанчого командування.

Рейд 1921 року.

У середніх числах жовтня 1921 року в таборі інтернованих українських вояків у м. Каліші було велике заворушення. За причину цього були поголоски, що кілька сот інтернованих українців мали б змогу виїхати до прикордонної смуги, на лісову розробку. Серед української інтернованої старшини було чимало таких, яким відомо було, що на Україні готується велике повстання проти московсько-окупантського уряду, отже, тим, хто піде на рубку лісу, усміхається змога перейти польсько-московський кордон і приєднатися до повстанців.

Мені теж відомим стало про цю „рубку лісу“. Отже 16 жовтня я звернувся до коменданта табору генерала Удовиченка з проханням, щоб і мене вислано було на цю роботу.

Генерал Удовиченко з великою охотою погодився задоволити це моє прохання й запропонував мені підшукати ще поміж старшини, урядовців і козаків з відділу звязку Штабу Дієвої Армії, на чолі якого відділу я стояв, осіб, що побажали б їхати. Того ж вечора я подав реєстр на 16 старшин, урядовців і козаків, що висловили бажання бути висланими на роботу.

17 жовтня, за розпорядженням генерала Удовиченка, нам видано було справний одяг та харчів на три доби кожному. Того ж самого вечора, вислухавши Службу Божу, що її відправив митрофорний протоієрей о. Павло Пащевський, я, на чолі цих 16 старшин і козаків, виїхав, згідно з маршрутом, через Лодзь—Колюшки—Петроків—Краків—Львів—Рівне на ст. Костопіль, де повинен був чекати на нас звязковий старшина, який і мав передати мені дальший маршрут до місця праці.

Виїхали зі мною: підполковник Дугельний, сотник Ступа-Перебийніс, сотник Пастернацький, урядовці — Марченко Сергій, Розтопиря, Пархоменко та інші.

Ранком 19 жовтня ми приїхали на ст. Костопіль. На станції спіткав нас полковник Х. і передав мені дальший маршрут до с. Великих Мицьків та призначив мене, яко старшого в ранзі, на коменданта вояків-українців, що приїздить сюди.

У селі Великих Мицьках я застав уже 4 партії по 18—20 людей у кожній. Потім прибували до села Великих Мицьків щодня по дві партії: одна ранком, друга ввечері, й одразу приділялися до роботи.

В час, вільний од роботи в лісі, переводилася ріжна організаційна праця—формування штабів, розподіл людей по формаціях і т. п.

25 жовтня о 5 годині ранку мене збудив полковник Сушко, повідомивши, що він прибув із бригадою Київської дивізії й розмістився в селі Малих Мицьках.

26 жовтня надвечір приїхали до Великих Мицьків полковник Янченко, полковник Лушненко, старший лейтенант Білинський, підполковник Шраменко, урядовець Хоха та інші. Командування всіма частинами обняв полковник Янченко.

27 жовтня було зформовано Київську повстанчу дивізію в складі: штабу дивізії, 2 піших бригад, гарматного дивізіону (без гармат), кінного полку (без коней), чоти саперів-підричників, комендантської сотні й відділу постачання, і всі — без зброї. Зброю мали здобути на ворогові. Командний склад дивізії складався в такий спосіб: командир дивізії — полковник Янченко, начальник штабу дивізії — полковник Лушненко, начальник оперативного відділу — підполковник Ремболович, командир 1-ої пішої бригади — полковник Сушко, командир 2-ої пішої бригади — підполковник Шраменко, командир кінного полку — сотник Хмара, командир саперної чоти — підполковник Копац, командир комендантської сотні — підполковник Дугельний і начальник постачання урядовець Хоха.

2 листопада о 4 годині ранку було одержано наказ від генерала Тютюнника, щоб дивізія вирушала в напрямку села Борового.

Біля села, назви якого не памятаю, дивізію зустрів генерал-хорунжий Тютюнник із начальником штабу, генерального штабу полковником Отмарштайном і кількома старшими й урядовцями од різних колишніх міністерств. Ці останні мали на теренах, охоплених повстанням, організовувати цивільну владу. Були це: старший лейтенант Білинський, яко майбутній міністр внутрішніх справ, та інженер Яновський, яко міністр комунікацій.

Генерал Тютюнник звернувся до вояків із короткою промовою, де зазначив, що на Україні готується велике повстання проти московсько-совітського уряду та що повстанці на Україні чекають на наше прибуття, щоб розпочати під нашим проводом всенародне повстання.

О 6-ій годині ввечері наші частини зупинилися в 8 верствах від польсько-московського кордону. Генерал Тютюнник вислав сотника Хмару обеззброїти в містечку Х. польську кінну поліцію, яка несла охорону кордону. Сотник Хмара виконав завдання, і наші частини достали 20 коней і відповідно зброї.

Падав перший листопадівський сніг о 12 годині вночі 3-го листопада, коли наші частини рушили до кордону. Поміж козаків панувала надзвичайна бадьорість. Прислухавшись, можна було почути, як старшини й козаки, забувши часи інтернування, давали один одному врочисті обітниці не щадити свого життя, щоби здобути волю та незалежність для України.

О 2 годині ранком 4 листопада наші частини перейшли польсько-совітський кордон біля с. Борового. Авангард складав кінний

полк, арергард—2-га піша бригада. О пів до сьомої години ранку, обминувши село Нетреба, лісами наші частини підійшли до села Майдан Голишевський, де було розміщено 1-й взвод 196 совітського батальйону прикордонної охорони.

Грім з неба в листопаді менше здивував би большевиків, ніж наші частини.

Без жадного стрілу ми заняли село Майдан Голишевський, обеззброївши москвинів, серед яких було 8 комуністів і одна комуністка.

З наказу генерала Тютюнника було утворено воєнно-польовий суд під головуванням підполковника Очеретька, і на підставі вироку цього суду всіх їх було тут же розстріляно.

Ця перша наша удача ще більше піднесла настрій вояків, а до всього збільшила наше озброєння на 60 рушниць і один кулемет.

Зробивши короткий відпочинок, частини рушили на село Андріївку. В цьому селі наші кіннотчики захопили в полон командира 1-ої роти 196 батальйону й командира 4-го трудового батальйону, що перебував на лісових розробках. З допиту захоплених було виявлено, що на Україні оперує кілька невеликих партизанських загонів. Щоби подолати партизанів, москалі зосереджували свої відділи до села Янчи Рудої й Емільчина, а за місце, де мав би зібратися 196 батальйон на випадок тривоги, визначено було село Галуші.

З Андріївки частини рушили на село Кішин, де й заночували. З Кішина відділ рушив через села Стовпівку й Зубковичі на село Жубровичі, виславши наперед кінноту, при чому біля с. Жубровичів кінноту обстріляли московська рота піхоти й ескадрон кінноти.

Почувши стрілянину, полковник Отмарштайн наказав 1-й бригаді звернути праворуч і, обминувши с. Жубровичі, ззаду вдарити на москалів. Бригада завдання це виконала, і нашими трофеями було 30 захоплених до полону червоноармійців із рушницями та склад із зібраним продподатком у с. Жубровичах. Продукти, що були на складі, частково роздано воякам, а частково виміняно на худобу в селян.

У с. Жубровичах я подав начальникові штабу рапорта з проханням звільнити мене з посади начальника оперативного відділу та дозволити мені зформувати з охотників ударну частину, що за завдання її було б нападати вночі на села, де розміщено московські частини; в цей час інші частини мали б змогу відпочивати. Рапорта було передано генералові Тютюнникові, і того ж дня мені було дозволено зформувати таку ударну частину.

Характерним було, що всі московські частини, які нам спіткалися за цей час, складалися виключно з москалів.

5 листопада частини рушили через с. с. Емінець, Анишпіль і Гутку на с. Піски. З Анишполя було вислано розвідку з 15 кіннотчиків і 8 підривників на с. Бондарівку. Я поїхав із цією розвідкою. Розвідка віхала до села, не зустрінувши жадного москаля. Була неділя. Біля церкви, де правилося Службу Богу, ми побачили кілька осідланих коней, привязаних до плоту. Я й сотник Хмара стали роз-

питувати місцевих селян про москалів. Один із селян, моргнувши мені оком, одійшов набік. Я підійшов до нього.

— Пане повстанцю! тут є кілька москалів, вони тепер у церкві, серед них є один комуніст, якого можна пізнати по червоній шапці. Цей комуніст чимало українців розстріляв власноручно. Сільський староста також запроданець московський.

Я поділився цими відомостями з сотником Хмарою, і ми вирішили чекати на закінчення Служби Божої, а як повиходять усі з церкви, заарештувати комуністів. Чекали з годину часу. Коли Служба Божа закінчилася, й люди почали виходити з церкви, то одним із перших вийшов і комуніст у червоній шапці. Сотник Хмара підійшов до нього зі словами: „Товаришу, ви заарештовані!“

— Что?— гукнув комуніст — хто мене смеєт арестовивать?! Да ви знаєте, хто я такой?!

— Знаю,—відповів сотник Хмара—ти комуніст, а я українець!— і міцний кулак сотника Хмари опустився на хижу московську твар комуніста.

По переведенню трусу в комуністовій кишені було знайдено реєстр осіб, яких він власноручно розстріляв; число їх доходило до 53.

Забравши з собою захоплених москалів, розвідка рушила на с. Піски, де й приєдналася до наших частин.

На підставі вироку польового суду комуніста в червоній шапці було повішено в с. Пісках.

Увечері начальник штабу полковник Отмарштайн покликав мене до себе й поінформував, що цілий наш відділ вирушить пізно ввечері в напрямку на м. Коростень, а мені наказав, набравши охотників, розпочати 6 листопада демонстрацію з полудневої сторони.

Плян напад на м. Коростень був такий: я з 24 охотниками та кіннотою сотника Хмари, під загальним командуванням полковника Ступницького, мали вирушити о 6 годині ввечері з с. Пісок на с. с. Жупани, Вигів, Краснопіль та Могильно-Блощицю і о пів до шостої години ранку розпочати наступ з південного боку Коростеня; основна ж група мала вирушити іншими шляхами й розпочати наступ, теж о пів до шостої, з півночі на м. Коростень. За відомостями нашого штабу, в Коростені стояв штаб бригади з нестрєєвими частинами й комендантської роти. Вирушили. О годині 2 й уночі підійшли ми до Коростеня з півночі. В перших же хатах, на Коростенських околицях захопили ми двох червоноармійців із числа мобілізованих. Із їхнього допиту виявилось, що в Коростені, крім штабу 132 бригади та нестройових частин, стоїть ще два батальйони піхоти. Передати ці відомості генералові Тютюнникові не було жадної можливості, бо ми не знали, в якому місці саме знаходиться тепер цілий відділ. Я, полковник Ступницький та сотник Хмара зробили нараду, на якій ухвалили таке: я з 15 людьми піду й захоплю залізничний двірець, полковник Ступницький визволить політичних в'язнів із міської в'язниці, а сотник Хмара з кіннотою опанує східно-південну околицю Коростеня. Якщо не пощастить, мусили збира-

тися на полудневій околиці. Посуваючися якнайтіхше містом, я зі своїми людьми підійшов майже до самого двірця.

— Хто йде? — пролунав голос кроках у 10—15 від мене.

— Свої, — відповів я, але тієї ж хвили, зробивши крок уперед, упав у якусь яму. Кілька козаків із сотником Маркевичем подалися назад.

— Хлопці, подайте мені руку, — крикнув я.

Два козаки підбігли до мене й витягнули мене з ями.

— Де інші? — запитав я, побачивши біля себе лише 9 козаків.

— Втікли з сотником Маркевичем, — була відповідь. (Пізніше виявилося, що сотник Маркевич не втік, а кинувся, щоб захопити вартового, що тримав варту недалеко біля якогось приміщення і що міг би піднести алярм).

— За мною, хлопці, ані на крок від мене, — наказав я своїм козакам. Швидким кроком рушили ми до двірця.

Через вікно ми побачили червоноармійців із рушницями, що переповнювали почекальню двірця.

— Руки догори, — крикнув я, вскочивши з одним козаком на підвіконник та вибивши вікно. Два козаки вистрілили до почекальні, одного з червоноармійців було забито, а решта почала втікати на перон.

— Стий, руки догори, бо стрілятиму, — крикнув я вдруге. Червоноармійці покидали рушниці й піднесли руки догори. Ми вскочили до почекальні. Чотирьом козакам я наказав поскладати рушниці до одної купи, а сам з 5 козаками побіг до телеграфу. Уря-

— Руки догори, — крикнув я, вскочивши з одним козаком на підвіконник та вибивши вікно. (Ст. 73).

довці на телеграфі були дуже перелякані, і лише один сидів і подавав телеграму до Києва. Я підійшов до нього. Виявилося, що він був комуніст і передавав до Києва, що на Коростень напали партизани. Порозбивавши апарати, ми вибігли на перон. Там не було жадного червоноармійця. Наказавши одному козакові закликати інших із почекальні, я з рештою пішов уздовж перону. З іншого кінця двірця, з-за рогу віхав на перон верхи сотник Маркевич, за ним бігло 5 козаків.

— Пане полковнику, я забив начальника штабу бригади й забрав його коня, а тут у вагонах міститься чрезвичайна комісія, — почав рапортувати сотник Маркевич. Я наказав трьом козакам знайти якогонебудь залізничника, що міг би нам показати вагони з чрезвичайкою.

За кілька хвилин привели стрілочника, який і показав нам ці вагони. З рушницями наготові побігли ми до цих вагонів. Сотник Маркевич із одного боку, а я з кількома козаками з другого вскочили до вагону. Чекісти були на ногах, а один із них тримав телефонну слухавку в руках.

— Ані з місця! — крикнув сотник Маркевич.

— З ким розмовляєш? — спитав я чекіста.

— З командиром бригади, — відповів він.

Я підніс слухавку до вуха.

— Галло, галло, да что ви меня на слушаете, что у вас там за галас? — почув я в телефон.

Удаючи з себе москаля, я почав розмовляти з командиром московської бригади: „Товарищ комбриг, на станцію напала банда партизанов, что нам делать?“

Комбриг — „Сейчас ми с ними разделаемся. Я вислал к вам начальника штаба“.

Я — „Начальник штаба разстрелян“.

Комбриг — „Кем?“

Я — „По моему приказу“.

Комбриг — „А ви кто?“

Я — „Подполковник Ремболович, комендант партизанов“.

Далі почув я тільки нецензурний вираз. Під час моїх розмов із командиром московської бригади козаки повиводили з вагонів і порозстрілювали всіх комуністів-чекістів.

Покінчивши з чрезвичайкою, ми рушили знову в бік двірця.

— Пане Партизане! Що ви робите? Вас так мало, а тут на станції стільки москалів. Вас зараз же всіх перебють. Утікайте. Я теж належу до повстанців, — з такими словами звернувся до мене голосом, що переривався від хвилювання, якийсь залізничник.

— А які сили москалів на станції? — запитав я.

— Два потяги з піхотою, що надійшли звечора, і потяг із гарматами та кіньми, — відповів мені залізничник.

Я звернувся тоді до залізничника з запитанням, чи не міг би він випроводити нас на полудневу околицю Коростеня. Він погодився на це з великою охотою, і ми через городи та сади поверну-

лися на збірний пункт. На збірному пункті я побачив не 9 залишених там козаків, а чоловік із 300. Ці люди були визволені з Коростенської в'язниці—політичні в'язні, які приєдналися до нас, решта з них розбіглася. Разом було визволено з Коростенської в'язниці до 600 політичних в'язнів.

Надходила 7 година. З боку двірця почулася велика кулеметна та рушнична стрілянина; то наступали наші частини.

— Нам треба негайно теж розпочати наступ; ми вдаримо на москалів іззаду, і Коростень буде наш, а разом і все майно, яке є в ній, а головне набої й гармати, що в вагонах на станції,—з такими словами звернувся я до полковника Ступницького.

— Трохи зачекаймо,—відповів мені полковник Ступницький.

Разом було визволено з Коростенської в'язниці до 600 політичних в'язнів. (Стор. 75).

Я не міг чекати, бо знав, що кожна хвилина чекання коштуватиме нам дуже дорого.

Гукнувши на козаків, щоб ішли за мною, я вирушив на місто. Полковник Ступницький залишився на місці, а з ним і більша частина людей.

Мій відділ увійшов до міста й попід стінами будинків почав посуватися до центру. Минувши одну вулицю, відділ мав звернути у вулицю праворуч, щоб найближчим шляхом дістатися до двірця, але цього маневра мені виконати не пощастило, бо зліва нас обстріляли вздовж вулиці сильним кулеметним та рушничним вогнем. Ми ж

не мали змоги відповісти на це таким же вогнем, бо кулемета ми зовсім не мали, а з одними рушницями не могли зарадити з переважним ворогом. Ми залягли під хатами і влучним вогнем стримували москалів від наступу, гадаючи, що полковник Ступницький допоможе нам з другого боку.

Біля пів на дев'яту—пів на десяту годину стріли з півночі, звідки наступала ціла група, затихли. Полковник Ступницький та сотник Хмара не давали про себе жадного знаку. Біля 10 години москалі показалися ще й праворуч від мене. Триматися далі я не міг, бо москалі мали змогу оточити мене й захопити до полону. Я наказав відходити ліворуч — москалі нас заатакували; вирушив праворуч — ще гірше. Побачивши, що нас уже майже оточили, ми через двори, сади та городи почали вже не відходити, а втікати, стрибаючи через тини та прямуючи до полудневої околиці Коростеня, де залишився полковник Ступницький, але полковника Ступницького вже там не було.

Стріли з півночі зовсім затихли: або наші частини відійшли, або заняли Коростень. Я вирішив зачекати деякий час, а тим часом упорядкувати своїх людей.

За поміщика мені був, увесь час не відходячи від мене ні на крок, сотник Маркевич.

За якусь півгодину ми побачили московські розстрільні, що посувалися на нас. Я розсипав своїх людей у розстрільну й наказав відходити. Одійшли з три з половиною верстви й залягли в снігу. Гадаючи, що наші частини, які наступали з півночі, заняли Коростень; що сотник Хмара зі сходу, а полковник Ступницький в іншому місці відрізали відхід москалям; і що вони на моєму участкові хочуть прорватися,—я, щоб ударемнити ці ворожі заміри й узяти ініціативу до своїх рук, повів наступ на москалів. На початку нашого наступу москалі відступили до міста, а через 20—30 хвилин, зміцнені свіжими частинами, при 6 кулеметах, повели сильну атаку проти нас. Не маючи змоги далі триматися перед значно переважними силами ворога й прийнявши під увагу, що частина з моїх людей вже не мала набоїв, а інші тільки від 2 до 5; що у москалів аж 6 кулеметів, а в нас жадного,—я наказав відступати. Відійшовши за 2—3 верстви, я передав командування сотникові Маркевичеві, а сам сів на коня й поїхав на північ, гадаючи знайти там наші частини з генералом Тютюнником.

Підїжджаючи до залізниці (Коростень—Ігнатпіль), я побачив на залізничному насипі лави людей. Гадаючи, що це наші частини, я підїхав на два-три кроки до них. Яке ж було моє здивовання, коли я розгледів, що війсьکو в лавах—це червоноармійці. Повертався було нікуди. Я дав остроги коневі й, проскочивши московські лави, погнав чвалом. Тисячі ворожих куль наздоганяли мене. Проскакавши так 2—3 верстви, я побачив перед собою частини, що поволі посувалися на захід. Не було жадного сумніву, що це відходили наші частини. Я підїхав до генерала Тютюнника й почав рапортувати. До нас підїхав начальник штабу полковник Отмарштайн.

Вислухавши мого рапорта, генерал Тютюнник махнув рукою.

Я тоді звернувся до нього й почав просити, щоби група повернула до Коростеня, щоб мені було дано один курінь, 2 кулемети та 5—10 тисяч набоїв, і я прорву московський фронт, та що ми займемо м. Коростень; а занявши Коростень, ми будемо забезпечені і набоями, і рушницями*), навіть матимемо кілька гармат із кіньми, що стоять у вагонах біля ст. Коростень.

Полковник Отмарштайн підтримав моє прохання й теж доводив генералові Тютюнникові, що під Коростенем ми втратили кількох кращих старшин, як полковник Климач (ранений), сотник Стефанишин (забитий), хорунжий Василів (ранений); вистріляли 80% наших набоїв, що, не захопивши Коростеня, ми залишимося зовсім без амуніції, та що дух у козаків значно підупаде.

Генерал Тютюнник, вислухавши полковника Отмарштайна, вдруге махнув рукою і чвалом поїхав до голови колони. Полковник Отмарштайн обернувся до мене, ніби хотів щось сказати, але не міг виворити ні слова, тільки дві сльози, що викотилися з очей цієї чесноі людини, сказали все красномовніше за слова.

Частини відходили в напрямку на с. Чигири.

У цей час московський панцерник, підїхавши з Києва, почав обстрілювати нашу колону гарматним вогнем, але тільки 3—4 набої вибухли близько од нашої колони, а інші зовсім не влучали. Під час цього обстрілу контужено було в голову інженера Віктора Яновського.

В селі Чигирях частинам було дано 2-годинний відпочинок, по якому вони вимаршували через села Михайлівку, Васьковичі й Межирічку на с. Дідковичі. Селяни Дідковичів дуже прихильно поставилися до нас, самі забирали козаків до хат та понагодовували їх і коні.

8 листопада полковник Янченко зібрав у себе командирів частин, щоби вислухати доповіді про настрій серед вояків. Перший доповідав підполковник Шраменко, розпочавши свою промову запитанням, під яким прапором ми йдемо — У. Н. Р. чи У. Д?

На превеликий мій жаль, я не міг далі залишитися на нараді, бо по мене прийшов післанець від полковника Отмарштайна з наказом негайно прибути до штабу, який був розміщений у будинку місцевого священика. Коли я прибув до штабу, полковник Отмарштайн закликав мене до окремої кімнати й, розклавши мапу на столі, почав зясовувати наше становище. Спробую передати дослівно те, що казав мені полковник Отмарштайн: „Під Коростенем ми понесли поразку, наслідків якої вже виправити не можна. Генерал Тютюнник наказує відходити далі. Моїх порад зовсім не слухає. Мені тепер дивно, як міг Головний Отаман доручити таку важливу справу генералові Тютюнникові. Посуваючися наперед, ми не швидко дійдемо до другого „Коростеня“, де можна було б зробити запас зброї та амуніції, а москалі нас будуть переслідувати та дрібними

*) 30% наших вояків були ще й досі без рушниць. — Автор.

нападами доведуть нас до того, що в нас не залишиться жадного набою, а люди наші загинуть, як не від ворожих куль, то від морозів*) та перевтоми. Полковник Янченко,—це „шляпа“, йому б на печі сидіти та насіння лузати, а не воювати. Я маю тільки трохи надії, що після зустрічі з підполковником Палієм наша ситуація трохи покращає, а тому вживатиму всіх заходів, щоб якнайскорше з'єднатися з ним. Вас, пане полковнику, я знаю недавно, але вже встиг трохи пізнати вас. Скажіть мені без жадних викрутасів: який настрій серед старшини та козаків?“

На це запитання я відповів, що полковника Янченка знаю ще з Чернигівщини і що вираз „шляпа“ може бути до нього пристосований цілковито. Настрій серед старшини, а особливо серед козаків, підупадає з кожною годиною. Старшини стараються не піддатися цьому й не допустити до цього козаків. Як старшина, так і козаки будуть битися до останнього.

— Ці ваші слова тішать мене. При такому стані річей може ще пощастить нам вийти з того становища, в якому ми опинилися,—сказав мені полковник Отмарштайн.

Далі полковник Отмарштайн поінформував мене, що наші частини підуть у район сел Заньки, Маньківка, Холопи та Котівка, де повинні бути відділи полковника Палія й генерала Нельговського. Тепер же наші частини слід забезпечити від ворожих панцерників, а зробити це можна, лише висадивши в повітря залізничний міст на р. Жерев. Тут же полковник Отмарштайн наказав мені вибрати кількох козаків, взяти відповідно вибухового матеріалу й висадити в повітря міст на р. Жерев, біля села Ігнатполя (12 верстов від Дідковичів). По висадженню моста я міг або повернутися до польського кордону, або розшукати наші частини в районі Заньків—Маньківки. Усю ініціативу в цій важливій справі було цілком передано мені. На чолі 30 козаків о 16 годині я вирушив на Ігнатпіль, а частини наші тоді ж посунулися на містечко Недашків. Біля мосту ми спіткали сильну заставу москалів. По короткій перестрілці заставу було частково перебито, частково вона розбіглася, а я власноручно підклав 70-фунтову міну під міст. Силою вибуху моста було підірвано, і він одним кінцем своїм упав у воду.

Виконавши доручене мені завдання, я повернувся зі своїм відділом на с. Дідковичі й попростував слідком за нашими частинами. Дякуючи снігові, що допіру випав, я легко по слідах знайшов наші частини й приєднався до них о 5 годині ранком 9 листопада в селі Владівці (Буда Каменецька).

10 листопада частини наші вирушили з с. Владівки на село Юзефівку. З Юзефівки мене було вислано наперед разом із підривниками, щоб підірвати залізничну колію та зіпсувати телеграфну лінію. Завдання було виконано, залізничну колію було підірвано

*) Мороз доходив до 15 ступенів, а сніг до $\frac{3}{4}$, а то й до метра з четвертою. — Автор.

праворуч і ліворуч від переїзду, як також цілком знищено телеграфну лінію на протязі 400 метрів.

3 Юзефівки частини вирушили на с. Чоповичі. Не доходячи трьох верстов до села, було вислано курінь під командою полковника Лисогора захопити станцію Чоповичі. Село Чоповичі було занято з короткого удару; захопити ж станцію було значно трудніше, але і її заняли наші частини по впертому бою. В селі й на станції ми знищили 38 залізничний батальйон, кінну й пішу міліцію та технічну роту з 4 кулеметами. Тут же було захоплено до полону 60 червоноармійців та 20 коней. З нашого боку теж були втрати: забито було підполковника Мінаківського й 4 козаків та поранено полковника Лисогора, 2 старшин та 2 козаків. Під час бою на ст. Чоповичі, як і в попередніх боях, велику відвагу виявили полковник Лисогор та підполковник Мінаківський, отже вибуття їх з рядів не могло не відбитися на загальній ситуації. Полковника Лисогора, тяжко раненого, вивезла з поля бою його дружина, пані Лисогорова, що брала активну участь у всіх боях, а під час останнього акту листопадової трагедії біля села Миньків урятувала життя і своєму чоловікові, і кільком козакам.

3 с. Чоповичів частини помаршували на с. Будилівку, звідки 11 листопада вирушили на с. с. Дитинець, Облотку й Шлямарку. Під час цього маршу частини мали незначні сутички з ворожою кіннотою.

Із с. Шлямарки було вислано для нічного нападу на м. Радомишль мій відділ і кінноту сотника Хмари під загальним командуванням полковника Ступницького (того самого, що так нерішучо чинив під м. Коростенем). Нападу на Радомишль нам не пощастило зробити, бо полковник Ступницький заблудив, жадних порад слухати не хотів, і відділ повернувся ні з чим, приєднавшись об 11 годині ранком 12 листопада до головних сил біля с. Заньків. Із с. Заньків частини вирушили 12 листопада о 14 годині в напрямку на с. Чайківку. При переході через с. Чайківку наші частини було обстріляно сильним кулеметним та рушничним вогнем ворожої кінноти, що скупчилася на північній околиці села. Генерал Тютюнник вислав курінь, якому було дано завдання вибити з села ворожу кінноту. Московська кіннота, справді, відступила з села, але за пів години знову атакувала наші частини ззаду та зліва; проте піхота наша відбила всі ці атаки. Протягом кількох годин бою наші фури переповнені були раненими. В цьому ж бої й мене було тяжко ранено в нижню третину стегна правої ноги. Треба віддати велику подяку докторові Плітасові, який, не звертаючи уваги на ворожі кулі, перебігав від одного раненого до другого, всюди подаючи допомогу. В цій своїй допомозі раненому й умираючому братові своєму він дійшов сам до того стану, що його водили під руки два козаки — такий він був перетомлений. Був він узагалі єдиний лікар на всі наші частини.

Колона посувалася далі на с. с. Пилиповичі, Журавлівку, Березівку, Мінейки, Городське. Входячи до Городського, полковник Отмарштайн із полковником Сушком зупинили бригаду полковника

Сушка й порозставляли козаків під клунями, а коли ворожа кіннота підійшла на яких 50—70 кроків, козаки ці нежданими сальвами з рушниць та сильним кулеметним вогнем завдали ворогові величезних втрат.

Під Мінейками було ранено сотника Лупенка та старшого лйє-тенанта Білінського.

З Городського колона рушила на с. Войташівку. Мороз тоді доходив до 15 ступенів, а сніг випав до 1½ метра завглибшки.

У с. Войташівці генерал Тютюнник повідомив командирів частин, що весь відділ повертається до польського кордону. Виходячи з цього, частини з с. Войташівки взяли напрямок на с. Негребівку через с. с. Царівку й Ставецьку Слобідку. В с. Ставецькій Слобідці наші частини знову заатакувала ворожа кіннота, а в с. Негребівці ми мали сильний арєргадний бій. Від захоплених до полону червоноармійців довідалися, що попереднього дня на с. Кочереве промаршувало 600 кіннотчиків 45 кінної червоної дивізії і до 200 кіннотчиків Київського карного відділу.

З Негребівки частини рушили через с. с. Гуту й Комарівку на Рудню. В цьому марші арєргард складала комендантська сотня під командою підполковника Дугельного та помішника його поручника Ступи-Перебийноса.

Як настирливі були атаки ворожї кінноти — можна судити з того, що біля с. Гути комендантська сотня мусила відбивати одну з таких атак ручними ґранатами. Першими кинулися з ґранатами в руки підполковник Дугельний та поручник Ступа-Перебийніс, а за ними й ціла сотня, що перейшла в пориві цьому до контратаки. Можна сміливо сказати, що тільки ці два герої врятували на цей раз від розгрому наші частини.

З с. Рудні частини помаршували через с. Язвинку на Майданівку, до станції Трубецької, яку й захопили по авангардному бою, взявши до полону 30 червоноармійців. З Трубецької частини рушили до с. Поташні, весь час перебуваючи під обстрілом ворожї кінноти. З Поташні попереду було взято напрямок на с. Блитчу, але потім цей напрямок довелося змінити, бо виявилось, що ворожі частини заняли Блитчу, Унін і Ханів, а вступати з ними в бій наші частини не мали змоги через брак набоїв та велику перевтому. Напрямок було взято на с. Леонівку. Не доходячи з верству до цього села, почули ми сильну рушничну та кулеметну стрілянину. Поміж нашими вояками з'явилися чутки, що це до нас ідуть наші партизани. Ці чутки відразу піднесли настрій, який дійшов навіть до ентузіазму, коли почули ми з села крики: „слава“ й „ура“. Було ясно, що з другого боку на Леонівку наступає підполковник Чорний. *)

Без жадної команди наше вояцтво, не зважаючи на сильний ворожий вогонь, з криками „слава“ кинулося на село. На жаль, доки добігли до села, стрілянина з другого боку припинилася, й наші

*) Нам вже було відомо, що підполковника Палія поранено та що його заступає підполковник Чорний. — Автор.

сміливі вояки, під градом ворожих куль, примушені були опустити с. Леонівку.

Вже на еміграції було виявлено, що Леонівку атакував підполковник Чорний, але не міг її захопити, бо ворожі сили значно перевищували його власні сили. Наші ж частини спізнилися на яких-небудь 20—30 хвилин. З-під Леонівки, лісами, цілковитим бездоріжжям, наші частини рушили в напрямку на село Зерево, але по дорозі до нього треба було переправитися через р. Тетерів. Не доходячи до цієї річки, було зроблено в лісі годинний опочивок, під час якого спалено всі зайві речі: канцелярію, майно особисте і т. п. Люди були так перевтомлені, що після опочивку багатьох тільки з великою силою пощастило збудити, а були й такі, яких уже й не можна було збудити — позамерзали. Переправу через р. Тетерів обрано поміж селами Уніним та Блитчею, бо, за відомостями від селян, тут був брід.

У мене й досі мороз по шкірі подирає, коли я згадаю собі цю нашу переправу. На цілий обоз було тільки три фури, решта ж були санки. Піхота почала переправлятися по кладках, які збудували наші ж вояки з розібраного плоту. Дехто хотів перейти через лід, але в цьому місці вода бігла дуже швидко, через це крига була тонка, не могла витримати ваги людського тіла, й козаки повпадали до води. Найтяжче було з раненими, число яких доходило до 150. Доводилося майно й ранених перевантажувати з санок на фури. Переправлялися в такий спосіб протягом 3 годин. По переправі знову дано годинний відпочинок. Отже, протягом останніх чотирьох діб найдовший відпочинок тривав не більше 4 годин. По відпочинку колона рушила через с. Зерево на Лукашівку, куди й прибула 15 листопада о 21 годині. Користаючися з того, що ворожа кіннота невідомо чому не переслідувала наших частин від с. Зерева, генерал Тютюнник наказав ночувати в с. Лукашівці.

З Лукашівки частини вирушили о 10 годині рано на с. с. Палідарівку, Салішани, Голубієвичі й Розважів до Термахівки. В с. Розважєві ворожа кіннота знову обстріляла наші частини, переслідуючи їх до Термахівки. Біля Термахівки ми зробили засідку, чим заподіяли великі втрати ворогові й змусили його припинити переслідування. На полю цього бою залишилося 40 червоних кіннотчиків і командир дивізіону.

О годині 24-й частини вирушили з с. Термахівки на с. Малі Миньки, куди й прибули о 5-й годині 17 листопада. Вимарш із села призначено було на 12 годину того ж 17 листопада.

О годині 7-й рано 17 листопада до с. Миньків приїхав верхи селянин, який повідомив полковника Янченка (я був при цій розмові і сам писав рапорта генералові Тютюнникові), що через с. Голубієвичі в напрямку на М. Миньки посувається великий відділ ворожої кінноти. Але по цьому рапORTові генерал Тютюнник жадних нових розпоряджень не зробив.

О годині 8-й хвилин 15 другий селянин повідомив, що в 5—6 верствах від села Малих Миньків наїхало багато ворожої кінноти.

Я збудив полковника Лушненка (начальника штабу Київської повстанчої дивізії). Полковник Лушненко наказав збудити полковника Янченка, а сам негайно повідомив про це генерала Тютюнника. Але й на цей раз нових наказів від генерала Тютюнника не було.

Біля 9-ої години ранком прийшов до штабу дивізії підполковник Шраменко, що його бригада несла сторожеву охорону на шляхах Голубівичі—Рудня, й передав, що наші застави побачили ворожі розізди по 10—15 кіннотчиків. Полковник Лушненко подав ці відомості генералові Тютюнникові і водночас запитав, чи не готуватися до вимаршу. На це була відповідь від генерала Тютюнника, що вимарш відбудеться о 12-й годині. О годині 9-й хвилин 20 московські розізди почали обстрілювати наші застави. Не чекаючи на дальші накази, старшини самі наказали козакам повиходити з хат і бути наготові до вимаршу та бою.

Біля 11-ої години генерал Тютюнник зі штабом і кінною сотнею сотника Хмари виїхав з подвіря, де містився штаб групи й наказав вирушати в напрямку на с. Великі Миньки. Колона почала витягуватися. До фури, на якій я сидів і яка була по середині колони, підійшов полковник Янченко, ведучи за повід коня. Прив'язавши коня до фури, полковник Янченко сів біля мене. Він не міг через попухлі ноги взути чоботи й мав на ногах якісь подерті повстяники.

Доходила година 12. Голова колони рушила. В цю хвилину від хвоста колони залунали крики: „Кіннота, кіннота!“ Повернувши голову праворуч, я побачив, що навперейми голові колони чвалом скаче московська кіннота. Командири курінів спішно почали подавати команду. Полковник Янченко скочив із фури й сів верхи на коня, при чому зробив це так швидко, що ніколи б не можна було подумати, що це 55-літній полковник із попухлими ногами, а не 20-літній юнак на останньому іспиті у військовій школі. Біля фури залишилися лише сліди його — пара подертих повстяників.

Очі всіх повернулися до генерала Тютюнника. Він також повернув голову в бік ворожої кінноти і... кар'єром поскакав до голови колони, а за ним слідом полковник Янченко, обидва командири бригад (полковник Сушко й підполковник Шраменко) і кінна сотня сотника Хмари. Пізніше до них приєдналося ще кілька старшин і козаків, яких було вислано вперед, як розвідку. Все це понеслося щосили в бік польсько-совітського кордону.

Що ж творилося в частинах?

Як наочний свідок цього останнього „акту трагедії“, спробую оповісти про це, нічого не упускаючи й так, як збереглися ці події в моїй пам'яті.

Старшини вживали заходів стримати козаків у селі, де кіннота не могла б нас атакувати, повернути їх назад та перейти до контр-наступу, щоби прорватися до лісу, де знову ж ворожа кіннота не могла б нас атакувати. Але цього маневру нам не пощастило виконати через паніку, яка охопила козацтво, коли воно побачило, як утік вищий командний склад. Мій підводчик погнав коні. Санки

виїхали за село в чисте поле. По полю бігло 150—200 старшин та козаків. Я обернувся й побачив, як у 100—150 кроках за мною ворожа кіннота перерізала наші частини в двох місцях. Санки мої раптом стали, було забито коня. Я зліз із санок, але не міг швидко йти, бо рана в нозі ще не загоїлася. До мене підбіг підполковник Копець, і я оперся на його плече. В цю хвилину до нас підбігло два козаки.

— Пане полковнику, то ви не втекли?! Будемо ж разом умирати! — крикнув один із них.

— Козацтво, стій! Ще не все пропало! До мене! Будемо битися! — почав я кричати. Дві ворожі кулі, одна за однією збили мені кашкета з голови.

Ворожа кіннота з криками „Ура“ кинулася на нас в атаку. (Стор. 83).

Кілька козаків почуло мій крик і підбігло до мене. Ми залягли й почали відстрілюватися. Ззаду підбігло ще кілька козаків, потім ще, і протягом якихось 5—8 хвилин біля мене зібралося до 100 козаків. Лежачи в снігу, ми відстрілювалися й вирішили дорого продати наше життя. Ворожа кіннота, очевидно, зрозуміла це й розширила своє коло, щоб у такий спосіб зменшити свої втрати. І лише за дві-три години, коли стріли з нашого боку майже стихли через брак набоїв, ворожа кіннота з криками „Ура“ кинулася на нас в атаку. Ми піднесли руки догори, але й це не врятувало б нам життя, бо червоноармійці почали рубати нас шаблями, аж поки ко-

мандир ворожої кінноти Котовський не віхав поміж нас і не почав махати рукою на своїх людей, щоби вони припинили рубку.

Припинивши рубку, червоноармійці кинулися на нас, як шакали на падлину, й почали обдирати з нас одяг та взуття. Скінчивши це, нас вишикували по 4 в шереди й повели до села, де й замкнули в церкві.

Годині об 11—12 вночі до нас ускочило кількох червоноармійців і знову почали нас грабувати, здираючи все те, що не встигли зробити в полі. Наприклад, я залишився лише в штанах і спідній сорочці.

Удосвіта в одному з кутків церкви почувся тихий спів: „За що ж, Боже милосердний, нам послав ці муки“... То почав співати Ступа-Перебийніс. За кілька хвилин всі невольники підхопили цю пісню. Ворожа варта, що сторожила нас, не могла витримати, і де-хто з неї заплакав.

Як би у відповідь на пісню, виступив із промовою до полонених один із старшин. Промову свою він розпочав словами: — „Товариші, нас обдурювали, нас ріжними неправдами запровадили до найгірших наших ворогів — поляків. Ми повинні покаятися й звернутися до наших братів — большевиків із проханням, щоби нам пробачили та прийняли нас під свою владу“.

Мовчанка всіх полонених — була відповіддю на промову старшини-провокатора. Тут же виявилось, що цей старшина був командир сотні 4-ої Київської дивізії. Прізвища ж цього Юди, на жаль, не памятаю. До складу Київської дивізії він попав у 1920 році, коли прибуло поповнення для армії Української Народньої Республіки з Ланцуту. Був він із полонених большевиків і до польського полону був за командира московсько-большевицького полку червоної армії.

Тут же в церкві я довідався від очевидців, як героїськи вмирили наші партизани, як, наприклад, старший лейтенант Білінський, який, маючи бравнінга, три кулі випустив у червоноармійців, а четверту в себе; урядовець Хоха на пропозицію червоноармійця піддатися розсміявся й на очах червоноармійців застрелився, і багато ще було таких — вірних і одважних до кінця.

18 листопада рано нас вивели з церкви й, оточивши вартою в 30 кіннотчиків, погнали до містечка Базару, де знову замкнули в церкві.

19 листопада о годині приблизно 9 — 10 ми побачили, що ворожа кіннота десь виїздить із м. Базару. Один червоноармієць сказав нам, що близько містечка показали повстанці, які наміряються напасти на містечко та відбити нас із неволі.

Того ж дня о годині 15—16 до церкви ввійшов старшина-червоноармієць, який, пройшовши двічі поміж полонених, наказав усім раненим підвестися й перейти до помешкання місцевого священика. Переходячи туди з церкви, ми побачили на вулиці багато селян, що тримали в руках хліб, сало та інші продукти й хотіли це все передати нам, але червоноармійці цього не дозволили. В будинку свя-

щеника нам було значно краще, хоч би вже тому, що було тепло. Панотець, на прохання кількох ранених і з дозволу вартового червоноармійця, уділив тим, хто побажав, Святого Причастя.

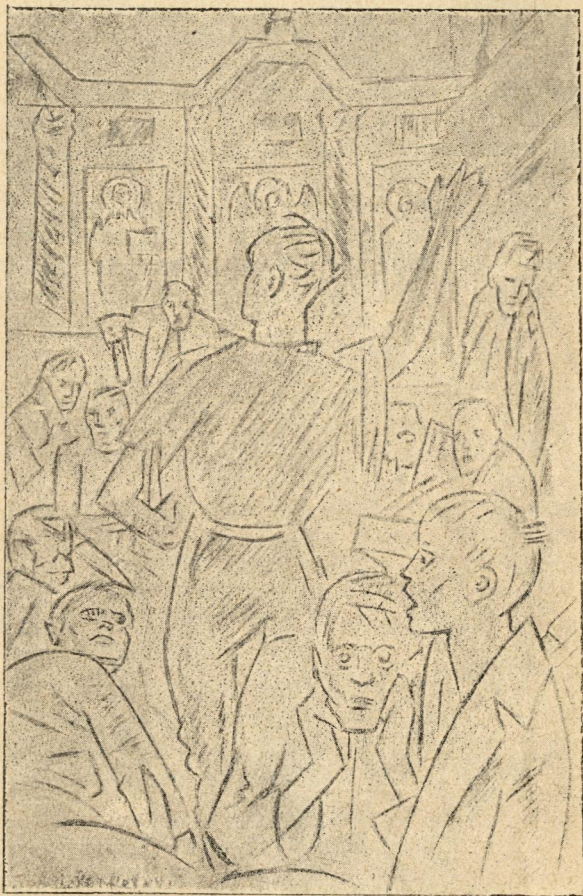
20 листопада об 11 годині ми побачили крізь вікно, що всіх полонених із церкви вивели й кудись повели, а до дому священика підїхало кілька селянських фур. Один із червоноармійців сказав нам, що всіх полонених відправляють до станції Коростень, а звідти до Києва, де й відбудеться суд. Ранених мали везти на санках.

Біля 11 години ми побачили знову якесь заворушення в містечку і що кілька кіннотчиків чвалом поїхали в тому напрямкові, куди пів години тому повели полонених із церкви. Вартовий червоноармієць сказав нам, що з Києва приїхала надзвичайна комісія і що нас судитимуть тут же, в Базарі.

Біля 18 години до нас прийшло кілька одягнених по-цивільному осіб, а за ними кілька червоних старшин. Один із них, як виявилось потім, голова комісії, почав чистою українською мовою ляяти нас бандитами, головорізами тощо. Скінчивши лайку, він почав випитувати, чи немає поміж нас кого з командного складу. Діставши негативну відповідь, голова комісії став знову страшенно лаятися.

— А хто ж із вас Ремболович, ваш полковник? Чи по-вашому він не належить до командного складу? А на Коростень хто нападав?

Один із козаків відповів йому, що мене забито, але комісія мала вже відомості, що я знаходжуся серед ранених, і голова комісії знову звернувся до нас із запитанням, хто з нас Ремболович.

Мовчанка всіх полонених була відповіддю на промову старшини-провокатора. (Стор. 84).

Підполковник Х. (не хочу називати його прізвища, бо, може, він ще живий, оскільки немає його прізвища серед розстріляних), що лежав поруч ізі мною, шепнув мені на вухо, щоб я втікав, бо мене розстріляють.

Легко це сказати, а як утекти? Але, як бачить читач, я втік і то на очах усієї комісії й кількох вартових червоноармійців. Вставши з підлоги й удаючи, що можу ступати лише однією ногою, я, тримаючися за стінки, підійшов до дверей. Вартовий червоноармієць стояв по середині помешкання й не пішов за мною, та й кому ж могло прийти до голови, що людина боса, в одній спідній сорочці при 18 ступенях морозу може втекти та ще й з перебитою ногою. Коли вийшов я на подвіря, то впав у сніг і поповз до саду, а звідти до недалекого лісу, де піднявшись на ноги, пішов просто перед собою.

Це було о годині 18—19 дня 20 листопада 1921 року.

Другого дня о 9 годині всіх полонених було присуджено до кари на горло, що й було виконано там же, в Базарі, 21 листопада о годині 11.

14 квітня 1931 року.

ЄВГЕН МАЛАНЮК.

Листопади.

Ось іще одна осінь, як сум навісна,
І голодні вітри гудуть.
А палала ж весна, а гриміла ж весна —
Як останній суд —
Страшна!

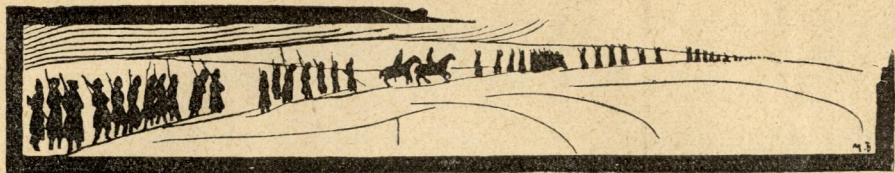
Пяним плугом орала широкий простір,
Але в борозни падала кров,
І лягали, широко розплющивши зір,
І крутився дніпрівий
Вир.

Причащалася тіла і крові в той час
Грішна чорним гріхом земля,
І залізну молитву з хрестом меча
Сотворяв над полями
Час.

П'ялко й твердо казання казав кулемет,
Били дзвони з гарматних дзвіниць,
І, здавалось, що крицею вічних мет
Вже збагне нашу міць
Багнет.

Одгриміло. За чергами в'єсен і зим —
Вже Тринадцятий Листопад.
Та крізь млу може блиснуть вогонь і дим,
Може впасти і град.
І грім!

Може сірий туман пропалити весна
Розігнать хмаровиння облуд.
І спалахне весна, загримить весна —
Як останній суд —
Страшна!

ВІКТОР ЯНОВСЬКИЙ

Інженер.

„За Україну, за її долю...“

Все частіше й частіше курсують чутки поміж нашими урядовцями, що на Україні готується повстання на широку скалю, що повстання це має завдати остаточний удар большевізмові на Україні та визволити остаточно нашу поневолену батьківщину від московської окупації.

У квітні 1921 року звертається до мене Петро Жидківський і пропонує мені нелегально перебраться за його допомогою на Україну, де тепер так потрібні сили, бо готується там повстання. Не довіряючи йому та ставлячися весь час до нього з застереженням, я категорично відмовився.

Незабаром, якось у розмові зі мною, головний комісар залізниць Сергій Кочура дав мені зрозуміти, що справді йде підготовка до повстання і що мені доведеться взяти в ньому участь. Не минуло й кількох тижнів, як мене було викликано до міністра шляхів, інженера Сергія Тимошенка, і він, ознайомивши мене в коротких рисах із запланованою акцією повстання, запропонував мені взяти в ньому участь. На моє запитання, чому саме обрано мене,—я дістав відповідь, що старіші за мене або відмовлялися взяти участь у цій акції, мотивуючи це тим, що мають родини, або не надавалися до цього, будучи панічно успособлені, лякливі, або їхні кандидатури відкидав комісар. Отже, я мусив згодитися й незабаром дістав директиви виїхати до розпорядимости генерала Тютюнника, що стояв на чолі цілої акції. На початку травня я вже був у штабі, здавши припис генералові Тютюнникові. Поговоривши зі мною, генерал Тютюнник дав відповідні директиви, сказавши, що я працюватиму у відділі Цивільного Управління, в полковника Добротворського.

З'явившись до полковника Добротворського, я одержав від нього розпорядження заснувати транспортний відділ, за завдання якого було закладати повстанчі організації по залізницях України, перевіряти дані, що поступали про стан тамошнього транспорту, видавати відповідні щодо повстання директиви по лінії транспорту. Крім того мені було доручено закладати відповідні організації й по поштовому відомству на Україні та стежити за тамошнім економічним життям, особливо на Донбасі.

У скорому часі до мене приділено було в допомогу залізничника пана Н. (с.-р.), який уже мав звязки з залізничниками на Україні. З його приїздом справа пішла жвавішим темпом.

Навязуючи звязки, я виробляв відповідну інструкцію для залізничників та поштовиків, що мала передбачати їхні взаємини з повстанчими організаціями під час оголошення повстання. Через те, що Україну було поділено на цілу низку повстанчих районів, на чолі яких стояли повстанчі районні комітети, інструкція мала на увазі делегування по одному представникові від залізничників та поштовиків до складу цих районних повстанчих комітетів.

Це було зроблено для того, щоб уникнути безладдя на залізницях, яке завжди виникало, коли транспортом починали розпоряджатися люди, що не були в курсі залізничного господарства. Цю інструкцію було відбито на гектографі, при чім до неї було додано окремі уступи й для цивільної адміністрації з певними директивами на перші часи повстання. Крім цієї провізоричної інструкції, що мала діяти лише під час повстання, для запровадження цілкового порядку в транспорті, пан Куриленко (с.-р.), який теж прибув до штабу, друкував інструкцію для адміністрації. Тут за основу бралися старі російські закони, закони Тимчасового Уряду, Центральної Ради й закони большевицькі; дещо в них касувалося, дещо змінювалося, дещо додавалося, і в цей спосіб створено було інструкцію, яка охоплювала всі галузі життя України й давала змогу адміністрації мати під руками, так би мовити, збірник потрібних законів і розпоряджень на перші часи, поки не буде видано та оголошено відповідні українські закони.

Поруч із цією роботою мені було доручено розробити уніформу повстанчих частин та Цивільного Управління.

Незабаром до нашого складу прибув ще п. Красовський (с.-д.), який розробляв низку розпоряджень у галузях фінансово-господарчій і промисловій, плян керування ними протягом перших часів після закінчення повстання.

Мені стало цілком ясно, що поруч із урядом, що в Тарнові, на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою, ніби формується якийсь інший, новий уряд, на чолі якого має стати генерал Ю. Тютюнник. У скорому часі ці мої підозріння перейшли в певність, і я в цьому цілком переконався, бо одного разу полковник Добротворський, розмовляючи з полковником Лупенком (який керував у нас відділом, що мав перетворитися на Україні на департамент жандармерії), звернувся й до мене, сказавши, — „як тільки ми закінчимо повстання й опануємо Україну, то будемо пропускати на Україну всіх із Тарнова, навіть і уряд, за посвідками та дозволами, що їх видаватиме полковник Лупенко“. З цього виходило б, що генерал Тютюнник мав на меті, закінчивши повстання, захопити всю владу на Україні до своїх рук.

У серпні стали надходити до штабу доривочні відомості, що москалі розкривають наші організації, особливо на правобережній

Україні. Ще не встигнуть деякі наші агенти прибути до наміченого пункту, як уже їх виявлено, заарештовано й розстріляно.

Тоді ж одержали ми відомості, що нелегально має відправитися на Україну з таємним дорученням від Головного Отамана Петро Жидківський. У повстанчому штабі вже малися відомості з України, які змушували штаб ставитися до п. Жидківського з застереженням. Отже, коли п. Жидківський справді прибув до штабу, його було затримано й відправлено назад до Тарнова. Незабаром до Тарнова було командировано мене, щоби з'ясувати там ролі Жидківського. Я з'ясував це при особистій доповіді Панові Головному Отаманові, але Головний Отаман відповів, що не дає віри цим відомостям, бо за Жидківського ручиться цілий комісаріят залізниць України. До цього слід додати, що п. Жидківський, користуючися з цілковитого довіря комісарів залізниць України, весь час перебував в оточенні осіб, дуже близьких до Головного Отамана, й у якого часто бував і сам. Це давало йому змогу бути в курсі всіх справ.

Під час тієї ж доповіді Пан Головний Отаман запитав, чи відомо мені, що генерал Тютюнник має намір по замиренні на Україні захопити владу до своїх рук? Я відповів, що хоч це весь час і затаювали від мене, але я про це випадково довідався від полковника Доброворського, після чого вже від мене нічого не затають.

Розмова наша закінчилася на тому, що в справі Жидківського мені не пощастило нічого зробити. Прощаючися зі мною, Пан Головний Отаман підкреслив, що, посылаючи мене до Повстанчого Штабу, він був певний у мені і сподівається, що я й надалі залишусь вірним ідеалам У. Н. Р. і на жадну авантуру не піду. Я запевнив його в цьому. Повернувшись з подорожі, а доповів генералові Тютюнникові, що в справі Жидківського не вдалося нічого зробити.

Не минуло й двох тижнів, як ми одержуємо повідомлення з України, що з Києва було вислано спеціальний потяг, який, простуючи маршрутом Козятин, Жмеринка, Проскурів, Кам'янець,—позарештовував усі наші організації — в кількості 135 осіб. Цим потягом їхав також і Петро Жидківський і, не соромлячися, виходив на станції, як, наприклад, Козятин, Жмеринка.

Отже, підозріння штабу щодо Жидківського справдилися — був це спритний шпиг-провокатор, який зручно втерся до самого центру нашого і навіть у найближче оточення Пана Головного Отамана — все, що далось, вивідав і продав — і цим значно спричинився до часткового провалу нашої справи.

У штабі курсують уперті чутки, що ще є провокатор, який передає на той бік всі інформації, бо не встигне штаб когось відрядити на той бік, як часто-густо нашого агента чекають вже на місці призначення чекісти і, давши йому змогу навязати контакт із місцевими нашими людьми, і в цей спосіб висвітливши провідників повстання, заарештовували всю організацію й тут же її ліквідували. Почали перевіряти тих, хто виконував ролі звязкових поміж сотниками і повстанчими організаціями на місцях. Підозріння впало на сатника Нестеренка, а незабаром було здобуто й певні докази його діяльно-

сти, після чого вирішено було ліквідувати його під час переходу на той бік. Докладніші відомості, в який спосіб було викрито цього провокатора та як його ліквідовано, розповість той, хто його розкрив і висвітлив усю його злочинну й провокаторську роботу.

3 України в серпні масово стали з'являтися відомості, що тамошні наші організації вимагають невідкладно визначити повстання на 1 вересня 1921 року, бо в противному разі буде запізно—йде інтенсивна ліквідація наших організацій. Я мав тоді надіслати агента п. Н. до району Жмеринки, де він повинен був зв'язатися з залізничними організаціями, які заново позакладалися замість заарештованих. Ще не пощастило відправити агента через технічні причини (ще не було для нього виготовлено інструкцій від оперативного відділу штабу), як прибули люди зі Жмеринки й повідомили, що там вже чекають на п. Н. Довелося відмовитися від цього відрядження, а оперативний відділ надіслав його до району Ставищ.

Не можемо обійти мовчанкою тих відомостей, що надійшли до штабу по обслідуванню певних районів. Київщина була цілковито підготовлена. Навіть Поділля, що через своє мале національне усвідомлення за років 1918—1920 багато спричинилося до наших невдач,—тепер, під москалями, цілком змінило своє обличчя. І на Поділлі, і на Київщині селянство гуртувалося й чекало на слушну хвилю, щоби підняти повстання. Зокрема добра організація була в районі Ушиці, де налічувалося до 10,000 членів, а в решті районів, сміливо можна сказати, було підготовлено до 75% мужського населення. Головно відчувався там брак зброї, якщо не брати до уваги ті „обрізи“, що в невеличкій кількості були у членів повстанчих організацій. Щоби здобути зброю, селяни нападали на дрібні частини, але це великого успіху не давало, бо по цих районах москалі в селах тримали невеликі частини, озброєні старими рушницями із невеликим числом набоїв, головні ж сили було розміщено по містах, де зосереджено і зброю при певніших частинах. Тому напад повстанців на такі дрібні частини не збагачував їх, надто на зброю. В районі Балти мав добру організацію отаман Заболотний, влада якого сягала на велику частину Херсонщини; він мав до 20,000 чоловік підготовлених кадрів. Аналогічна ситуація була й по інших місцях.

Через те, що селянство було підготовлено до того, що повстання має вибухнути 1 вересня, а наказ із цього приводу все не надходив,—то, тратячи надію, воно починало хвилюватися й навіть неорганізовано розпочинало повстання. Наприклад, у районі Фрамполя виступило до 3,000 повстанців, при чім до 90% їх було цілковито без зброї. Решта була озброєна в обрізи, при чім на кожного припадало по 2 набої. Цей відділ протримався майже півтора дні, протиставлячи добре озброєним большевицьким відділам—лише гаряче прагнення знищити зненавиджену комуну та відбудувати незалежну Україну. Нарешті його було поконано й майже весь перебито на місці. Таких випадків було немало. Всі сподівання повстанців одержати десь із-за кордону зброю, яку при умовах того часу можна було перетранспортувати протягом короткого часу в достаточній кількості,—завели.

Підготовчу працю до повстання закінчено на 1 вересня 1921 р. Співробітники Повстанчого Штабу хвилюються з приводу незрозумілої поведінки генерала Тютюнника, що, через нікому невідомі причини, відкладає початок повстання. Жадні запити, жадні підходи не дають змоги висвітлити причини цього відкладання, всупереч вимогам населення з місць.

14 вересня 1921 року, як пригадую, прибув з України п. О-кій Б-ун, якому було доручено обійти райони Правобережжя. З його інформацій довідалися ми, що на Україні йде повною ходою ліквідація повстанчих організацій, для чого большевики нерідко вживають різних провокаційних метод, найголовнішою з яких було появлення спеціальних провокаційних „повстанчих відділів“ під українськими прапорами. Менш підозрілі селяни, не розбираючися в цій провокації, охоче приєднувалися до них, але долю цих легковірних вірних синів України вирішувалося в найближчому лісі, бо їх далеко не водили й у першому зручному закутку лісу розстрілювали без суду *). На підставі інформацій п. Б-уна було встановлено, що час для розпочаття повстання на Україні вже упущено; найкращий час для повстання—були жнива, коли селянство якраз чекало гасла, щоб розпочинати масовий виступ. Ситуація тоді була найкраща, бо якраз по Україні їздили відділи, що силою забирали збіжжя. Тепер же хвиля народного гніву трохи охолонула, і через це сподіватися на масову підтримку села — заважко, а краще перенести повстання на серпень наступного року.

Усім членам Повстанчого Штабу стало ясно, що справді час упущено, більшість наших організацій знищено, надходить осінь і сподіватися на успіх — важко. Але генерал Тютюнник стоїть на своєму й дає до зрозуміння, що незабаром видасть наказ про виступ.

У скорому часі до штабу прибувають на невідомі для нас ролі старший лейтенант Михайло Білинський, інженер Кравченко, інженер Сергій Тимошенко. Я одержую розпорядження виїхати до Варшави, щоби там забрати кілька скриньок із відзнаками для кашкетів. Увечері мені доручено відвезти листа до Бориса Савінкова. Розшукав

*) Вже потім, на еміграції, довелося довідатися, як було розкрито українську повстанчу організацію в районі Лисавету. Туди для звязку та координації було відряджено двох старшин, які мали працювати разом із місцевим отаманом Лютим. Але, на жаль, наші організатори були настільки необережні, що охоче прийняли до співпраці на місці, нікому невідомого, представника „Врангелівського аташе, приділеного до повстанців“, який користувався в них цілковитим довірям. У цьому районі орудував також заклятий ворог москалів отаман Сірко-Шкляр. Але незабаром всю цю організацію розкрив вищезгаданий „аташе“, який був агентом чека. Таких випадків було багато, головне через те, що Повстанчий Штаб був необережний, обираючи агентів, що їх надсилав на Україну. Не перевірялося добре відомостей щодо національного боку цих людей, а також щодо уміння їх дотримувати конспірації. Багато з таких осіб через невміння таїтися, виявляли себе і в такий спосіб, попавши під обсервацію та увійшовши в стик із провокаторами, провалювали цілі організації, чим наносили великі удари справі повстання. З одного боку тратили людей, членів повстанчих організацій, а з другого — віру в головний провідний центр. — Автор.

я штаб Савінкова й доручив листа. Після низки запитань (очевидно, для перевірки моєї особи), мені було запропоновано прийти о 4 годині на вулицю, наскільки пригадую, Świętokrzyska.

Там мене прийняв сам Савінков. Цікавлячися, чому ми так спізналися, дав мені пачку мап України й листа до генерала Тютюнника, оповівши мені, на всякий випадок, його зміст, який зводився до того, що в нього все вже підготовлено, і водночас із нашим виступом його частини виступлять у Білорусі й на Поліссі та забезпечать нам наше ліве крило. Все це я передав генералові Тютюнникові.

Наприкінці вересня генерал Тютюнник викликав по черзі до свого кабінету співробітників штабу і, коротко інформуючи про те, що підготовчу справу закінчено, запитував кожного, — чи йде той на повстання, а чи залишається на місці, при чому попереджав, що дає цілковиту волю до вирішення цього. Дехто з наказу генерала Тютюнника мав залишатися в Польщі, як от проф. Іван Шендрик, але були й такі, що пішли за прикладом підполковника Кузьминського, який категорично відмовився брати участь у виступі.

Вважаю тут не зайвим подати вражіння, яке на мене особисто робив генерал Тютюнник. Невисокий на зріст, кремезний, міцно збудований, він робив вражіння людини, що посідає надзвичайну силу волі. На це вказувала якась надзвичайна будова його голови і особливо великі, з добрими м'язами руки; при чому мав призначення здебільшого тримати праву руку стиснутою в кулак. Від нього всього віяло залізною волею. В той же час відчувалося, що ця людина закохана в собі й ставить себе вище від усіх. Він зазначив мені, що виїзд призначено на день 1 листопада, а тим часом я можу поїхати до Тарнова й закінчити свої особисті справи.

Прибувши до Тарнова, я зголосився до Головного Отамана, який розпитував у мене про Петра Жидківського, — чи справді він відіграв таку ганебну роллю. По моїй відповіді, що цей факт стверджено, він сумно похитав головою. Видно, боляче йому було, що людина, на яку він покладався, так підло й уже давно працювала на користь ворога. Цікавився тим, чи вірю я в успіх повстання. Я відповів, що частина штабу відмовилася їхати, не маючи такої віри, а що я особисто їду, хоч і переконаний у тім, що ми спізналися з повстанням, і лише покладаюся на ласку Божу. Тут же Головний Отаман повідомив мене, що, на вимогу комісарів, до мене приділено представника від залізничного комісаріату, п. Андрія Молодожоненка, і просив не брати йому за зле, що дав на це свою згоду, бо ж добре знав моє здавна вороже ставлення до інституту комісарів, „але йти проти волі комісаріату, який є представником волі всіх залізничників України, в таку рішачу для України хвилину він не може“, та щоб я не загострював взаємовідносин із Молодожоненком під час повстання. Я обіцяв, але не гарантував і зазначив, що при першому випадкові, коли Молодожоненко втрутиться до моїх справ, усуну його з його становища за допомогою генерала Тютюнника, який теж не зносив комісарів. Прощаючись із мною, Головний Отаман перехрестив мене й побажав успіху. Останні слова

його були: „Полишаю вам, пане інженере, цілковиту волю ділання, але пам'ятайте, що я вважаю вас за представника ідей Уряду У.Н.Р.“ На цьому ми розсталися.

Повертаюся до штабу. Там іде гарячкова підготовка, прибувають нові люди, що мають їхати з нами.

Відправляється на Україну вночі з 19 на 20 вересня перший повстанчий відділ генерала Нельговського, в складі 16 старшин, 14 підстаршин і 30 козаків. На цей малолюдний відділ покладено завдання згуртувати повстанчі відділи в районах повітів Звягельського, Житомирського, Радомиського, Мозирського й Овруцького з тим, що коли виступить наша група, то щоб зустріла вже певну зформовану частину, а не ті маленькі партизанські відділи, які, будучи роз'єднані, не являють собою поважної бойової сили.

Слідом за відділом генерала Нельговського виступає вночі з 24 на 25 вересня відділ підполковника Палія, в складі 500 осіб.

З прибулих до штабу нових осіб формується на чолі з бувшим міністром п. Євгеном Архипенком організація, яка являє собою управу постачання і яка, на випадок успіху повстання, має перебрати роль постачання повстанчої армії й мати закупочно-заготовчий апарат.

Нарешті одержано наказ дня 2 листопада виїхати до району станції Кльосове, де вже розміщено військові частини, які прибули з таборів під виглядом „робочих команд на лісні розробки“.

Вранці 3 листопада одержую наказ узяти з собою пана Кравовського, Куриленка, трьох старшин та кількох козаків і захопити на станції Кльосове вагон, який, за відомостями, десь знаходиться на станції й у якому нібито мається якась зброя. Біля 6 години ранком розшукуємо й захоплюємо цей вагон та починаємо вивантажувати його. Там дійсно знаходимо 430 рушниць, 16 кулеметів Максимаса, 1 Люіса, дуже мало набоїв, більшу кількість скриньок із кулеметними пасами, шаблі, списи й дещо ручних гранат та піроксилін. Сумно похитали ми головами, коли побачили так малу здобич, якою мріяли озброїти більше ніж 1,000 люду, що палав бажанням помірятися ще раз силами та скинути з України катівське ярмо. Не встигли ще ми вивантажити вагона, як потягом із Рівного наспіли відомості, що в погоні за нами поспішає звідти відділ польського уланського полку, який має наказа захопити нас, тому ми приспішили вигрузку й біля 8 години відіхали з останнього підводою в напрямку села Майдана. Зібране тут вояцтво радісно зустріло нас і нашу здобич, але, коли розпочалася роздача її по частинах, то виявилось, що вистарчає лише на 50% прибулого до цього району люду. Відразу ж частина київців відмовилася їхати на повстання. Натомість до 500 осіб, не вагаючись ні на хвилину, з ентузіазмом заявили, що підуть і без зброї, яку вони дістануть від ворога, хоч би й довелося відбирати її від нього голими руками. Якщо до цього додати, що лише 15% вояків мала шинелі (більшість була лише в сорочках, штанах і без чобіт), то впрост незрозумілим буде для читача, що не пережив хвилі піднесення духа в обличчі вимріяної Батьківщини, той запал, який опанував цих вірних синів України, що вирішили,

в разі потреби, покласти своє життя за визволення рідного краю, за виборення для свого народу кращої долі. Велике вражіння справляла ця надія, ця впевненість у козаків, що, стихійно кохаючи свою Батьківщину, так сміливо йшли до нерівного бою. На адресу тих, які в останню хвилю відмовилися виступати, сипалося багато прикрих слів.

Вночі з 3 на 4 листопада робиться наскок на поліційний відділ у с. Боровому, при чому захоплюється зброю та 13 коней, яких негайно передається в розпорядження кінної розвідки. Ще раніше, невідомо звідкіль, з'явилося 5 коней, якими заволодів штаб генерала Тютюнника.

Стоїмо на самому кордоні. Серце бється. Ось передають уже по шерегах, що вирізано московську заставу, а далі й наказ рушати. 4 година рано. Всі скидають шапки, хрестяться й бігом переходять кордон, до чого змушують і відомості, що польські улани вже входять до села, з якого ми допіру виступили.

Перше проміння сонця зустрічає нас уже на Україні. У кожного палає вогонь надії на успіх.

Перша сутичка—біля 8 години ранку в першому ж селі Майдані Голишевським. Тут захоплено жида-комісара в той час, як він ладував кулемета. (Стор. 95).

Ідемо далі. В авангарді—люди з пальною зброєю; за ними—гарматчики, які покищо мали одні шаблі; потім ті, що за браком зброї йшли з киями, й нарешті—арергард, озброєний рушницями

Захоплено жида-комісара в той час, як він ладував кулемета. (Стор. 95).

та кулеметами. Мушу тут ще зазначити, що з усіх кулеметів, як це виявилось під час проби, справних було не більше 8, а решта мала заслабі бойові пружини й була або зовсім не до вжитку, або під час бою давала часті затримки. Стараємося йти лісом, щоб якнайменше себе виявляти.

В одному з сел захоплено хорого командира трудового батальйону. Під час допиту з'ясувалося, що він походить із доброї родини, служив до війни у гвардії в Петербурзі. На запитання, як він може служити в большевиків, цинічно відповідає, що йому цілком байдуже служити чи цареві, чи большевикам, а якщо б він вірив в успіх нашого повстання, то приєднався б до нас із своїм цілим відділом. Дружина його — петроградка, інститутка і... запекла комуністка, як виявилось з відібраного її денника. Ще перебуваючи в Петербурзі, вона описувала свої комуністичні погляди, між іншим писала, що, коли поїде на Україну, то там чекає на неї нещастя. До українського руху вона ставилася цілком вороже.

У селі Кривотині селяни оповідають, що біля Омельчина, ст. Олевського йдуть запеклі бої між повстанцями та москалями. Як видно, там оперують частини генерала Нельговського.

В одному селі в командира ворожої частини було знайдено наказ, де зазначалося, що в вересні слід сподіватися повстанчої акції на Україні під проводом генерала Тютюнника, при чому сили повстанців визначалося в 1,000 чоловіка кінноти; напрямом майже відповідав справжньому нашому плянові. Пояснити це можу хіба тим, що ще до переходу через кордон у штабі кружляли чутки, нібито ми маємо на кордоні обеззброїти прикордонні польські військові частини — уланів і перейти на Україну, як кінна частина, а піхоту зформувати з місцевих повстанців. Як видно, чутки ці, за допомогою провокаторів, дісталися до москалів, і потім їх було опубліковано в наказах таємного характеру.

Населення ставилося до нас надзвичайно прихильно, допомагаючи харчами й підводами; дивлячися ж на наші так малі сили, брак зброї, нужденний вигляд убрання наших частин, — хитало головами. Було лише два випадки, що до нас приєдналося в двох селах, здається, з 15 осіб. Допитувалися, чи за нами йдуть ще відділи. Доводилося казати, що ми лише малі передові частини, наспіх зформовані, а за нами йде вже регулярне військо. Зі слів селян видно було, що вони приєднуються лише до регулярних, добре озброєних та одягнених частин.

Простуємо в напрямку на Коростень, де маємо захопити запаси зброї, а головне одяг і взуття. По дорозі до Коростеня, переходячи вночі через села, нерідко напорювалися ми на червоноармійців, що виходили з хат, але вони задовольнялися відповіддю, що це проходить така то совітська частина. Нерідко таких цікавих за карк втягали до своїх рядів, і треба було бачити переляк на їхньому обличчі, коли при перших проміннях сонця з'ясовувалося, що вони попали до повстанців. Були випадки, що деякі з них приєднувалися до нас. Наші передові частини здійснювали всі сторожеві ворожі охорони по

селах біля Коростеня. Серед червоноармійців нерідко попадалися й українці, що гинули „во славу большевицького оружія“. Памятаю, як в одному селі заставу було збито бомбами. Серед забитих і раниених лежав один із розірваним бомбою животом, який казав: „За що мене вбито, — я теж українець. Мене мобілізовано. Рятуйте, браття!“ Але рятунку вже не було ніякого.

На 5 годину ранку 5 листопада визначено наступ на Коростень. Для цього відокремлено групу полковника Ступницького з підполковником Ремболовичем; яка мала напасти на Коростень із півдня, а головні сили — з півночі.

Біля 10 години ввечері 4 листопада розпочалася злива, під якою на нас не залишилося сухої нитки. Біля 4 години підходимо до села Чигирі, де й розміщуємося по хатах, щоби хоч трохи зігрітись. Пята година ранку. Генерал Тютюнник сидить за столом, оперши голову на руки. Полковник Отмарштайн питає дозволу розпочати наступ. На наше здивування генерал дозволу не дає. За чверть години входить старшина й доповідає, що на мості виявлено ворожу заставу з кулеметом. Тоді генерал видає наказ розпочати наступ і зняти заставу. Виходимо з хати. Перед нами чисте поле, по якому наші частини мають розпочати наступ на Коростень, де козацтво мріє дістати одяг, коні, а головне зброю й набої, яких нам уже починало бракувати.

Розпочинається страшна кулеметна й рушнична стрільба. Генерал Тютюнник зі штабом виїздить у напрямку Коростеня, а мені наказує розшукати кулемет, що стояв на лівому фланзі, й вислати цей кулемет у слід за ним. Знахожу кулемет, який обстрілює лівий бік станції, і надсилаю його в зазначеному напрямку. Стрільба все збільшується. Того ж часу підривна команда підкладає підривну дамку під місток, що на північ від Коростеня, але вибух пошкодив лише рейку та скріплення. Видно, як зі станції втікають окремі москалі в напрямку на Київ. Незабаром із Звягеля (Новоград-Волинський) надходить паротяг із 2 вагонами. Розсипається розстрільна, чоловіка у 25—30, кілометрів на півтора-два від наших обозів і, наступаючи, починає рясно нас обстрілювати. Кулемет, що його було залишено при обозі, псується.

З нашого боку теж виступає розстрільна чоловіка у 15, бо москалі загрожують відрізати нас від головних сил. У скорому часі наші частини під рясним обстрілом починають відступати від станції, при чому женуть перед собою досить велику партію полонених, яким позв'язувано руки марлею з бінтів. Видано наказ усім хутко відходити, бо станцію Коростень обсаджено гарматами. Не встигли наші частини вийти з села Чигирів (а до лісу було ще з кілометр), як розпочався густий обстріл із гармат—шрапнеллю й гранатами. Шрапнелі бють по тилах, а гранати—по передових частинах. Усе починає поспішно відходити до лісу. Бачу, як з фури падає кулемет, і його лишають на місці. Підскакую на коні. Загрожуючи револьвером, примушую козаків повернутися й забрати кулемет, але того ж часу трачу притомність.

Починаючи від цього невдалого наступу, настрій у козацтва, а почасти й у старшинства, підупадає, бо тратилася вже надія захопити більше число зброї. Генерал Тютюнник теж зачав проявляти якусь нерішучість, що надто помічалось під Коростенем. У селі Дідковичах була перша довша стоянка й ночліг. Генерал Тютюнник, між іншим, категорично заборонив не лише козакам, а й старшинам розміщуватися по жидівських хатах. За невиконання цього наказу було оголошено кару включно до розстрілу. Водночас було заборонено провадити політичну агітацію, дозволяючи лише розпитувати про настрій селянства, агітувати проти комуні та москалів. Молодожоненко не втерпів і якось розпочав вести ес-ерівську агітацію. Я за-протестував проти цього, але Молодожоненко не послухав ні мене, ні навіть п. Куриленка. Тоді останній вийшов і, повернувшись за 5 хвилин, сказав Молодожоненкові, що його кличе до себе генерал Тютюнник. Хвилин за 15 Молодожоненко повернувся, червоний, як рак, і вже більше не роззявляв рота ніде.

10 листопада, біля 3 години вдень, підходимо до ст. Чоповичі, переходимо через залізницю, нищачи праворуч і ліворуч телеграфічні сполучення. Відряжається частина, щоб захопити станцію, при чому умови місцевості цілком не було використано, наступ поведено в лоб, тоді, якщо б наступати з півночі, то місцевість була б пригідніша. Як наслідок, зрозуміло, були втрати дуже цінних людей. Характерне й те, що як тільки розпочали наступ (він тривав хвилин 10—15), штаб на чолі з генералом Тютюнником кудись ізник. Частина, занявши станцію, знайшла там багато коней, сідел і білизни. Не маючи від штабу вказівок і почувши зі станції, що штаб із рештою війська зник, розгубилася і, попсувши телеграфічні та телефонічні апарати й каблі та одержавши від телеграфіста відомості, що з боку Коростеня надходить панцерник,—хутко подалася зі станції. Коли ми всі виїхали за село Чоповичі, то справді побачили, як підійшов панцерник і дав 3—4 стріли шрапнеллю високого розриву, що не завдали нам шкоди, бо москалі стратили нас із-перед очей.

Коли після бою при станції Чоповичі ми прибули до села Будилівки, то селяни поінформували, що недалеко є значний відділ повстанців. З докладнішого розпиту виявилось, що це може бути відділ підполковника Палія. На годину 12-ту 11 листопада передбачався похорон забитого підполковника Мінаківського, для чого було послано за священиком. Біля години 9 ранку селяни повідомили, що попід лісом, який був від села на 1—2 кілометри, проходить відділ повстанців. Коли я вийшов з хати, то дійсно побачив відділ кінноти шабель у 30—40, який поволі просувався з півдня на північ, у той час, як ми простували з півночі на південь. Генерал Тютюнник злегковажив перші відомості, рівнож і наявність повстанчої частини, і не вжив заходів висвітлити цю справу та зєднатися з групою підполковника Палія. Біля години 12 одержано повідомлення, що на село, слідом за нами, посувається ворожа частина на фурах, тому ми, не дочекавшись священика і доручивши селянам поховати забитого, негайно виступили далі.

З 12 листопада розпочалися майже безперестанні дощі. Стало холодно. Вояцтво промокло й не мало жадної змоги обсохнути та обігрітися, бо, починаючи від села Чайківки, нас зустріла ворожа кіннота, яка весь час сиділа в нас на хвості й не давала спокою. Кіннота обстрілює не лише ззаду, а охопила нас у півколо, й над нами роями літають кулі. Куди не повернеш голову, всюди блимають зелененькі вогники. Швидким кроком наближаємося до річки Тетерів, де зроблено нами засідку кінноті. Завдяки сміливості й відвазі засідки, що гранатами закидала ворожу кінноту, останню було відбито з великими для неї втратами. Штаб ізнову кудись зник. Під захистом засідки перебираємося через напівзамерзлу річку, переходячи, хто по кладці, а хто й просто вбрід. На тому боці теж не

Гранатами ворожу кінноту було відбито з великими для неї втратами.
(Стор. 99).

знайшли ми головної частини і штабу. Під вражінням цього один старшина застрілився. Години за дві-три прибув верхівець від штабу і провів нас до місця постою його.

Ворог уживав до нас такої тактики, що в лісі ніколи не напад. Як тільки ми виходимо з лісу на чисте поле, раптово починається рясний обстріл із рушниць та кулеметів і продовжується годин три-чотири, поки ми не ввійдемо до якогось села. Тут нам дають спокій. Перевтомлене, голодне вояцтво, клацаючи зубами від холоду, розміщується по хатах і майже непритомне від втоми падає на соломі, яку ледве встигають гостинні господарі послати на долівці. Тим часом господарі готують їжу. Незабаром доводиться схоплюва-

тися, їсти, що наготовлено, та вирушати далі, бо ворог, сам відпочивши, робить наскок на село, різно обстрілюючи його з усіх боків. Селянство не лише охоче годувало нас на місці, а й давало на дорогу. Особливо прихильно ставилися до нас по селах, де мешкали поляки та чехи, значно заможніші за наших українських селян. Пам'ятаю, як ми, перебуваючи в селі, що майже все складалося з като-

ликів, запитували їх, за кого вони себе вважають. На наше приємне здивування, всі вони визнавали себе за українців. Коли ми звертали їхню увагу на те, що вони мають у себе католицькі образи, вони вперто твердили, що вважають себе за українців, хоч і католицької віри.

Морози все дужчали й дужчали. Сніг у лісі сягав до півметра. Козацтво ледве проклало собі дорогу в лісі. Багато з них не мали зверхнього одягу. Замість нього на плечі накинуто або ковдру, або рядно, або звичайний мішок, що дала якась сердобільна жінка. Люди так перевтомлені, що не витримують цих умов і масами падають у лісі.

Обози, коли знаходили такого напівтрупа, підбирали його, а багатьох, не примітивши поночі, залишали, й вони або гинули під шаблями ворожої кінноти, або замерзали. Факт той, що по нічних переходах у-

Люди так перевтомлені, що не витримують цих умов і масами падають у лісі. (Стор. 100).

ранці когось не долічували в своїх лавах. І лише фанатична віра в правоту свого діла, лише гаряче прагнення визволити батьківщину, якимось допомагали переносити ці нелюдські умови, ці страшні фізичні муки. Час минав. Надія зеднатися з відділом підполковника Палія заводить. Снують лишень глухі чутки про його відділ, що

його ніби бачили то там, то там. Повстає дике підозріння, ніби генерал Тютюнник навмисно відтягає можливість зеднатися з відділом підполковника Палія, що тоді так було нам потрібне.

Кожний відпочинок, кожную зупинку в селі використовували ми, щоб поговорити з селянством, розпитати його, як воно ставиться до різних питань. Мене зокрема цікавило, як ставиться воно до земельного питання, як уявляє собі форму влади, на скільки високо стоїть національна свідомість. Підсумовуючи це все, виявлялося, що селяни не уявляють собі відновлення великих панських маєтків, де б засідали управителі. Не мали б вони нічого проти невеличких маєтків, які були б культурними осередками. В масі село було за владу демократичну, але програми У. Н. Р. яскраво не уявляло, бо мало було про неї поінформовано, зокрема щодо питань, які найбільше цікавлять село. Щодо національної свідомості, то найбільше захоплення помітно було у молоді, для якої повстанець був народнім героєм. Найгірше ж стояла справа національної свідомості у людей у віці 26 — 35 років, тобто у тих, які ще добре пам'ятали військову службу. Досить багато було національно свідомих старших жінок, і серед них деякі впрост фанатично настроєні. Найсвідоміші селяни та селянки були по тих селах, де ще жива була пам'ять про унію. Настрої селян були цілком прихильні до нас, але всі вони в один голос казали, що з повстанням ми спізнися, що треба було зачекати до осені наступного року.

Перевтома людей переходила всякі межі. За колоною тягнуться

Через брак теплого одягу їх прикрито соломною.
(Стор. 102).

обози, переповнені раненими. Через брак теплого одягу їх прикрито соломою, яку, щоб не спадала, попривязувано мотузками. Ці нещасні мученики, очима повними жаху й тривоги, дивилися на тих, хто ще міг ходити. Вони бачили, що ті ще можуть якось урятуватися. Їм же грозила смертельна небезпека, кожний раз, як тільки розпочинав стріляти ворог, що наседав все настирливіше та нахабніше, бо почував уже себе паном ситуації.

13 листопада вже зясувалося, що простувати далі на Україну ми не в силах. З наказу генерала Тютюнника, під його особистим доглядом, скидали з фур усе, що могло заважати рухові, і палили його на великому огнищі в лісі. Морози ставали впрост нестерпучі. Сила людей була з одмороженими руками та ногами. Лікарі через брак ліків, обслуги й підвід не мали змоги допомогти їм.

Воли понесли таким скаженим галопом, що за пять хвилин і слід загинув по ворожій кінноті. (Стор. 102).

Переходили селами, в яких бракувало вже підвід. Частину обозу переклали на санки, в які позапрягали волів. Одного разу при виході з села на нас напала ворожа кіннота. Селянин, що віз нас, побачивши це, насунув шапку на вуха і крикнув — „держись, хлопці“, — схопив волів за хвости та почав їх крутити, і воли понесли таким скаженим галопом, що за 5 хвилин і слід загинув по ворожій кінноті. Нашому прикладові послідувала решта обозу, і москалі відстали.

Намічено було заночувати в селі Блитчі, але коли підійшли до нього (а це була 12 година ночі), то зясувалося, що в ньому стоїть

великий ворожий відділ. Затрималися в лісі на кілька годин. Мороз, метелиця; люди попадали на сніг і, щільно притулившись один до одного, спали, мов забиті. Незабаром з'явилася ворожа кіннота й почала нас обстрілювати збоку та тилу. Довелося рушати далі. За пів години ми вже відривалися від неї і, коли о годині другій вночі ми почали виходити з лісу, внизу під горою побачили село Леонівку. Незабаром чуємо в селі—з одного боку крики: „Мітька, м... , тащі пулемьот“ і „Ура“, а з другого боку крики „Слава“. Розібратися в цьому сумбурі було неможливо. З нашого лівого флангу, де якраз в селі було чути крики „Слава“, їхала наша кінна розвідка сотн. Хмари, який необережно висловився московською мовою, і зараз же на них посипалися стріли з Люїса*). В наслідок цього у нас було кілька ранених, і наш відділ почав відступати до лісу. Вже потім, на першій стоянці з'ясувалося, що це ми билися з відділом підполковн. Чорного, який перебував недалеко від нас, але наш штаб, через зле організовану нашу розвідку, не вжив заходів до висвітлення місця перебування перед тим відділу підполковника Чорного. Упустивши нагоду з'єднатися з цим відділом, ми швидким темпом почали відступати до Польщі. З цього часу ворожа кіннота майже весь час не давала нам спокою. Через те, що по всіх селах було розміщено ворожі частини, штаб ви-

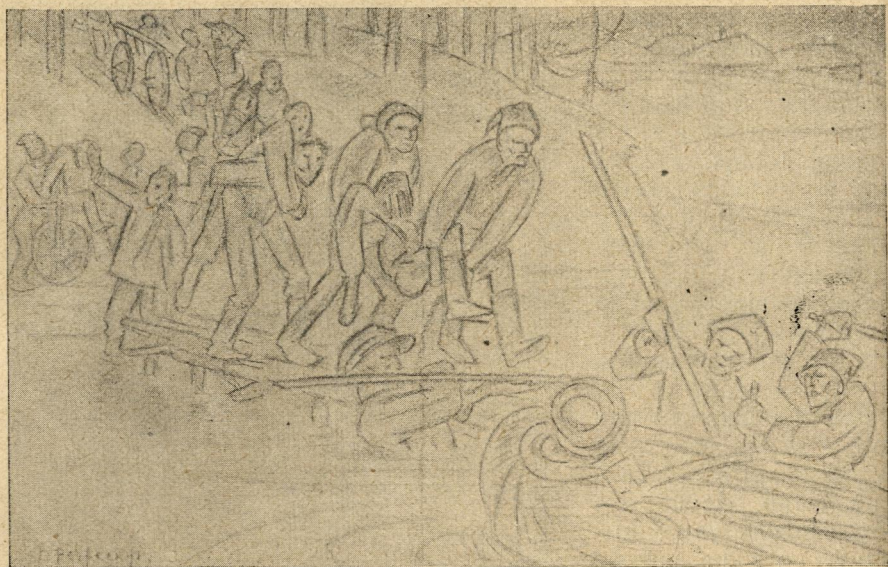
Люди попадали на сніг і, щільно притулившись один до одного, спали, мов забиті. (Стор. 103).

*) Як з'ясувалося потім, по закінченні повстання, застава підполковника Чорного, почувши московську лайку, вирішила, що має діло з москалями, й обстріляла їх. — Автор.

рішив переправитися через річку Тетерів між селами Унін та Блитчею, що й було виконано між 12 і 15 годинами 15 листопада.

До річки доводилося спускатися з крутого берега, покритого густим лісом, без жадної дороги. Крига була остільки тонка, що не витримувала ваги людини, тому технічна сотня розібрала лісову огорожу і, стоячи майже по пахви в напівзамерзлій воді, наспіх будувала провізоричний місток. По цьому містку перенесено ранених і частину аmunіції, коні проводили вбріd, а потім перетягували віжками й фури. Переправа тяглася біля трьох годин, і треба дивуватися, що московські відділи, які стояли в сусідніх селах, на віддалі не більше 2 кілометрів від переправи, нас не зауважили.

Перебравшись на той берег, вояки були всі мокрі, зуб не падавав на зуб, а тут ще докучав і голод. Розвідчикам пощастило на

Технічна сотня, стоячи майже по пахви в напівзамерзлій воді, наспіх будувала провізоричний місток. (Стор. 104).

околиці села Уніна купити корову, яку тут же в лісі й забили. Кожен вояк, що проходив поруч цього імпровізованого постачання, одержував по кавалку ще гарячого, в крові, мяса, і зїдав його на ходу, без хліба, без соли, сирим.

З цього часу вже нічого не було чути про відділ підполковника Чорного. Вояцтво зрозуміло, що наша справа, принаймні цього року, вже програна, що слід боротьбу залишити до наступного року та починати все наново. Але, не зважаючи на це, на неймовірні умови походу, на брак надії вискочити з цього пекла,—не було жа-

дного нарікання, жадного факту невиконання будь-якого розпорядження. Якщо іноді й траплялася повільність у виконанні наказів, то це слід було пояснити надлюдською перевтомою, бо переходи були величезні, а відпочинок у селі, під час ночівлі, трудно було вважати за справжній відпочинок. Старшинство й козацтво, відступаючи, вживало всіх засобів переконувати селянство, що наша справа не загинула, що вони ніколи не покладуть зброї, що на весні розпочнуть нове повстання.

Нерідко можна було бачити, що вояки нашого відділу замість того, щоб відпочивати протягом кількох годин, збирали навколо себе господарів хати, де мали тимчасовий притулок, і, оповідаючи про перенесені бої, запалювали віру у слухачів в остаточну перемогу над ворогом, якщо селянство все, як одна людина, повстане проти комуни.

Нікому й у голову не приходило, що трагічний кінець нашого походу вже за плечима.

О 5 годині ранку 17 листопада прибули ми до села Малі Миньки, де й розмістилися по хатах на відпочинок до 12 години дня. Але вже біля 8 години серед вояцтва повстав нервовий настрій, бо пронеслася чутка, що недалеко скупчилися більші ворожі сили. Між іншим селяни оповідали, що за нами два дні тому гнався дуже великий відділ кінноти, але в одному з сел селяни скерували його в протилежний бік; з усіх даних, це й був той відділ, який нарешті зорієнтувався й настигав нас.

В цивільному керуванні підбір людей був цілком випадковий, цілковито непристосований до акції повстання. Яскравим прикла-

Кожен одержував по кавалку ще гарячого, в крові, мяса і зїдав його на ходу без хліба, без соли, сирим.
(Стор. 104).

дом цього були Молодожоненко, Красовський, які возили з собою подушки, ковдри, примуси, чайники, пательні тощо, а пан Куриленко — навіть і карти, якими при першій же зупинці, починав ворожити. А ворожив він, треба сказати правду, знаменито. Це товариство почувало себе на повстанні, як на прогульці. Нерідко можна було бачити, що частина виходить уже з села, а вони ще сидять та допивають по третій склянці чаю, бо без цього не рушаються з місця. Частина відіде від села вже на якийсь кілометр, тоді тільки вони здоганяють колону зі своїми чайниками та подушками.

Рівно о 12 годині я вийшов з хати, бо побачив, що вишикувана вздовж села частина починає рушати, а мої товариші залишилися ще допивати чай. Не встиг я підійти до аваґарду, обік якого стояв штаб, як іззаду і з правого боку почали нас рясно обстрілювати. Повертаюся на правий бік і бачу, як з-за лісу, що півколом оточав село, витягається довга лінія кінноти, а з якихось пів кілометра з-за клуні строчить кулемет по містку, перекинутому через досить широку багняну річку. Місток цей був у 150—200 метрах від села.

Як тільки почалися перші стріли, штаб, що стояв поруч із авангардом у напрямку на село Звіздаль, розвинувши жовто-блакитного прапора, перший проскочив міст, за містком зараз же повернув ліворуч і, пройшовши понад річкою якихсь метрів 100, зник за горбами. Ззаду було чути густу стрільбу наших частин. Решта озброєних людей почала масово пробиватися через місток; за ними підводи з раненими. Місток був вузький і старий. Ворожий кулемет влучно стріляв по ньому. Від великого скупчення люду й підвід місток проломився, й усе почало падати в річку. Крига не витримала й проломилася. Цілком зрозуміло, що ранені загинули в цій річці. Зорієнтувавшись, що ззаду стріли все наближаються, кидаюся і я до містка, якого пощастило перебігти, хоч кілька моїх товаришів впали забиті на містку або попадали до води.

Частина повстанчого відділу, яка раніше проскочила місток, хутко заняла низку недобудованих хат на підвищеному березі вздовж річки й почала стріляти до ворожої кінноти. Відійшовши від лінії вогню кроків на 100, побачив я санки, на яких сидів полковник Блощаневич і два козаки. Вони запропонували мені сідати до них. Так ми простояли з пів години, сподіваючися, що побачимо штаб. Як з'ясувалося — було два шляхи, — один від мосту просто, а другий, яким поїхав штаб, спочатку йшов понад річкою, а потім — рівнолежно першому.

Начальник постачання Київської дивізії п. Хоха від пережитого, очевидно, збожеволів. Схопивши під паху рахівницю замість портфеля з грошима, бігає по полю від однієї дороги до другої. Я крикнув до нього, щоб він сідав до нас, але він, підбігши до нас, подивився очима збежеволілої людини й побіг назад. Тоді ж видно стало, як з місця бою почали розбігатися окремі групки козаків (очевидно, тих, що не мали зброї). По 3—5 вони бігли до лісу, що був праворуч від нашого шляху. По полю стали маячити окремі постаті ворожих кіннотчиків, які наганяли козаків та завертали їх назад, нікого не забиваючи. Бачачи таку ситуацію, я вихопив віжки у козака,

який не знав, що робити, і погнав коні, але почув іззаду голос: „Товаріщі, остановіться, советская власть всех милуєт і нікаво не разстреліваєт“. Обернувшись назад, я побачив у кроках 50 від нас ворожого кіннотчика, який, маючи рушницю за плечима, махав до нас правою рукою. Ближче, видно, не наслідювався підїхати; не скидав і рушницї, бо бачив, що в нас на санках лежала рушниця, оперта на задок і скерована проти нього. Не звертаючи уваги на нього, я погнав коні, і ми ще швидче поїхали вперед. Він махнув рукою на нас і поїхав праворуч завертати іншу групу з 3 людей.

Проїхавши полем з 25 хвилин, підїхали ми до досить широкої річки, через яку перекинуто було тимчасовий місток майже над самою водою, замість спаленого, від якого стирчали з води обгорілі палі. На другому березі річки стояла трійка здоровенних селян, які,

Місток під тягарем проломився, й усе почало падати в річку. (Стор. 106).

опершися на такі ж здоровенні кії, похмуро дивилися на нас. На моє запитання, чи не бачили вони, як людей з 15 проїздило верхи, відповіли також похмуро, що справді такі проїхали селом просто на другий його бік. Поза річкою — маленьке село, хат у 50. Не проїхали ми і 5 хат, як бачу під хатою стоїть старенький дід, ховаючися, щоб не було його видно від річки, та махає на мене, щоб ми підїхали. Ми підїхали, а він і каже: „Напевно тобі, сину, казали їхати просто. Праворуч зараз буде фігура. Звертай на неї, прямуй до лісу та їдь увесь час понад лісом, то наздоженеш своїх. Щастя вам, Боже!“ Ми подякували і, справді, проїхавши кроків з 20, побачили хреста й узяли напрямок до лісу. Проїхавши з кілометр сні-

гом понад лісом, я запримітив слід босої ноги, потім сліди крові, копит. По цих слідах ми і їхали, аж доки не почало сутеніти. Коли зайшло сонце, поїхали лісом, не бачачи вже жадних слідів, а скоріше інстинктивно, керуючися лише почуттям самоохорони. Так нам довелося їхати в темряві лісом годин із дві. Нарешті бачимо — світитися в лісі вогник. Ідемо на нього. Бачу, поза копицею сіна стоїть кіннотчик. Судячи по вбранню, наш. Очевидно, і він пізнав нас, бо каже: „Скоріше до хати, бо незабаром вирушаємо“. Навколо невеличкої хатинки стоїть кілька санок із раненими. Заходжу до хати. За столом сидить генерал Тютюнник, навколо штаб.

— Хто ще з вами?

Доповідаю, що полковник Блощаневич і 2 козаки, що поза нами більше нікого — ні кінного, ні пішого не видно. Перебули там з пів години, й усі разом вирушили далі. Підійшов до нас ще один поручник 3-ої Залізної стрілецької дивізії, і більш вже нікого. Зібралось нас разом — здорових і ранених — до 94 осіб.

Почали хутко посуватися лісами, по можливості обминаючи більші села. Ідемо ярами, через величезні колоди поваленого лісу. Зокрема для ранених був важкий цей шлях, бо перевалювання санок через колоди боляче відбивалося на наших мучениках.

Переходячи через малі села, щоб перехопити лише кавалок хліба, видавали ми себе за большевиків, але селяни не мали до цього віри, бачачи наше ставлення до них і відповідне заховання. Взагалі, треба сказати, що селянство, протягом усього нашого походу, було приємно вражене поведженням наших козаків до старих людей і жінок. Їм не доводилося чути навіть якогонебудь непристойного жарту, а не то, щоб лайки, яка була завжди прикметою кожного червоноармійця або червоного командира.

Не покладаючи надій на своїх товаришів по санках, я в дорозі весь час сам правив кіньми, бо товариші мої часто губили слід. Одного разу, перевтомившись, я пересів на задок, давши місце козакові. Задрімав. Неначе щось підштовхнуло. Прокидаюся, бачу — стоїмо в лісі. Темно, нічого не видно. Стратили слід і стоїмо з годину. Надїздить ще пара санок. Беру віжки і знову, керуючися почуттям, починаю їхати. Віжджаємо до якогось села. Дорога розходиться аж у трьох напрямках. Нічого не видно. Знову інстинктивно звертаю ліворуч, і по півгодинний їзді приєднуємося до хвоста нашої колонії. Така подорож тягнулася 3 доби. Вже майже перед самим кордоном, коли санки їхали в середині обозу, я задрімав. Розбудили мене біля самого кордону. Встати не можу — відморозив руки й ноги. Кордон перейшли біля 3 години вночі 20 листопада.

* * *

Вже перебуваючи на еміграції, мав я змогу побачитися зі своїм агентом паном Н., що його було відправлено до Ставища, де оперував VIII повстанчий штаб, на чолі якого стояв Якубовський. У цьому районі до повстання все було добре підготовлено. Майже

все селянство було напоготові; зброї — досить і добре захованої; розроблено пляни захоплення більших осередків, міліції, як рівно ж обеззброєння невеликих військових частин. Висловлювали там жаль, що так затягли з директивами до повстання. Треба було розпочинати його в серпні. Але, згідно з останньою директивою, яку приніс наш агент, чекали на підхід головних сил на початку листопада. Не маючи відомостей про в'дділ генерала Тютюнника, почали непо-

коїтися, а біля 11 листопада надійшла туди чутка, що генерала Тютюнника розбито в районі Коростеня. З уповноваження Якубовського наш агент поїхав у напрямку Козятина десь біля 20 листопада і там бачив ешелони з військом, яке, по ліквідації акції генерала Тютюнника, поверталось до місця постою. Не зайвим вважаю згадати тут факт розкриття нашої організації в Браїлові, про що повідомив мене той же наш агент. Він, тримаючи вже напрямок на Польщу, щоб дістати нові інструкції, згідно з директивами Якубовського, зайшов до Браїлова. Тут його було попереджено, щоб він негайно виїхав, бо його пошукують, а за два дні перед тим заарештовано цілу організацію, в якій брали участь 3 священники, 2 гімназисти, сини померлого управителя цукроварні в селі Митьках, брати Брумбахери, разом 70 осіб.

Організацію було відкрито так. У одного з членів її, священника, була гарна донька. На початку вересня приїхала якась молода людина, надзвичай гарна, вихована, подаючи себе за представника еміграції, що нібито мала на меті допомагати під час повстання. При кінці місяця заручився він із попівною, яка

Скоріше до хати, бо незабаром вирушаємо. (Ст. 108).

йому й видала прізвища всіх учасників організації. За два дні до визначеного шлюбу ця людина виїхала нібито до Вінниці по документи. А ще за два дні приїхав відділ чека, який і заарештував усіх членів організації, відвіз їх до Жжеринки, де на протязі 24 годин усіх і розстріляно.

Зі слів нашого агента настрої селянства в усіх районах Ставища *) був настільки сприятливий повстанню, була така ненависть до москалів, що, коли б генерал Тютюнник навіть із запізненням з'явився в цьому районі, — повстання охопило б низку повітів і, можливо, тоді був би інший наслідок. Констатував наш агент і значне підвищення національної свідомости в селянства, кілька разів більшої, ніж за років 1918—1919, а ці райони він добре знав ще до світової війни.

Не зайвим буде подати відомості про ставлення українського селянства на Україні до особи Головного Отамана Симона Петлюри. Так особа, яка перебувала в районі Жмеринки в серпні місяці, подала такий факт. Приймаючи участь в одному з засідань місцевого повстанчого комітету, була вона свідком такого випадку. Несподівано до хати вскочив селянин, на обличчі якого малювалося не то зворушення, не то переляк. Хтів він розпочати вже щось говорити, але, побачивши ту особу, вискочив із хати. Голова комітету вийшов за ним. Після невеликої перерви повернув він до хати, голосно переконуючи того селянина, що я не є сторонньою особою. З тими ж словами він звернувся і до решти селян, які рівно ж увесь час косилися на мене. „Це ж є той самий представник від Петлюри, який переказує нам його розпорядження“. Після цих слів селяни поставилися до нашого агента вже з повним довірям, і селянин почав оповідати, але перед тим все таки кілька разів оглянувся: „Був учора в Жмеринці. Казав мені знайомий залізничник Н., що бачив на власні очі, як через Жмеринку на паротязі, переодягнений за помішника машиніста, проїхав сам Петлюра. Їхав із ним його машиніст із гайдамаків. Поїхав у напрямку Одеси. Хоче перевірити, як отаман Заболотний підготувався до повстання. Не сидиться йому спокійно, боліє за Україну. Хоче на власні очі переконається, як ми готуємося до повстання, чи не наробили ми помилок, чи готові повстати як один, коли видасть наказ про повстання проти москалів“.

Голова комітету почав розпитувати, чи не давав якогось наказу Петлюра через залізничника, селянин відповів, що ні. Ця відомість зробила велике вражіння на селян, які почали висловлювати побоювання за Головного Отамана, дивуючися його сміливості, що він, ризикуючи своїм життям, сам особисто перевіряє підготовку до повстання. Почалися розмови, чи все в них готове, чи не заведуть вони надії Петлюри, чи в стані вони виконати покладене на них

*) З розкриттям у Києві „Козачої Ради“ в 1922 році було розкрито й цілу організацію в Ставищах, провідників якої й було розстріляно в Києві. Розстріляно сотника Якубовського, помішників його, братів Дударців (один працював у комітеті по боротьбі з бандитизмом, а другий в продколегії), лісничого Грабовського, механіка парового млина Кресаль-Ронського, дорожнього майстра (прізвища не памятаю), старшого робітника Радзівєвського. — Автор.

завдання. Тут виступив старий дідусь, увесь білий, який почав докоряти селянам те, що коли він намовляв їх у свій час вступити до армії Петлюри, то вони не слухали його, а тепер мають цих „харцизів“ на шиї, які знущаються над ними. „Били мене за Петлюру шомполами медиків, били й большевики, але все таки кажу вам: ідуть усі, як один, за Петлюрою. Якби не мої дев'ять десятків років, коли б мені сили, пішов би сам у ліс до повстанців, але боюся, що буду вже для них лише тягарем“.

Промова дідуся зробила велике враження на селян, які почали радитися щодо плянів повстання і кращого виконання наказів Петлюри.

* * *

Підсумовуючи тепер усе тут сказане, мені, як людині, що близько стояла до всієї цієї акції, вся справа уявляється в такому світлі:

1. З боку генерала Тютюнника не було критичного підходу до вибору людей, було цілковите довіря до тих осіб, через яких доводилося провадити підготовчу працю. Наслідками цього були провокатори поза межами штабу. Насувалося велике підозріння, що провокатор був навіть і в самому штабі, бо москалі негайно дізнавалися про всі його розпорядження.

2. Самозакоханість генерала Тютюнника та бажання захопити всю владу до своїх рук відбилися також на обранні собі помішників, яких обіралось останньої хвилини не за принципом здатності до праці, а лише керуючися тим, що це, мовляв, „свої“ люди, які зарані визнали його за голову влади на Україні.

3. Нерішучість із виданням наказу про розпочаток акції, яку розпочато було тоді, коли більшість із закладених на місцях організацій москалі ліквідували.

4. Брак одягу і зброї негативно впливав на настрої населення, і воно, бувши цілком прихильним до ідеї повстання, не приєднувалося до нас.

5. Спізнення з наступом на Коростень, нескоординованість його в часі, нерішучість під Чоповичами позбавили нас можливості відповідно одягнути та озброїти вояцтво.

6. Не було вжито всіх можливих заходів, щоб виявити місце перебування підполковника Чорного, який увесь час перебував у районі р. Тетерева, на віддалі 25—30 кілометрів від нашого маршруту. Важко припустити, щоб генерал Тютюнник не знав хоч би приблизного району операцій підполковника Чорного. Можливо, що генерал Тютюнник уважав за краще, щоб москалі мали справу з 2 відділами.

7. Цілковитий брак кінноти; через це розвідку провадилося на дуже обмежених просторах, і лише селяни виручали нас, добровільно подаючи нам потрібні інформації про розполог ворожих сил і тим рятуючи нас.

8. Залишення під час бою при с. Малих Миньках частини без жадного керівництва — бій провадили козаки і старшини з власної

ініціятиви. Можливо, що цього несподіваного бою можна було б уникнути, або він прийняв би зовсім інші форми, коли б генерал Тютюнник не злегковажив донесень про наближення великих ворожих сил.

* * *

Коли ми вже прибули до таборів на інтернованні, надійшла до нас відомість про страшну драму, яка закінчила акцію повстання, а саме— про розстріл 359 під Базаром. Одному з Базарських мучеників, пораненому кількома кулеметними кулями в груди, пощастило вночі вилізи зі спільної могили, яку москалі, не почувавши за собою сили, поспішили присипати та майже в паніці втекли з місця розстрілу. Цей живий мертвець доповз до найближчої хати, господар якої переховував його в stodolі біля місяця, а потім довів його до польського кордону.

На жаль, не зуміли зберегти прізвища цього повстанця, який потім дістався до Берестя, де довгий час перебував у шпиталі. Здається, року 1924—25 помер він, і його поховано в Бересті.

Але що страшенно боліло нам усім, кому доля судила врятуватися від розстрілу, — це глумливе ставлення до всіх нас у таборі, отже й до тих, хто все віддав за долю батьківщини під час боротьби з віковичним її ворогом. Таке ставлення можна пояснити лише тим, що таборяни, не розбираючися глибоко в тих обставинах і умовах, в яких нам доводилося боротися на Україні, були переконані, що учасники повстання не використали всіх можливостей. Але якщо тут і є провина, то не тих, хто чесно йшов на певну смерть, майже без зброї, а вина головного провідника повстання, генерала Тютюнника, який пропустив відповідний момент.

Варшава, 25.VIII. 1931 р.

СЕРГІЙ ЧОРНИЙ

Полковник.

Сторінки з Другого Зимового Походу.

Згідно з наказом по штабу повстанчої групи з дня 15 жовтня 1921 року було зформовано окремий загін під командуванням підполковника Палія. За його помішника було призначено мене, за начальника штабу — сотника Аксюка й за начальника оперативного відділу — сотника Пустовойта. Загонові наказано було вирушити малими групами з м. Олександрова до м. К. 20 жовтня 1921 року загін зібрався в м. К. у числі 525 людей, половина яких була напів обдерта.

Наказом по повстанчій групі від 22 жовтня 1921 року загонові наказано було виділити з себе 1-й відділ у кількості 100 людей, щоб оперувати в районі м. Кам'янця-Подільського, і 2-й відділ у кількості 50 людей, щоб оперувати в районі Лянцкоруня; тим же наказом загонові доручено було перейти кордон 25 жовтня 1921 року. На загін було покладено завдання: пройти поміж московських військ, розміщених у районі Бар—Хмельник—Вінниця—Житомир, своїми діланнями притягти на себе увагу ворожого війська і тим дати можливість головним повстанчим силам вільно перейти кордон 2 листопада 1921 року, а самому, посуваючися вперед, прибути до району (трикутник) м. м. Малин—Чоповичі—Радомишль на 7—10 листопада, куди на ці дні мали надійти й головні повстанчі сили, до яких загін і мусів тоді влитися.

Виконуючи наказ по повстанчій групі, наказом по загонові ч. 1 було зформовано 1-й відділ, під командуванням сотника Н., з 80 стрільців і 4 старшин, і 2-й відділ, під командуванням поручника Х., в складі 2 старшин і 35 стрільців. Відділам наказано було перейти річку Збруч уночі з 23 на 24 жовтня й розпочати виконувати покладені на них завдання в призначених для них районах. Загін мав перейти кордон уночі з 25 на 26 жовтня.

Прибувши до району, де мала відбутися переправа, загін вислав розвідку в складі 5 людей, під командуванням сотника Дищенка, розшукати добре місце, щоби перейти кордон. Місце було знайдено в районі села Бондарівки, на греблі. Під час відпочинку, вдень 25 жовтня, загін зменшився до 330 стрільців та 44 старшин, бо ча-

стина стрільців і старшин, боячися невідомого, повернулася до табору інтернованих. Озброєння треба було добувати на ворогові.

Переправа через Збруч відбулася о годині 1-й 45 хвилин 26 жовтня; тоді ж було взято до полону 6 людей кордонної застави, а о годині 3-й 26 жовтня в селі Бондарівці загін обеззброїв 40 людей кордонної сторожі. Під час переправи загін утратив ще 8 старшин і 24 стрільців. Опинившись поза кордоном, загін налічував 36 старшин та 306 стрільців. О 7-й годині 26 жовтня загін, по малім відпочинку, вирушив, з надією на перемогу, в східньому напрямкові.

Дорога проходила через с. Ольхівці, де, за відомостями, одержаними від червоноармійців кордонної сторожі, було розміщено відділ учбової команди, силою в 60 людей, при 2 кулеметах. Загонові потрібна була зброя, а тому вирішено, несподіваним наступом на село, захопити весь тамтешній відділ. Плян цей було виконано дуже легко. Селом заволоділи без бою. Відділ обеззброєно, і загін значно поповнив своє озброєння, бо вже налічував 180 рушниць, 4 добрі кулемети й кілька тисяч набоїв. Крім того загін дещо одягнувся. По годинному відпочинку в с. Ольхівцях, загін вирушив на с. Бедриківці, куди прибув о годині 22-й 26 жовтня і там заночував.

27 жовтня о годині 5-й загін вирушив у напрямку на Ярмолинці. По дорозі загін зустрівся з сотнею ворожої піхоти, що мала ліквідувати загін, але загін ліквідував сотню. У цьому бої загін здобув 2 кулемети на тачанках, 40 рушниць та дещо одягу й узуття. 27 жовтня загін мав 6 добрих кулеметів на тачанках, 200 рушниць, велику кількість набоїв. Майже всі люди з загону були одягнені та взуті. Розбивши ворожу піхоту, загін рушив далі, маючи на меті напасти на м. Ярмолинці, але, не доходячи кілька кілометрів до Ярмолинець, довідався, що вороже військо залишило містечко, а тому загін, обминувши м. Ярмолинці з північної сторони, рушив у напрямку на с. Баранівку, куди й прибув о годині 14-й. У с. Баранівці загін пробув до 7-ої години 28 жовтня. О годині 10-й цього дня загін прибув до с. Бабехів, де було захоплено 3 ворожих кіннотчиків кінного курія, розміщеного в м. Зінькові. О годині 11-й загін вирушив на с. Женишківці, куди й прибув о годині 17-й. За відомостями, одержаними від селян, у с. Гармаках стояла кінна бригада червоних курсантів, а в м. Барі — кінний полк червоного козацтва.

Для того, щоби не наражатися на небезпеку, вирішено посунутися загоном до Янчинець, де й заночувати. По дорозі до Янчинець, до загону приєднався кінний загін сотника Антончика. За інформаціями, одержаними від сотника Антончика, ситуація складалася так, що в с. Янчинцях загонові було дано короткий відпочинок, по чому загін вирушив у напрямку на с. Згарок, з метою перейти залізницю поміж Деражною—Комарівцями. Перейшовши залізницю, загін довідався, що в с. Згарках стоїть 8-й кінний полк червоного козацтва. Загонові дано було завдання заволодіти селом і обеззброїти полк. Не сподіваючися нападу, полк почував себе якнайкраще й не поставив жадного опору. Частину полку загін захопив і обеззброїв, частина розбіглася. Загін збагатів на 4 кулемети, 45 коней та кілька

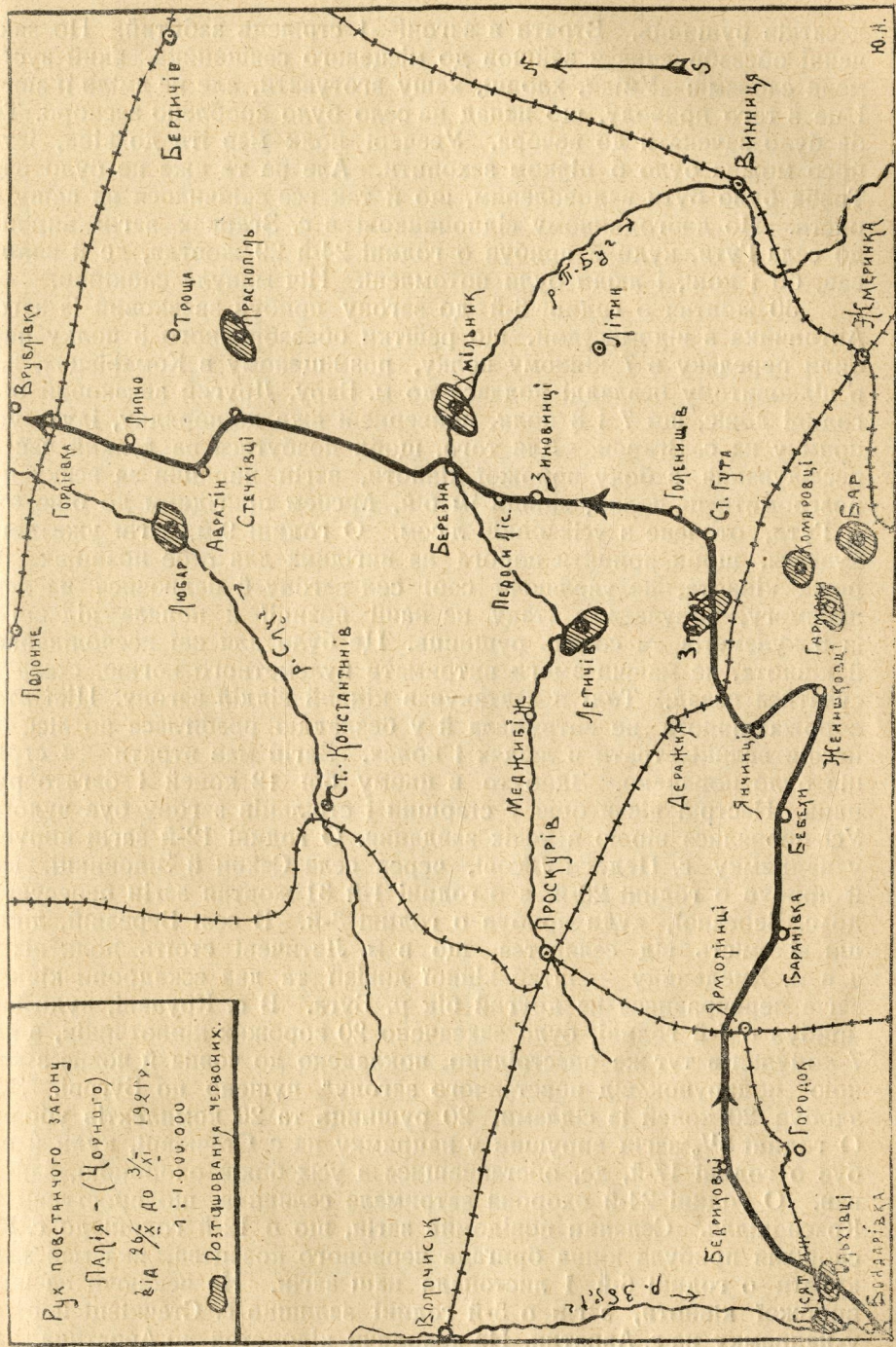
Рух повстанчого загону

Патія - (Чорного)

з 20/8 до 3/11 1921р.

1 : 1.000.000

Розташовані червоних.

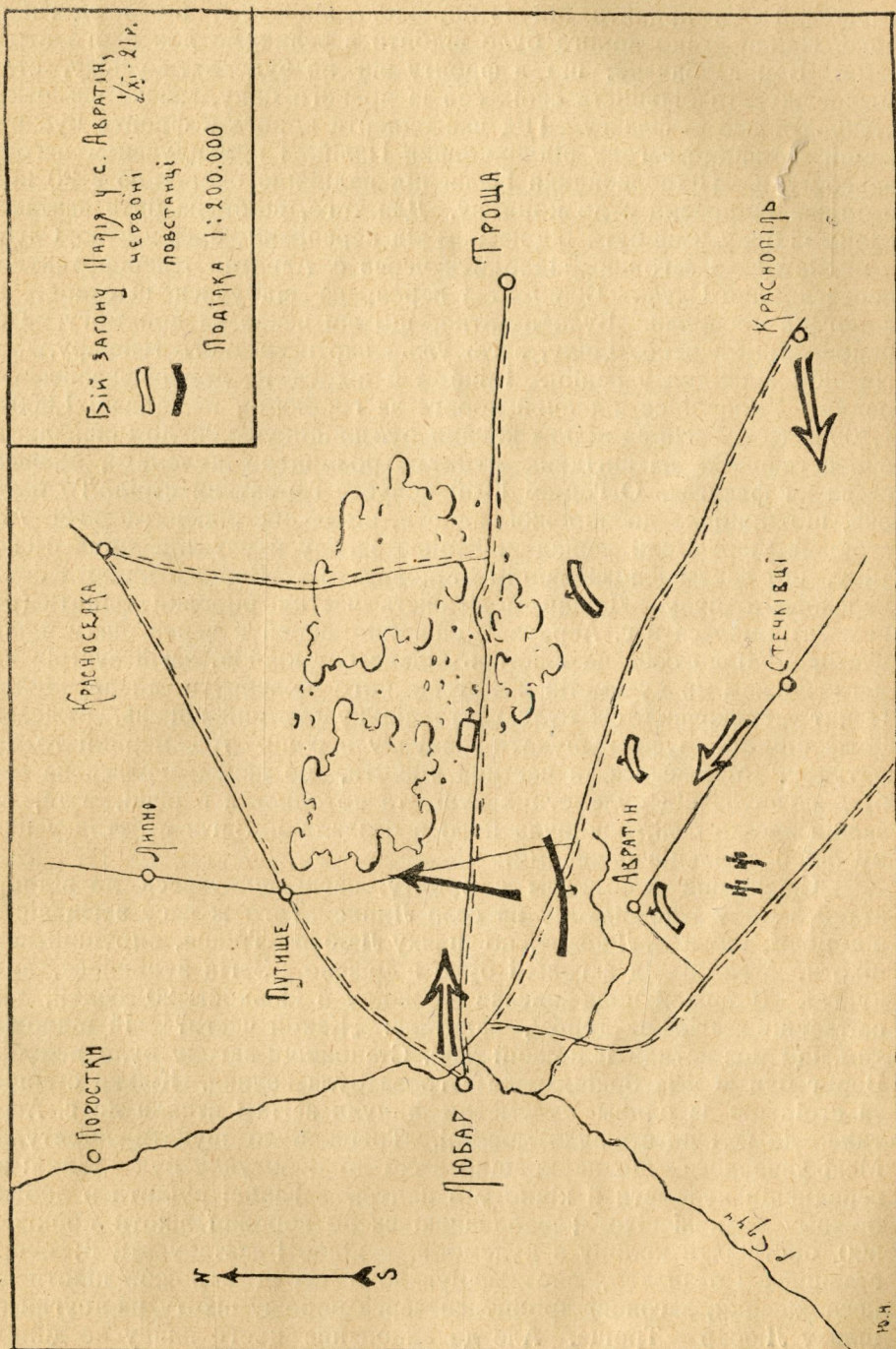

десятків рушниць. Втрати в загоні—1 стрілець забитий. По закінченні обеззброєння я зайшов до місцевого священика, який зустрів мене словами: „Уміли, хлопці, кашу зготувати, але не вміли її зісти!“ І це з того приводу, що напад на село було зроблено заскоро. Треба було зачекати до вечора. Увечері полк мав іти до кіна, і тоді його можна було б цілком захопити. Але на те вже не було ради. Треба було бути задоволеним, що й так все скінчилося на нашу користь. По двогодинному відпочинкові в с. Згарках загін вирушив до села Гути, куди й прибув о годині 24-й 29 жовтня, де й заночував, бо і коні, і люди були потомлені. Ніч минула спокійно.

30 жовтня о годині 6-й до загону прибув звязковий із загону Антончика з відомостями, що рештки обеззброєного 8 полку нароби́ли переляку в 7 кінному полку, розміщеному в Комарівцях, і він в цілковитому безладді подався до м. Бару. Другий звязковий о 8-й годині доніс, що 7 і 8 полк, привернені вже до порядку, ідуть у напрямку на с. Згарок. Для того, щоби позбутися на деякий час переслідування з боку ворожої кінноти, загін вирішив за всяку ціну розгромити ці полки, давши їм бій. Місцем пригідним до бою було с. Гути, оточене з усіх боків лісом. О годині 9-й загін уже вишикувався, щоби прийняти ворога на вигідних для себе позиціях. Ворожа кіннота, не уявляючи собі сил загону й надіючися на легку перемогу, кинулася в атаку на наші позиції й попала під вогонь із 6 кулеметів та сотень рушниць. Це було для неї несподіванкою, й кіннота, не маючи змоги витримати кулеметного вогню, стала посуватися назад. Тоді її заатакував кінний відділ загону. Цієї атаки ворожа кіннота не витримала й у безладдю розбіглася по лісі, понесши великі втрати в людях і конях. Загін мав втрати — 4 стрільців було поранено. Здобуто в цьому бої 12 коней і багато рушниць. Настрій після бою у старшин і стрільців загону був чудовий. Усі пронялися вірою в усіх завдання. О годині 12-й загін вирушив у напрямку с. Педоси Лісові, через села Сахни й Зіновинці, куди й прибув о годині 20-й, а о годині 1-й 31 жовтня загін пересунувся до с. Березної, куди прибув о годині 3-й. В селі Березній, доставши відомість від селянства, що в м. Лятичеві стоїть полк піхоти, а в м. Хмельнику — штаб кінної дивізії та два ескадрони кінноти загін переправився на другий бік р. Буга. В с. Крупані, куди загін прибув о 7-й годині, було захвачено 20 ворожих кіннотчиків, з яких 7 комуністів тут же розстріляно, покладено до човна й човна з картою „подарунок від повстанчого загону“ пущено по Бугові. Загін здобув 20 коней із сідлами, 20 рушниць та 20 комплектів убрання. О годині 8½ загін вирушив у напрямку на с. Стечківці, куди й прибув о годині 17-й, де, обставившись з усіх боків охороною, заночував. О годині 24-й охорона затримала селянина, що простував з с. Краснопілля. Селянин повідомив загін, що о 12-й годині до с. Краснопілля прибула кінна бригада червоного козацтва, яка має заатакувати о годині 6-й 1 листопада наш загін. Не чекаючи на напад ворожої кінноти, загін о 5-й годині залишив с. Стечківці й рушив у напрямку на с. Авратин. Не доходячи кілометра до Авратина, загін

Бій загону Іларія у с. Авратин,
червоні
повстанці

Масштаб 1:200.000

змушений був прийняти бій із ворожою кіннотою, що наздогнала його. Перші атаки ворога було відбито з великими для нього втратами. Ворог, бачачи, що з фронту він не буде мати успіху, став зосереджувати більшість своїх сил із правого боку, маючи намір атакувати нас із флангу. Під час одпертя ворога з фронту був ранений командир загону підполковник Палій, і командування загону перебрав я. Підполковника Палія під надійною охороною з 20 кіннотчиків відправив я до кордону. Для того, щоби не бути заатакованим із боку й не бути відрізаним від переправи через доплив Случі, я видив наказ загоні відходити через с. Авратин і переправитися через доплив Случі. Відворот і переправа відбулися щасливо, бо ворог не поспішав. Було помітно, що він чекає на допомогу. Переправившись через річку, загін ужив партизанського маневру. Загін ніби відходив у паніці. Кіннота й піхота не додержувалися порядку. Укрившись від очей ворога за горбками, на віддалі 1,000—1,200 метрів, загін за кілька хвилин був вишикуваний до бою: піхота в розстрільний, на вигідних пунктах розміщено кулемети, кіннота стала на флангах. О годині 11-й почувся гарматний стріл. То батарея, що прибула до ворожої кінноти, стала обстрілювати загін. Але стрільня перелітали понад позицією загону й улучали лише в скотину, що паслася поза нашим становиськом. Ворожа кіннота стала переходити річку. Давши можливість частині ворожої кінноти (решта затрималася в с. Авратині) спокійно перейти через річку й підпустивши її до себе на відстань кілька сот кроків, загін зустрів ворога вогнем із кулеметів і змусив його повернути до переправи. Пункт переправи теж було взято під кулеметний вогонь, отже ворожа кіннота мусила шукати рятунок в річці. Але марний то був рятунок. Майже вся та частина кінноти, що переправилася на наш бік, загинула від кулеметних куль та потопилася в річці, а та, що залишалася в селі, покинула його в безладдю. Загін стратив у цьому бої 6 стрільців раненими.

Скінчивши з ворогом з фронту, загін шикувався до відпору атаки з боку і до відходу на село Липне. Того ж часу загін дістав відомості, що з м. Любара, по шляху Любар—Троща, вирушив полк піхоти, отже відхід загоні було відрізано. Загін зупинився, вичікуючи. Ворожий полк вислав розвідку в кількості 20 людей, яка, спіткавши загін на дорозі, запитала: „Какої часті?“ Їй відповіли тим, що розмістили її в своїй лаві. Становище загону було недобре. Ворог був із усіх боків, отже загроза була велика. Кілька старшин та стрільців із одним кулеметом кинули загін і втекли до с. Авратина, де їх і розстріляли москалі. Треба було шукати порятунку. Мені уявлялося, що найкращий засіб до порятунку був єдиний: зосередивши кулемети й кінноту в центрі, загоні рушити в лоб ворожому полкові піхоти; наблизившись до ворожої піхоти кроків на 500, обстріляти колону з кулеметів, а кінноті заатакувати її; скориставшись з безладдя, яке запанувало б серед ворожої піхоти від несподіванки, загоні пробитися через ворожу піхоту на другий бік шляху Любар—Троща. Але до виконання цього плану не дійшло.

На допомогу нашому загонів прийшла ворожа батарея, що прибула на підсилення кінноти. Батарея, запримітивши колону московської піхоти, гадала, що то наш загін, і відкрила по ній гарматний вогонь. Піхота змушена була розпорошитися й сховатися в лісі. Користаючись з цього, я наказав загонів помалу відходити теж до лісу, в напрямку на с. с. Путище та Липне. Відійшовши до лісу і скрившись там з очей ворога, загін заняв дегідні позиції і став чекати, що буде далі. З лісу, де сховалася ворожа кіннота, було чути сильну стрільбу. Пізніше ми довідалися, що то московська піхота провадила бій із московською ж кіннотою, яка мала намір ударити по загонів з боку, а замість загону напала на свою піхоту. Бій тягнувся до темної ночі. Наш загін у бою від 8-ої до 15-ої години мав втрати: 7 людей легко ранених і 16 людей легкодухих, що кинули загін; отже 1 листопада о годині 18-й загін нараховував: 65 людей кінних, 180 людей піших, 7 кулеметів на тачанках і 15 людей ранених.

О годині 19-й загін, виславши вперед розвідку, рушив до села Липного, де змучені фізично вояки трохи перепочили, а вже о годині 21-й загін на підводах вирушив у напрямку через с. Гордівку на с. Врублівку, куди й прибув о годині 3-й 2 листопада. О годині 6-й загін вирушив на с. Камінь, в якому мав довший відпочинок.

3 листопада о годині 8-й загін вирушив на с. Буда-Голубинин, куди прибув о годині 17-й. У с. Буді-Голубинині загін знову залишався на ніч.

4 листопада о годині 8-й загін із с. Буді-Голубинина вирушив у напрямку на с. Биківку, де, за відомостями од селян, було розміщено курінь піхоти. Загін прийняв рішення розбити цей курінь, що й виконав о годині 13-й по короткому бої. Загін здобув 3 кулемети, кілька коней із сідлами і курінний прапор. Крім того було захоплено секретарку чеки, яку, зрозуміло, було повішено. В цьому бої було тяжко поранено командира кінного відділу сотника Антончика. По ліквідації куріня ворожої піхоти загін о годині 15-й рушив на с. Курне. Перехід зроблено на підводах, і загін прибув до с. Курного о 17-й годині. У цьому селі захоплено нами Звягельську чревычайку в повному її складі, яку й було повішено в повному ж складі на телеграфічних стовпах на шосі Житомир—Звягель.

Включившись до телефонічного сполучення, загін о годині 20-й довідався, що з м. Житомира, в напрямку на м. Звягель, вирушив курінь піхоти на самоходах і два автопанцерники, а тому зістатися на ніч у с. Курному було небезпечно, і загін о годині 21-й вирушив на с. Пулин, куди й прибув о годині 1-й 5 листопада. По малому відпочинкові загін вирушив через с. Топорища на с. Потієвку і прибув туди о годині 16-й. В с. Потієвці загін, виставивши охорону, залишився на ніч. Крім того вислано було розвідку в бік Радомишля. Розвідка виявила, що в м. Радомишлі розміщено полк кінноти і полк піхоти. Ніч минула спокійно.

6 листопада о годині 8-й загін вирушив до району, призначеного в наказі по повстанчій армії, щоби розшукати головні сили

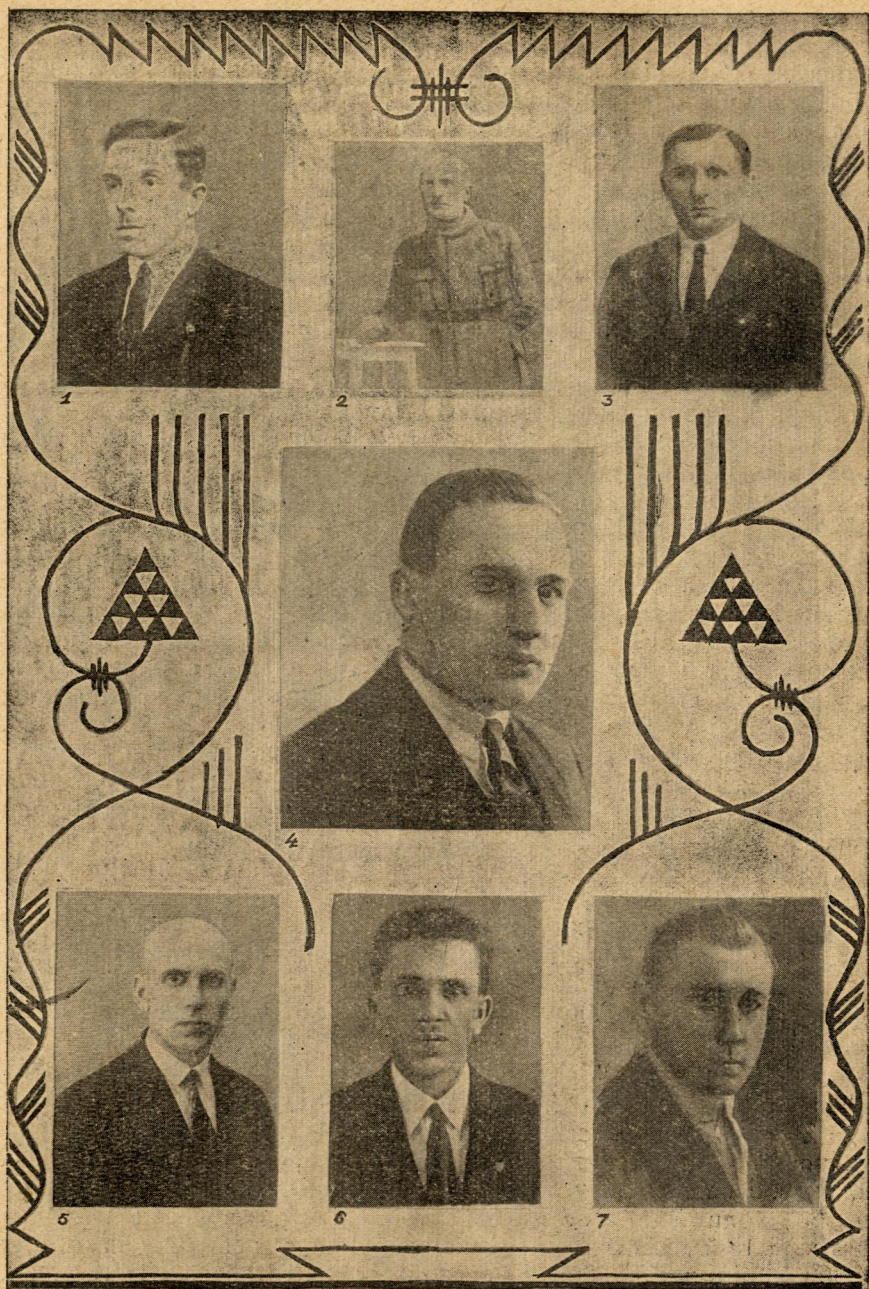
й з'єднатися з ними. З с. Потіївки загін пересунувся до с. Нянівки і далі рушив у напрямку Радомишля. В с. Котівцях загін до рук дістався начальник постачання московської 9-ої кінної дивізії з 20 озброєними людьми, які прибули сюди, щоби заготовити обрік для дивізії, що мала прибути до цієї місцевості на постій 10 листопада. По 5-годинному відпочинку в с. Котівцях загін вирушив у напрямку с. Берківки, через с. Ходори, висилаючи розвідку на всі боки й розпитуючи селян про головні сили повстанчої армії. Але ні розвідка, ні селяни не могли дати загінні жадних відомостей про наші головні сили.

Провівши ніч в с. Ходорах загін вирушив 7 листопада в напрямку на м. Чоповичі. По дорозі на Чоповичі загін спіткався з ворогом силою в 100 кінних і 200 піших людей. Не маючи заміру вступати до бою, загін звернув із дороги і мав просунутися до с. Гуток, прикриваючися своєю кіннотою. Але ворог перейшов до наступу й примусив загін прийняти бій. Тоді наша піхота обсадила позиції на скраю лісу, а кіннота подалася проти лівого ворожого крила. Зустрінувши кулеметний вогонь нашої піхоти й боячися, щоби кіннота, яка вдарила в бік, не притиснула його до річки, ворог став відступати, а коли наша піхота перейшла до наступу, ворог не витримав і розбігся, залишаючи загінні 40 коней, 2 кулемети та кілька полонених, яких і було розстріляно. Загін у цьому бої мав втрати: 4 стрільці й 1 старшина легко ранені.

На 8 листопада загін мав 105 людей кінних, 185 піших, 10 кулеметів на тачанках та велику кількість набоїв. При загінні були 19 стрільців і 2 старшин ранених.

У селі Гутках загін перебував до 24-ої години, й о годині 1-й 8 листопада рушив у напрямку на с. Пиріжки, перейшовши залізницю поміж станціями Чоповичі—Малин. До с. Пиріжків загін прибув о годині 4-й і пробув там до години 12-ої. О годині 13-й вирушив на с. Баранівку, де й пробув до години 16-ої 8 листопада. Протягом цього часу загін вислав до сусідніх сел розвідку, але розвідка жадних відомостей про головні сили не дістала. Стояти на одному місці було небезпечно й некорисно, тому загін о годині 16-й 8 листопада вирушив на с. Ксаверів, куди прибув о годині 3-й 9 листопада. В с. Ксаверові загін довідався від селян, що ніби 7 листопада якийсь український загін проходив через села Велике Клеще й Рудню Базарську.

Не марнуючи часу, загін, здобувши у селян підводи й посадивши на них піших людей, рушив у напрямку на ці села, маючи надію за недовгий час приєднатися до головних повстанчих сил. Але, на великий жаль, селянські відомості, як виявилось, були неправдиві, і в жадному селі не було слідів наших головних сил. Не знаючи, що сталося з головними силами й не маючи змоги натрапити на їхні сліди, загін опинився у важкому становищі. Але треба було щось робити. Розмістившись по селах Великих Клещах та Рудні Базарській, загін змушений був там заночувати, виславши розвідку, під командою сотника Пашенка, в бік м. Коростеня. Розвідка

Учасники 2-го Зимового Походу: 1) Адм. хор. Вячеслав Ковальський, 2) Підполковник Сергій Чорний — після поранення підполковника Палія командир Відділу Окремого Призначення, 3) Бунч. Грицько Кравченко, 4) Підполк. Михайло Палій-Сидорянський — командир Відділу Окремого Призначення, 5) Хорунжий Михайло Калинський, 6) Підхор. Іван Гученко, 7) Підхорунжий Іван Іжаківський.

принесла сумні відомості, що головні наші сили під ст. Коростень в бої з ворогом потерпіли поразку й, обійшовши Коростень 8 листопада, минули села Татарковиці й Липляни та рушили в напрямку на м. Чоновичі. Загін о годині 8-й 10 листопада вирушив у напрямку на м. Базар.

Цього дня випав перший сніг. Погода змінилася на гірше, а люди з загону не мали теплого вбрання. По дорозі загін довідався від селян, що до села Великих Миньок прибула карна експедиція й примусово забирає в селян хліб. Щоби мати хоч малу втіху, вирішено знищити цей карний відділ, і загін вирушив у напрямку на с. Великі Миньки.

Недалеко від села загін спіткав дві підводи, на яких їхало 8 добре вбраних по-цивільному людей. Затримавши підводи та обшукавши цих людей, виявилось, що це були члени чрезвычайки м. Хабного. Зрозуміло, їх усіх тут же було розстріляно.

По цій пригоді загін далі рушив на Великі Миньки, маючи такий плян: одній сотні піхоти йти в резерві кінноти, що мала завдання напасти на карний відділ, а другій сотні піхоти обсадити шляхи, що вели з села. Обернувши буденівки зірками наперед та розгорнувши прапора московського 8-го кінного полку, кіннота наша вільно вїхала до села. Селяни, що їх було зібрано біля волости, побачивши наш загін і прийнявши його за другий карний відділ, зовсім перелякалися й стали розбігатися, але червоноармійці зі справжнього карного відділу затримували їх і завертали знову до волости. Цей карний відділ складався з 40 людей і почував себе якнайкраще, не сподіваючись жадної небезпеки. Весь цей відділ було вирубано протягом кількох хвилин. Селяни нічого не розуміли. Вони не вірили власним очам — москалі били москалів. Упоравшись із карним відділом, кіннота приняла свій попередній вигляд: буденівки обернуто зірками назад, а спереду засяяв український тризуб. Почулася українська команда. Селяни опритомилися, пізнавши в нас українське військо. „Слава Україні! Слава вам, брати!“ — залунало на селі. До села стягувалися наші піші сотні. Селяни зустрічали їх хлібом, салом та самогоном. У селі було свято. Всім хотілося якнайдовше погостювати, але боячися, щоби це гостювання не вилізло нам потім боком, загін пробув у с. Великих Миньках до 14-ої години, коли й вирушив у напрямку на с. Рубежівку, куди прибув щасливо о 21-й годині.

З с. Рубежівки загін о годині 3-й 11 листопада вирушив на с. Кропивну, куди прибув о 10-й годині. Дорога зіпсулася, була важка, випало багато снігу. У с. Кропивній загін пробув до 13-ої години, бо люди й коні були перевтомлені й потребували відпочинку. О годині 13-й загін з с. Кропивної вирушив у напрямку на с. Кухарі, маючи замір переправитися на той бік р. Тетерева. О годині 16-й загін прибув до с. Кухарів і щасливо переправився через річку. Переправу закінчено о годині 17-й, через що загін вирішив провести ніч у с. Задрипанцях.

12 листопада о годині 8-й загін вирушив на с. Мірчу, де, за відомостями од селян, мав перебувати штаб повстанчого загону Струка.

Прибувши до с. Мірчі о годині 12-й, загін мав відпочинок до 14-ої години, пошукуючи штаб отамана Струка та збираючи інформації про ворожі сили. О годині 14-й загін вирушив на село Коблинські хутори, куди прибув о годині 15-й, де і став на ночліг.

Одна з наших застав затримала підозрілу особу. По довгих допитах виявилось, що це був старшина зі Струківського загону. Від нього пощастило довідатись, де саме знаходиться загін Струка.

Загонові нашому дано було довгий відпочинок і вирішено навіязати зв'язок із Струковим загonom, для чого о годині 8-й 13 листопада було вислано 10 кіннотчиків, під командою сотника Новика, разом із Струківським старшиною до району постою Струка. О годині 14-й сотник Новик повернувся до загону разом із 14 людьми Струківського загону, під командою заступника отамана Струка, бо сам отаман був відсутній. Людям цим запропоновано було приєднатися до нашого загону для спільної праці, на що вони й погодилися. Від заступника Струка загін довідався, що до м. Бородянки прибула бригада кінноти і бронепотяг, а на ст. Тетерів—два полки піхоти, а що по поближчих селах ворожого війська немає, тому загін і провів ніч з 13 на 14 листопада в с. Мірчі.

14 листопада о годині 12-й одна з застав спіймала 3 ворожих кіннотчиків, що везли донесення командира кінного полку до штабу бригади. Зміст донесення був такий (в докладній копії):

„К-ру 1-ой кавалерийской бригады. Бородянка. Аллюр XXX. Доношу, что 4 дня и ночи, сидя на хвосте банды Тютюнника, как люди, так и кони устали, а потому решил дать 6 часовой отдых в с. Блитче. Банда скрылась в лес. Ожидаю дальнейших распоряжений. Командир полка (підпис). Блитча. 14-XI-1921. 10/45 минут“.

З цього донесення було видно, що головні повстанчі сили на чолі з генералом Тютюнником мали знаходитися від загону на якихось 15—20 кілометрів, але не відомо, в якому напрямку вони укрилися.

Не марнуючи часу, загін вирушив до с. Леонівки, через яке село проходила дорога на с. Блитчу. Прибувши до с. Леонівки, загін довідався, що в с. Х. (назви не пригадую), в 4 кілометрах від Леонівки розміщено 1-й курінь 515 полку з 6 кулеметами, поставленими біля церкви. Загін вирішив здобути ці кулемети, й тому в с. Леонівці залишено піхоту під командою сотника Аксюка, а кіннота під моєю особистою командою вирушила до с. Х. о годині 24-й. Відїхавши від с. Леонівки кілометрів на 2, несподівано спіткалися ми з ворожою піхотою, що простувала на с. Леонівку. Становище наше було кепське. Ані вперед, ані назад. Я тихцем дав розпорядження надіслати до мене кулемета й наказав кулеметчикові, щоби він, за моїм стрілом, відкрив вогонь по ворожій піхоті.

Наблизившись до мого відділу, командир московської піхоти запитав: „Какая часть?“

Я відповів: „57 кавалерійській полк, преследующий банду Тютюнника“, а на моє таке ж запитання, він відповів, що це 1-й курінь 515 полку, який прямує до с. Леонівки для ліквідації банди Тютюнника.

Під час цієї розмови ми наблизилися один до одного на кілька

кроків. Кулемет увесь час був у мене за плечима. Не встиг я підвести руки з наганом, як пролунав стріл. То заступник отамана Струка стрілив зі свого нагана й поклав командира московської піхоти трупом. За стрілом кулемет став кропити по ворожій піхоті, яка, діставшись несподівано під кулеметний вогонь, стала шукати рятунку в лісі, не зробивши по нашій кінноті жадного стрілу.

Користаючися з цього, загін повернув до с. Леонівки. Між стрільцями було чути: „А ловко взяли дурня на арапа“.

В с. Леонівці загін до з'ясування ситуації мусив чекати до рана і, сподіваючися атаки ворожої піхоти на село, вжив усіх заходів, щоби не дістатися москалеві до рук. Піший відділ у складі 80 людей, під командуванням сотника Пашенка, мусив охороняти дороги на північ, решта піхоти, під керуванням сотника Аксюка, обсадила догідну позицію на цвинтарі. Кінноту, під моїм командуванням, було зосереджено на північній околиці села. Плян був такий: якщо б ворожа піхота повела наступ на село, то сотник Аксюк мав боронити вхід до села, а кіннота мала вдарити на ворога з боку.

О годині 2-й 15 листопада ворожа піхота повела наступ на с. Леонівку. Її було гостинно зустрінuto вогнем із 9 кулеметів. Ворог не витримав кулеметного вогню й почав відходити. Кіннота з вигуком „Слава“ вдарили на його праве крило. Ворог не витримав і став утікати до лісу. Переслідуючи його в лісі, я почув рушничні стріли ззаду. Боячися ворожого нападу ззаду, я змушений був припинити переслідувати ворога й повернути до села.

Сотник Пашенко, прибувши до мене, доніс, що ворог наступає на село з півночі та заходу. Загін змушений був залишити село, щоби не бути оточеним із трьох боків. Залишивши село, загін заняв позиції на річці, на південь від села, сподіваючися знову ворожого наступу. Чекаючи ворога, загін простояв на цій позиції аж до ранку, але ворог не з'являвся. Тільки в селі було чути всю ніч стрільбу, що стихла аж під ранок. Тоді до села надіслав я розвідку, яка, повернувшись, донесла, що ворога в селі немає. Загін завернув до села, де й перебув спокійно до години 10-ої.

О годині 10-й загін, шукаючи головних повстанчих сил, вирушив на схід, у напрямку на м. Димер. Протягом цілого дня маршу ані розвідка, ані селяни не могли дати загонові жадних відомостей про головні наші сили — ні про їхнє місце перебування, ні про напрямок, в якому вони вирушили. Не дійшовши до м. Димера з 15 кілометрів і не діставши відомостей про головні сили, по 3-годинному відпочинку в лісі, загін повернув у напрямку на с. Вахівку.

Під час цього маршу до загону приєднався кінний загін отамана Орлика в числі 24 людей.

Прибувши до цього села о годині 22-й 16 листопада, не зважаючи на небезпеку, що загрожувала загонові з усіх боків, загін мусив там зупинитися на ніч, бо й людям, і коням треба було відпочити. Проте ніч минула спокійно.

На 16 листопада загін мав такий склад: 160 людей кінних, 90—піших, 12 кулеметів, 25 ранених і 5 із відмороженими ногами.

Як люди, так і коні були перевтомлені.

Становище загону щодня гіршало.

Наступала зима. Морози доходили до 20 ступенів, сніги були до метру заввишки.

Відомостей про головні наші сили не було. Вояків убувало щоразу.

Щоби поповнити загін, отаман Орлик запропонував оголосити в районі нашого постю мобілізацію. На мою думку мобілізація була неможлива й недоцільна, бо, поперше, не було відповідного розпорядження від штабу головних повстанчих сил, подруге, була пізня осінь і, потретє, був замалий простір і до всього з усіх боків оточений ворогом. Наслідком мобілізації могло бути даремне змарнування людей, як також і їхнього доробку. Плян мобілізації відпав.

Не маючи змоги дістати відомостей про головні наші сили в районі м. Димера, загін повернув до районів Блитчі й Леонівки.

17 листопада загін вирушив у напрямку с. Леонівки. По дорозі загін зустрів ворожу кінноту, яка мали наказ від штабу 9 червоної кінної дивізії в м. Бородянці зліквідувати наш загін. Не маючи змоги уникнути бою з ворожою кіннотою, загін сам заатакував ворога. Ворожу кінноту було розбито. У цьому бої загін здобув 20 коней і одного кулемета, стратив одного старшину забитого та двох стрільців раненими.

По бої з московською кіннотою загін мусив заночувати в селі (назви не памятаю), а о годині 7-й 18 листопада вирушив на с. Леонівку, куди прибув о годині 13-й, а вже о годині 15-й вирушив на с. Блитчу. В лісі, що на шляху між Леонівкою та Блитчею, загоні пощастило натрапити на сліди головних наших сил. То були понищені та попалені папери штабу головних повстанчих сил, між якими уціліла обгортка з діла начальника постачання головних сил, п. Хохи. Загін якнайскорше рушив на с. Блитчу, маючи повну надію почути там від селян щось певне про головні наші сили. І справді, прибувши до с. Блитчі, загін довідався, що генерал Тютюнник із своєю частиною рушив у напрямку на м. Базар, перейшовши річку Тетерів 15 листопада о годині 8-й. Здобувши такі відомості, загін, не марнуючи часу, перейшов до с. Задрипанки, де й мусив заночувати, бо був дуже змучений попередніми важкими переходами.

19 листопада о годині 7-й загін вирушив із с. Задрипанки в напрямку залізниці Тетерів — Бородянка. Вперед було надіслано розвідку, що мала завдання знайти безпечне місце для переходу через залізницю. Загін чекав на донесення розвідки. О 23-й годині розвідка донесла, що безпечне місце знайдено. Перейшовши залізницю о годині 23-й, загін заночував в с. Забуканню.

В цьому селі відбулася нарада всієї старшини загону, на якій і було ухвалено, що через те, що наступає зима, шляхи позавалено снігом, пересуватися з місця на місце швидко загін не може, що з цього всього скористає тільки ворог і, напавши на загін переважними силами, може його знищити, — помалу посуватися в напрямку кордону. На цій нараді було опрацьовано плян і маршрут відвороту.

20 листопада о годині 8-й загін вирушив у поворотну дорогу, не виконавши покладеного на нього завдання—з'єднатися з головними повстанчими силами.

Відійшовши від села з 10 кілометрів, загін зустрів селян, які були з кіньми при частині генерала Тютюнника. Вони оповідали, що головні повстанчі сили розбито біля с. Малих Миньок 17 листопада, що багато людей загинуло в бою, багато забрано до полону, і що решта, хто зміг щасливо вийти з бою, рушила в напрямку до кордону.

По цих відомостях підупав настрій у загоні, як у козаків, так і в старшини. Всі були непевні свого життя. На обов'язку штабу загону було за всяку ціну, не наражаючи його на даремні страти й уникаючи зустрічі з ворогом, вивести загін у безпечне місце, тобто — за кордон.

20 листопада о годині 12-й загін, попрощавшись з частинами отаманів Струка й Орлика та подарувавши їм 4 кулемети й кілька коней (15 людей із мого загону з власного бажання залишилися при повстанчих загонах), загін рушив на захід. Він мав обійти м. Радомишль зі сходу й м. Житомир з півдня та якнайскорше знайтися в районі, де не було б так багато ворожого війська, призначеного для боротьби з повстанчим військом. За відомостями, що їх мав загін, більшість московського війська було зосереджено в районі: Бар—Чоповичі—Радомишль—Звягель. Щоб уникнути зустрічі з московськими відділами, загін не заходив без потреби до більших заселених місць. Протягом часу від 20 листопада до 2 грудня загін щасливо пересунувся до с. Дворки, що на південь від Житомира, на шляху Житомир—Бердичів, не зупиняючися на довші відпочинки, а тільки змінюючи коні під раненими та пішими людьми загону.

В с. Дворках загін довідався від селян, що в с. Волиці стоїть кінний полк, в м. Троянові—Таращанський піший полк і в с. Желізняках, де був міст через доплив Тетерева—курінь піхоти, що охороняє переправу.

Не маючи іншої переправи через річку, загін змушений був переправитися через міст, а для того, щоби не виявити себе, обернувся—на москалів. Розвинувши червоного прапора московського 8-го кінного полку й повернувши буденівки зірками наперед,—загін сміливо простував через село на міст. Ворожа піхота навіть не запитала—„какої часті“, і загін щасливо переправився на той берег річки.

Відійшовши від мосту зо три кілометри, загін зустрів ворожий відділ „особого призначення по боротьбі з бандитизмом,“ що складався з 30 людей і був висланий із Житомира. На протязі кількох хвилин наш загін дощенту знищив цей відділ. У цьому бої мене було поранено в праву щоку. Загін здобув 30 коней.

В с. Крутах загін мав 2-годинний відпочинок і о годині 17-й вирушив у напрямку на с. Буда-Голубинин, куди прибув 3 грудня о годині 14-й. По 3-годинному відпочинкові загін вирушив у напрямку на с. Глибочок, щоби там мостом переправитися на той бік річки Случі. Московське військо цієї переправи не обсаджувало,

й тому загін щасливо, не наражаючись на небезпеку, мав змогу перейти річку й рушити в напрямку с. Майдан-Людвинівки, куди й прибув о годині 10-й 4 грудня. Перебувши в селі 4 години, загін рушив у напрямку ст. Майдан—Вілля, щоби перейти залізницю Шепетівка—Звягель. За відомостями од селян на цій станції був ворожий бронепотяг. Щоб уникнути зустрічі з бронепотягом, загін змушений був перейти залізницю переїздом у 3 кілометрах від станції. Розвинувши червоного прапора й повернувши буденівки зірками наперед, загін щасливо перейшов залізницю. До загону придивлялися червоноармійці з бронепотягу, що охороняв переїзд. На їхнє запитання „какої части“—загін відповідав: „окремий відділ для боротьби з бандами Тютюнника“.

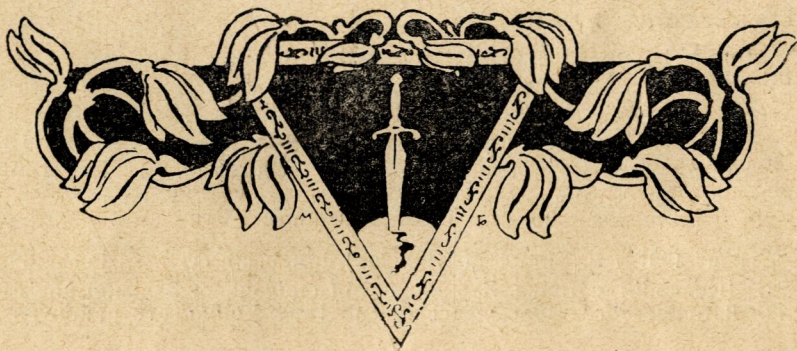
Переїшовши залізницю, загін вирушив у напрямку с. Буди, куди прибув о годині 12-й 5 грудня. Там загін мав 4-годинний відпочинок, обставивши себе охороною.

Було тоді затримано двох людей у військовому вбранні. То були червоноармійці з бронепотягу, які мали розвідати — що то за загін переходив уночі залізницю. Одного з них було розстріляно, а другого відправлено до бронепотягу на підводі, бо, діставши порцію з 75 гарячих, він сам рушатися не міг.

О годині 16-й загін рушив у напрямку кордону, який щасливо й перейшов між м. Острів—Мілятин о годині 6-й 6 грудня. О годині 8-й загін поклав зброю, здав коні, і польська влада відправила його до м. Рівного.

Пробувши на окупованій Україні від 26 жовтня до 6 грудня, загін зробив до 1,500 кілометрів маршу, мав чисельні бої з московськими частинами, одних розбивши, інших зовсім знищивши, як ось: кордонну сторожу, учбову команду, сотню піхоти, 8-й кінний полк червоного козацтва, 7-й кінний полк, 2-гу бригаду червоного козацтва, курінь піхоти, три окремі загони окремого призначення, 57-й кінний полк і курінь 515 полку. Крім того захопив дві чрезувичайки в повному їх складі, яких і було знищено. В м. Курному до рук загону дістався помішник командуючого військами Київської Військової Округи, якого теж було повішено.

Страти загону протягом усього часу — 3 людей забитими і 25 раненими, яких усіх вивезено за кордон.

ДМИТРО ЗОРЕНКО *)

Поручник.

На партизанці.

День 10 жовтня 1921 року був тяжкий для нашого відділу — по цілонічній переправі не було чого їсти. Був я тоді в партизанському відділі Хмари**), добре організованому й із добірних людей. Цілий призначений цьому відділові район давав силу прихильників з-посеред місцевого населення, що кожної хвилини мали змогу виступити збройно. У відділі Хмари перебували люди, що не могли сидіти дома, бо московською окупантською владою були переслідовані. З 42 шабель відділу майже половина була старшини, решта селяни та інтелігенти з округи, більшість шибайголови, як от Березницький, Бернадський та інші.

Отож, по цілонічному поході затрималися ми в лісі на північний захід від Деражні, в 15 кілометрах від неї, біля хутора Н. (назви не памятаю). Не пощастило здобути їжі на таку ватагу людей, а перейти до іншого місця не можна було, бо недалеко стояли москалі. Цілісінський день пересиділи на варених опеньках.

Надвечір з-за кордону через місцевих післанців (були добре організовані) отримано наказ, щоби сотник Хмара негайно вирушив із поворотом через кордон до місця постю Головного Повстанчого Штабу, маючи при собі на конях 10 озброєних кіннотчиків.

На тих 10 кіннотчиків було обрано: хорунжого Липовецького, сотника Кіріченка, поручника Звягина, поручника Зоренка, сотника К., хорунжого Гребенюка, підхорунжого Бернадського, козака Донця; прізвищ двох інших не памятаю.

Решта відділу, під сотником Антончиком, мала залишатися в районі воєнних ділань, стало непокоячи москалів дрібними наскоками.

Уночі з 10 на 11 жовтня цілим відділом вирушили ми в напрямку кордону. Антончик відпровадив нас за Проскурів і повернув назад увечері 11 жовтня. Під проводом Хмари, що чудово знав всі стежки, ми, без особливих випадків, уночі з 12 на 13 жовтня перейшли назад кордон, налякавши дещо місцеву поліцію, і заночували в селі Кривенькому.

*) Року 1931 у м. Білостоці (Польща) помер від сухіт. — Редакція.

**) Псевдонім сотника Харченка 3-ої стрілецької Залізної дивізії — начальника Лятичівського, Проскурівського та Ново-Ушицького району. — Автор.

Мушу зазначити, що такому легкому пересуванню в окупованих районах допомагав наш стрій (одяг з розстріляних комісарів та червоноармійців): на більшості з нас були „буденівки“ (шпичасті шапки) або, так модні тоді, червоні з оксамиту чи сукна російського крою „фуражки“. Від „зв'язки“ на шапках та грудях аж червоніло.

Того ж 13 жовтня, переодягнувшись у знайомих, ми переїхали до К., де зібрано було старшину й козаків 4-ої Київської дивізії, переважно кінного полку, що за день перед нами прибули з табору в Олександрові. Прибуло їх щось із 150 людей, а потім щодня прибували групи по 30—50 людей. Всі вони не мали доброго одягу, більшість без шинелів, деякі замінили, правда, їх ковдрами, покриваючися, як накидками, деякі навіть босі або в подертих черевиках. Усім їм довелося перші 4 дні ховатися по stodолах та горищах і мерзнути, не маючи до всього відповідної їжі. Лише на 5 день почали висилати всіх на села навколо К. у бік кордону, щоб мешкали й харчувалися в місцевих селян.

Нам також довелося 3 дні чекати на подорож до генерала Тютюнника. 17 жовтня восьмеро з нас виїхали до села Кр., де, відпочиваючи, мали чекати на наказ.

Увечері 24 жовтня, нарешті, отримали наказ повернути до К. Від нас поїхали хорунжий Гребенюк, хорунжий Липовецький і я. Там уже зібралася вся старшина на провідних посадах. Прочитано наказ: „На 24 годину 25 жовтня розпочати воєнні ділення проти москалів, перейшовши кордон біля С. головним відділом (до 500 людей)“. Сотник Дищенко мав із кількома козаками й рештою осіб, набраних із місцевих селян, перейти кордон у С. і під Городком зєднатися з нами. Хорунжий Ш., який перед тим перебував у С-ві, мав з 40 людьми здобути Лянцкорунь і зєднатися з нами біля Проскурова. Сотник Дудкевич із відділом, набраним із козаків та місцевих селян, у числі 30, мав перейти кордон в іншому місці і прямувати на Кам'янець. Він запевняв, що потрафить, маючи допомогу від місцевих людей із Кам'янця, зайняти його й оперувати в тому районі, чекаючи наказів із-під Києва від сполучених повстанчих сил. Головний же відділ мав у якнайшвидшому марші перейти від С. під Київ, тримаючися лісних районів, нищачи по дорозі малі московські загони та уникаючи боїв із більшими. Там, під Києвом, при річці Тетерів, мали ми спіткатися в призначеному часі з півторатисячним відділом генерала Тютюнника. Тут же на зібранні я отримав наказ негайно вирушити з поручником Липовецьким і 4 козаками при 4-х возах до станції К. за зброєю. Удосвіта на одній із бічних колій станції ми знайшли вагона й при ньому свою людину, яка й видала нам 200 рушниць, 11,000 набоїв, 3 скоростріли Максима, 100 австрійських ручних гранат і 100 кілограмів піроксиліну. На наш запит: — А де ж іще? — відповів, що це все, бо більше не вдалося здобути. На підставі відповідного наказу всі розміщені по селах козаки мали на 8 годину вечера зібратися в лісі біля висоти 289 під селом Т., в одному кілометрі від Збруча. До часу нашого приїзду цілий відділ було розбито на 3 сотні: кулеметну сотню й санітарну та інже-

нерну частину. Командний склад був такий: командир загону підполковник Палій, помічник його підполковник Чорний, начальник штабу сотник Аксюк, командир куріня сотник Пашенко, командир кулеметної сотні сотник Дищенко, кінної чоти хорунжий Гребенюк, 1-ої сотні поручник Старовид, 2-ої сотні М., 3-ої сотні поручник Нюків. Підполковник Палій прибув на тачанці.

Ще зрання 25 жовтня на місце переправи відряджено було поручнику Старовида з 10 козаками відшукати броду, але протягом дня і до 12 години ночі покладеного на нього завдання він не виконав. Потім відряджено інший відділ, але до ранку 26 жовтня броду знайдено також не було. До того ж відомості, що зброї на всіх не вистарчає, довге очікування під зливним дощем без харчів, зробили своє, — козаки підупали на дусі, й біля 30 старшин та козаків зникло (потім вияснилося, що вони повернулися до К.). Більшість, що прибули з Ланцуту, — старі діти Зимового Походу, витривалі — хоч і обідрані й із голими руками — все ж рушили проти москаля. Смерком 26 жовтня вирушили й у 2 кілометрах від місця постою перейшли кордон і річку по греблі до найближчого села, маючи в голові 1 сотню й нас, 8 кіннотчиків (сотника Харченка, сотника Кіріченка і Донця було відряджено до місця переправи іншого відділу), далі цілий відділ із підполковником Палієм на тачанці і з кулеметами на руках. Гребля впиралася у млин, до якого перші попали козаки 1-ої сотні і схопили там 3 червоних москалів, у селі ж нам пощастило захопити ще 5, яких і розстріляно. Здобули перші 8 рушниць. Швидко вигнано було 7 підвід і, навантаживши їх кулеметами, піроксиліном та ліками, рушили далі. За селом почав падати рясний дощ, і рух по глинястій дорозі значно утруднився. В цілковитій темряві ми ледве посувалися вперед. Біля 4 години 27 жовтня затрималися за 2 кілометри від села Іванковець. Дощ, на щастя, припинився. Почувши, що тут будемо деякий час стояти, змучені козаки, як мертві, заснули тут же в придорожньому рові. Тим часом надіслана від 1-ої сотні чета прибула до села, захопила там 14 москалів із „взводним командіром“ і лише під ранок повідомила відділ, що село вільне від ворога. Удосвіта цілий відділ розмістився по хатах, маючи вимарш о 8-ій годині. Нас, кінноту, тим часом повідомили селяни, що на фільварку москалі збирають „разв'юрстку“. Справді, на подвір'ї ми застали силу підвід зі збіжжям і цілі гори мішків, але самі збирачі, як видно, втекли. Ми роздали селянам відозви й наказали повертати додому, забравши назад все своє збіжжя. Добровільно було зібрано для нас 3 вози вівса, після чого селяни зі збіжжям на возах швидко зникли. Повернувшись назад, ми вже колони не застали — вона вирушила, залишивши на цвинтарі 14 катівських трупів.

День 27 жовтня був погідний, теплий, тихий; настрої у козаків значно піднісся, слабші сиділи на забраних у селі возах, частина хоч трохи озброїлася. Надіслана вперед кіннота заняла село Скотиняни, захопивши там тачанку з 3 москалями, яких негайно було знищено. Біля 10-ої години сюди ж прибула й колона. Відпочивали

там до 1-ої години, зіли обід, зібрали біля 20 підвід і харчів від селян, які довідавшись, що ми українці, навипередки носили нам хліб. Знову вислані наперед, ми біля 2 години прибули до с. Лісовод, де на вулиці спіткали 5 озброєних (місцева команда міліції). Довідавшись від них, що в селі є комісар із своїми посіпаками, ідемо туди. Незабаром розстріляли комісара та його прибічників, а решту, відібравши від них зброю, випустили. Тим часом до села віхала тачанка з двома цивільними, запряжена парою добрих коней. Довідавшись, що це совітські службовці з цукроварні, ми запропонували їм злазити з тачанки. Обурені, показували вони різні совітські документи і тільки під загрозою розстрілу — пішли. Відділ минув село, не заходячи до нього, і ми мусили його наздоганяти. На тачанці зараз же став кулемет. За селом спіткали віз із селянами, які повідомили нас, що до с. Крем'яної прибув карний відділ у 20—30 людей із кулеметом. Швидко проминули ми 2 кілометри, що відділяли нас від села, й захопили там, по короткому опорі, 24 червоноармійців зі „взводним командіром“ і тачанку з парою добрих коней та кулеметом із достатнім запасом набоїв. Сутеніло, коли підбальорені першими успіхами, ми з піснями рушили через село Нове Поріччя, оточені цілими громадами селян та дівчат, які з усіх боків виносили хліб і смакощі козакам. Далі через Олексинці, Сутківці й Кадиівку прибули ми біля 22-ої години до Баранівки, де й відпочивали до години 3-ої 28 жовтня. По дорозі до с. Крем'яної, їдучи з поручником Липовецьким, яко передовий роз'їзд, побачили, що впоперек нам минає 12—14 возів із людьми. Затрималися від них у якихось 150 кроках і ясно чули стукіт підвід та гомін людей, але вони нас, очевидно, не помітили. Швидко повернулися ми до підполковника Палія (колона була недалеко позад нас) і по деякому ваганню з його боку (боявся, щоб ми не напоролися на міцнішого ворога, а стративши нас, тратив багато, не маючи більше кінноти) вісім людей навпростець полем рушили за москалями. Підїжджаючи до возів, сучо російським наголосом окликнули їх: — Товарищі, какоюю части? Стойте! — Запитувано й нас. Відповідаючи, лавою підїхали ми до возів, але москалів виявилось значно більше ніж нас — на кожному возі було по 2—3 червоноармійці. Деякі з них, очевидно, щось передчували, бо стали підноситися й витягати підкладені рушницї, а командир їхній навіть дав команду стріляти. Але ми перші вистрілили з револьверів (мав кожний). Тоді червоноармійці почали стрибати з возів і втікати, відстрілюючися. І, може, нам би й не пощастило їх захопити, якби проміж нас не проскочила лава нашої піхоти (це підполковник Палій, боячися за нас, вирядив її за нами) і почала стріляти. По короткій стрільбі було забито 14 червоноармійців, без жадних страт із нашого боку, захоплено кулемета Максима на тачанці та воза з парою коней, на якому та ще на двох селянських було 30,000 набоїв, і верхового коня з сідлом, якого негайно ж досів козак. Отже, протягом однієї лише доби свого руху відділ здобув уже 73 рушницї, 2 кулемети Максима, 2 тачанки для своїх кулеметів, військового воза, верхового коня й, найголовніше,

звиш 30,000 набоїв, які були нам так потрібні. Удосвіта колона минула Крутобороди й залізницю, а ми залишилися з нашими саперами і звалили кілька телеграфних стовпів та порозбирали залізничну колію. На шосі Городок—Ярмолинці наздогнали підполковника Палія, який із командиром інженерної чети сотником Н. підслухав ворожу розмову. Виявилося, що командир розбитого вночі червоного відділу доповідав, що поночі на нього напав ворог величезною колоною, і що він по запеклому бою мусив відступити, стративши 14 людей і підводи, і що з 12 людьми, що залишалися у нього, він прибув до Ярмолинець, але й там вже була паніка, і місцеві урядовці вже повтікали. Запитаний (він розмовляв із Проскуровим), чи не зауважив, звідки, куди і в якій силі посуваються ворожі колони, не міг дати відповіді й, отримавши наказ простувати до села в бік Мурованих Куриловець (куди вже рушили всі окружні дрібні відділи), він припинив розмову. Отже довідалися ми, що наш рух нароби розголосу й нагнав страху і що ворог вважає, що має до діла з великими силами.

Біля с. Гринівки до нас прилучився сотник Дищенко на коні з кількома людьми на возах. У селі було захоплено 2 кіннотчики. Коні взяли собі підполковник Чорний і сотник Аксюк. Віжджаючи до с. Бебехів, пробували наздогнати 8 московських кіннотчиків, але вони, очевидно, передчуваючи лихо, втекли, відстрілюючись. Далі, простуючи швидким рухом через с. Охримівці, перед смерком затрималися в с. Божаківцях. Висланий роз'їзд запримітив колону курсантів, що маршувала до села. Повідомлено підполковника Палія. За 10 хвилин наша колона була вже поза селом (протягом перших двох днів походу всі так призвичаїлися, що за 10 хвилин по виданню наказу нікого вже в селі не залишалося: козаки бігом збиралися до сотень, де сідали на завжди готові вози, й вирушали). До с. Янчинець лісом прибули біля 24-ої години 28 жовтня. Відпочивали до години 4-ої 29 жовтня. Тоді ж прибув до нас сотник Антончик із 19 кіннотчиками. Сотник Антончик оповідав, що нас уже не сподівалися, та за якихось 12—16 годин можна ще зібрати в околичних селах 100—200 охотників зі зброєю. Підполковник Палій цього не дозволив і наказав рушати далі, призначивши сотника Антончика на командира кінної сотні, яка відразу збільшилася до 30 шабель. Минувши вдосвіта Зінківці, колона простувала на Шляхові Коричинці, а 20 кіннотчиків на чолі з сотником Антончиком рушили на цукроварню, що в Тиманівських Коричинцях.

У цукроварні Антончик сподівався захопити москалів або здобути коні і зброю від охорони цукроварні. Москалів не було, а захопили 12 досить кепських коней та 6 рушниць із набоями. Між тим, шосею біля заводу проходив відділ московської піхоти силою на 40—50 людей із кількома кіннотчиками та 2 кулеметами на тачанках. Пробували ми підїхати до них близько, щоби пізніше захопити, але вони до себе не підпустили й утекли, відкривши по нас вогонь. Розпочалася стрільба, яка тривала протягом кількох хвилин. Багачи безцільність погоні, рушили ми за колоною до Шляхових Коричинців.

Група учасників 2-го Зимового Походу перед виїздом на Україну в товаристві інтернованих вояків у Каліській таборі — зліва на право: сидять: 3-ій — полк. Грицько Чижевський, начальник артилерії Повстанчої Армії, 6-ий — підполк. Микола Чижевський, 7-ий — підполк. Іван Шкура-Бура (розстріляний у Базарі); стоять у першому ряду: 1-й — козак Рябинин (загинув), 4-ий — невідомий; стоять у другому ряду: 3-ій — підст. Дяченко (загинув), 4-ий — підст. В. Аюловський (загинув), 6-ий — невідомий, 7-ий — підхор. Петро Ромашкин.

Але колона вже село опустила, залишаючи на площі біля церкви забитого московського червоноармійця й відозви для селян. Посеред села спіткали підполковника Палія з кількома кіннотчиками (чекав на нас), який і наказав нам розміститися в поблизьких хатах.

Як видно, москалі, що стояли в Деражні, занепокоїлися й надіслали наздогін нам кінноту, яка й прибула в силі 20—30 шабель до Шляхових Коричинець, але, зіткнувшись з нами, змушена була відступити. Переслідували ми її аж за село, а потім самі розмістилися по хатах вже на протилежному кінці села, біля залізниці, щоби мати забезпечену дорогу до головної колони. Підполковник Палій, передбачаючи, що москалі знову ж пробуватимуть наскочити на нас, не хотів допустити, щоб вони дійшли до наших головних сил, а щоб зударилися лише з нами. Біля 2 години стали ми на відпочинок. Тим часом добра сотня московської кінноти знову вскочила до села і навіть на ту вулицю, де ми стояли. Тільки велика відвага та притомність вартового врятувала нас. Побачивши силу ворожої кінноти, яка несподівано з'явилася на вулиці, він вибіг їй назустріч і відкрив вогонь просто проти неї, ранивши одного; решта повернула назад, а тим часом ми зібралися й вигнали москалів до середини села. Далі — ані вони нас, ані ми їх погнати не мали змоги, і ми розпочали правильний вогневий бій, а потім дістали від підполковника Палія наказ негайно податися до колони через Стару Гуту до Нового Майдана. Колона мала рушити негайно на Згарок, а я, забравши решту кінноти, яка була при колоні, мав іти попереду, яко передовий роз'їзд. До Нового Майдана прибув біля 15-ої години. Відділ відпочивав, скрізь варили обід, якого не довелося їсти, бо за 15 хвилин колона була вже в дорозі, а я, маючи при собі Березницького й ще 8 кіннотчиків, поспішив на Згарок. Ристю віхали ми з боку греблі на головну вулицю села й, затримавшись біля групи селян, одеревяніли. Впрост на нас із середини села їхало кроком біля 10—15 кіннотчиків, на кожному подвірі стояли коні й тачанка з кулеметами. Не знаючи, що робити, я глянув на Березницького. Він, стоячи біля мене, спокійно шепнув: „Удаваймо, що ми квартирери від 2 червоного полку—то 6 чи 8 полк“. Цей справжній партизан не розгубився, а як він угадав, який то полк,—я й досі не знаю (був то 8-й полк). Негайно ж звернувся я до селян, запитуючи їх по-московському, чи є вільні хати в селі, чи багато тут „наших“, чи вистарчило б і нам місця і чи є тут недалеко яке село, а Березницький тим часом мигами заспокоював решту наших, хоч, здається, все це були досвідчені партизани, які призвичаїлися вже удавати себе за москалів. Селяни відповіли нам, що в них стоїть цілісінський полк, аж 200 кіннотчиків, що тому місця для нас немає, а що недалеко є село, де нема нікого. Тим часом москалі до нас не доїхали, затримали коні й поставили їх біля паркану, а самі, не звертаючи на нас уваги, пішли по хатах. Це нас остаточно осмілило, тихим кроком ми повернули назад і, лише виїхавши поза село, погнали коні. Очевидним було, що нас не пізнали.

Колона була вже в двох з половиною кілометрах від села, коли я склав рапорта сотникові Аксюкові. Сотник Пашенко, розгорнувши зараз же колону на сотні, форсованим маршем рушив до села. Мушу зазначити, що село від нас, отже й нас від села, прикривав великий фільварковий сад і невеличкий яр. Якщо б нам пощастило піхотою непомічено підійти під село й зайняти першу греблю, москалі мали б тільки одну греблю, щоб утікати на Комарівці, і, безумовно, були б наші. Але, на біду, наспів підполковник Палій із рештою кінноти й, довідавшись в чому справа, з криком „Слава“ розгорнув нашу кінноту в складі 32 людей і ріллею пустив її на село, що було відділено від нас на два кілометри. Знаючи ситуацію і впевнений, що підполковник Палій навіть не вислухав доповіді з боку сотника Пашенка, я звернувся до підполковника Палія, зазначаючи, що кіннотою не дійдемо, а застрянемо в ярі, якщо москалі нас не запримітять і не відженуть раніш. У відповідь на це підполковник Палій вихопив револьвера й із криком „Застрілю“, вимагав, щоб я став на своє місце. Коні справді вязли в вогкій ріллі, лава заламалася, і крики „Слава“ припинилися. Вже на мильних конях віхали ми в яр і з трудом по одному, переїжджаючи річку, збиралися в саду. Лише тоді підїхали ми під паркан попівського будинку, де стояв штаб. Але й тоді москалі нас ще не запримітили й не почули із-за саду й нашої „Слава“. Лише стріли в бік села і наша атака на головну вулицю примусили їх перервати свій відпочинок. Почали вискакувати з хат і стріляти по нас, хоч кільком із наших пощастило витягти тачанку з кулеметом. Ми примушені були вийти за село й розпочали з околиць та з поля стріляти по москалях із коней. Розпочалася стрільба, кілька коней у нас було поранено, але незбаром підоспіла наша піхота, і москалі кинулися тікати. Наша кіннота погналася за ними і гнали ворога зо 3—4 кілометри в напрямку Комаровець. Наша здобич була: кулемет із тачанкою й кіньми, тачанка з кіньми без кулемета, пара возів із кіньми, біля 60 рушниць, 50 коней із сідлами і біля 20 без сідел. Ми стратили 1 забитого. Москалі залишили 15 трупів. Твердо зазначую, що нам доля давала змогу зміцнитися, але ми не зробили цього. Якщо б кіннота, хоча б перебуваючи вже в саду, зачекала на піхоту й пустила б її до села, а сама б обїхала збоку, не даючи змоги москалям утікати набік, то не 50, а 150 коней здобув би загін, а 8-й полк закінчив би своє існування, бо він не встиг би утекти від цілком несподіваної піхоти.

По годинному відпочинку, вже вночі, вирушили ми далі й, обминувши Волковинські хутори, затрималися в Старій Гуті. Біля 8-ї години 30 жовтня наша кіннота вишикувалася на майдані села—було нас вже майже 90 шабель. Сотню було поділено на 4 чети.

Стара Гута, невелике село з 30—50 хат, з двох боків піходило до лісу, з двох інших боків була рілля, але теж, за яких кілометрів зо 2, оточена лісом. Дорога від Комаровець ішла лісом і там було поставлено заставу. Ще не встигли ми розлічити новоскладеної сотні, як від застави почулися стріли. Під проводом підполко-

вника Палія всією кіннотою кинулися ми по Комарівській дорозі. Назустріч нам бігла колона московської кінноти. Ми її погнали назад і женемо кілометрів зо два, але з поля показуються дві тачанки з кулеметами, скерованими на нас, і ціле поле усіяно, як мак, червоними шапками москалів. Ворожі кіннотчики затрималися й почали переходити до контр-атаки, а ми відкрили по них вогонь із пістолів. Московські кулеметчики, видно, одеревяніли, бо не стріляли. Так, при криках з обох боків, пройшло кілька тяжких хвилин, аж нарешті ворожа кіннота рушила, а ми почали відходити. Відходили знову тільки по дорозі, бо з боків був ліс та багна. Мій кінь щось відставав і нарешті опинився серед останніх, а простір між нами та погонею все зменшувався й зменшувався. На моїх очах зарубали одного козака, що їхав поруч із мною, і мабуть так зробили б не з одним із нас, коли б не бунчужний Заколотний, старий кубанець, який, маючи списа та роблячи ним різні рухи, осадив передніх ворогів, і нам пощастило, відірвавшись від ворога, вскочити в село.

Виявилось, що ні помішник підполковник Чорний, ні начальник штабу сотник Аксюк, по виїзді з нами підполковника Палія, не потурбувалися видати наказ піхоті, щоби збиралася, й піхота надалі відпочивала. Застава ж по дорозі на Комарівці, побачивши наш відворот, теж почала відходити, і кілька козаків було подушено нашими ж кіннями у вузькій вулиці. Виїздивши на середину села, побачили ми нашу піхоту, що відходила в цілковитому безладді. Ціле поле вкрили піші, кінні, тачанки. Тим часом москалі, порубавши нашу заставу (забито було біля 8 разом із задушеними і 11 тяжко поранено), почали шикуватися під лісом, а з лісу до них підїздили нові та нові лави. Тільки нерішучість їхніх командирів, що спізналися розпочати атаку проти нас, урятувала нас. Ми построїли ріденьку розстрільну. Підполковник Палій вирятував ситуацію, кинувшись на москалів із кількома козаками, пішими й кінними, кричачи „Слава“. А за хвилю розстрільна нашої піхоти, що все збільшувалася й збільшувалася, густо стріляючи, з криками „Слава“, рушила наперед. Москалі не витримали нашого завзятого наступу й у паніці стали втікати до лісу. Далеко гнали їх у всіх напрямках наші сотні. По цілому лісі висіли списи, шаблі, шапки й рушниці москалів, неначе б на ялиці. То там, то тут лежали трупи коней і людей. Знайдено 10 ворожих трупів. Ми здобули 3 сідел, 2 верхові коні й багато рушниць. Переслідували ми й обстрілювали москалів до 5 кілометрів — аж поза Стару Гуту, на всі боки.

Біля 13-ої години, зібравшись, рушила колона на с. Голенищеве. Але невеселий був уже рух той, бо стогін ранених непокоїв нас. Швидко, маючи піхоту на возах, перейшли ми через Голенищеве, Майдан, Вербку, затримуючися на 4-годинний відпочинок у Майдані Вербецькому. Через Погорілу прибули до Росохи, де авангард наш перед нашим приходом розстріляв одного комуніста і здобув 6 коней із сідлами; решта червоних утекла поночі. Далі помашеровували ми через Луку, Янівці й Педоси і перед світом затрималися на годину в Лозовій. За два кілометри від нас був Буг.

Біля години 6-ої 31 жовтня вирушили ми на Чуднівці над Бугом, де захопили 17 ворожих кіннотчиків. Тут я замінив свого змученого коня на добру кобилу. Всіх червоних розстріляно, лише одному пощастило під градом куль добігти до берега й, кинувшись до води, зникнути.

Вислані наперед, як авангард, у Куманівцях у будинку волости захопили ми „воєнрука“, який на заклик „руки догори“, ще виправдувався: „Товаріщі, я комуніст“; його і трьох із ним червоноармійців розстріляно, а захоплених в селі 10 інших червоноармійців, по відібранні від них зброї та одягу — пущено на волю. Не затримуючися, колона через Куманівці й Шпичинці (де захопили одного червоноармійця), через якісь хутори прибула надвечір до Цимбалівки, де й затрималася на ніч. Перебували ми в безлісній смузі, і, бажаючи її якнайшвидше перейти, підполковник Палій наказав сотникові Аксюкові збудити його вночі й вирушати далі. Біля 11-ої години мене викликано до штабу, і сотник Аксюк наказав мені виїхати до найближчих хуторів для обслідування, чи немає там москалів.

Ніч була якась неспокійна. Застави повідомили нас, що ніби хтось підїздив під село. В цілій околиці гавкали, аж вили, собаки. Доїхавши до першого хутора й зясувавши, що там нікого нема, ми повернули назад. Складаючи рапорта сотникові Аксюкові, я зазначив, що надзвичайне виття собак у селі за хуторами показує, що там, правдоподібно, є ворог.

Виявилось, що ще звечора приїздили возом селяни й повідомили, що за нами йде сила москалів — до 2,000 кінноти й піхота — червоні курсанти.

Здавши рапорта з розїзду, я пішов до хати, і лише біля 5-ої години раптово ми вирушили. Маючи так багато даних, що москалі справді вже близько за нами, перебуваючи в цілком відкритій, безлісній місцевості за кілометрів 40 від лісу, до того ж маючи виразний наказ, сотник Аксюк уважав за краще відпочивати, ніж дбати про долю довірених йому людей. Як тільки підполковник Палій прокинувся, він розгнівався й наказав негайно вирушати. Підводи було свіжо набрано, й піхота швидко відїхала. Всю кінноту під проводом підполковника Палія зібрано в арєргарді, щоби слідувати за піхотою, при чім кіннотчики на кращих конях і найкращий кулемет на тачанці залишилися з ним у селі, решта ж, на слабших конях, вирушила за піхотою. Залишилося нас при підполковникові Палії біля 100 шабель. Не більше, як 20 хвилин по відїзді піхоти, здалека побачили ми ворожу кінноту. Це було біля 7-ої години 1 листопада. Ворог посувався швидко. По 10 хвилинах очікування побачили ми величезну глибоку колону кінноти, а за нею курився ще довжезний стовп куряви. Тачанка наша відкрила вогонь, і москалі стали розгортатися в сотенні колони й посуватися на нас, але наші кулемети та поєдинчі стріли починали наносити їм втрати, і вони почали, все ж посуваючися на нас, розгортатися в лави.

Селяни казали правду: червоної кінноти була сила — не менш 2,000 люди. Бачачи це, підполковник Палій наказав нашій кінноті

відступати за село, але ворог був вже за яких 300 — 400 кроків від нас. Чвалом вийшли ми з села, а москалі вїхали в нього. Нам допомогло те, що з обох боків села була багниста річка, і широко розгорнені перші ворожі лави тільки серединою попали до села, а бокам довелося топитися та збиватися до середини, до дороги. Але й так ворожий центр, принаймні 200 — 300 шабель, підпертий іззаду колоною, щосили гнав на нас. Отже скаженим темпом проскочили ми Рогозну. Але під Семенівкою колони, які мусили оточити нас і яким досі не сприяв ґрунт, значно наблизились, особливо правобіч, і якби не річка, напевно відрізали б нас ще в селі, та нам пощастило проскочити під градом куль. За Семенівкою, на великому просторі, на кілька кілометрів завдовжки й завширшки, ми знову витяглися в лаву й почали, спочатку спішуючись, а потім і з коней, відстрілюватися. Було видно, що довга шалена погоня потроху розстроїла московські лави, бо деякий час вони навіть не показувалися з села, а завдяки місцевості, ми могли не боятися, що нас несподівано оточать із боків. Нарешті вони почали потроху висовуватися, стараючись обігнути наші фланги, але кілька рішучих контр-атак підполковника Палія то на один, то на другий їхній фланг,—здержували їх. За яких 4 кілометри від нас, під с. Браталовим, стояв наш обоз.

Ворог далі наседав на нас. Потроху наша лава збилася до купи, й розпочався наш відступ уже чвалом. Тоді було ранено підполковника Палія. Підтримуючи з обох боків, пощастило допровадити його до обозу. Маючи ворога за яких 300 кроків позад себе, влетіли ми за лінію вишикованої й приготованої до бою нашої піхоти й кулеметів. Побачивши нового ворога, передня ворожа лава трохи затрималась, але незабаром, дістаючи все нові та нові підсилки, знову кинулася з криками „Ура“ до атаки, але твердо й спокійно стояла наша піхота,—кожен тримав рушницю напоготові, кожний розумів, що лише активна оборона може врятувати справу й життя. Підпущені на яких 200 кроків і зустрінуті кількома сальвами з більше ніж 300 рушниць і 7 кулеметів, москалі, залишаючи рясно трупи, повернули назад. Отже, з фронту витримуємо, а якже з флангів? А з обох флангів уже помітно було рух московських колон, щоправда, ще далекий. Покищо місцевість нам допомагала.

Беручи все це під увагу, новий наш командир, підполковник Чорний, наказав кінноті відступати за село й поволі посуватися в напрямку на с. Авратин. Піхота, відбивши кілька московських атак і відсупивши за Браталів, теж відходила з боєм. Обоз, маючи при собі раненого підполковника Палія, біля 30 кіннотчиків із кіньми без сидел раненими, 50—80 козаків ще неозброєних та 30 озброєних кіннотчиків,—ще раніше пройшов до Авратина. Ідучи на правому крилі ззаду кінноти, мусили ми весь час без перерви спішуватися й обстрілювати ворожих кіннотчиків, що показувалися праворуч від нас. Так дійшли ми до хуторів, що розкинуті за яких 2 кілометри праворуч від Авратина. Перед нами в долині лежало село Авратин, а ліворуч і праворуч від села тяглися ліси. Нам треба було до них

дійти, і тоді тільки ми мали б змогу укритися від ворога. При хуторах зібралось до 40 шабель—1-ої й 2-ої нашої чети. Спішуючись, відбивали вони атаки червоних, які, оточуючи хутори, вживали всіх заходів опанувати їх. Наші добре розуміли, що коли б москалям пощастило захопити хутори, то вони переняли б і нас, і всю нашу піхоту, не допускаючи до лісів, які давали б нам захист. Нарешті побачили ми нашу піхоту, яка разом із тачанками спокійно, в цілковитому порядку, з боєм відходила від Авратина. Зараз же за нею посунулися густі маси ворожої кінноти. Зміцнив тоді свій наступ ворог і на нас, поступово відкидаючи нас за кожну хату. Нас було тоді біля 40, а ворога щонайменше 100, а багато ще укривалося за цвинтарем та за горбами.

Горою ж, ліворуч від нас, без перерви, посувалася маса ворожої кінноти, очевидно, щоб оточити Авратин зі сходу та, як ми вже потім довідалися, щоби наздогнати обоз, який, не затримуючися в Авратині, посунув далі. З великим зусиллям доводилося нам утримувати хутори й дуже поволі віддавали ми двір за двором, і, нарешті, москалі остаточно відігнали нас від останньої хати. Тоді ми відійшли, прикриваючи ліве крило піхоти, і так уже слідували до села. На наших очах ворог ще двічі розсипався в лави. За 1,200—1,500 кроків від нашої лінії йшло кілька колон піхоти; її групи усілякі цілісіньке поле. По невдалій атаці на нас одні відходили, а натомість заміняли їх нові групи. Перша лінія кінноти була вже за 500—600 кроків від нас, але по ній не стріляли, підпускаючи ближче. Москалі були вже близько; йшло їх до атаки шабель 250—300. Але ось блиснули вогники рушничних стрілів; чотири, одна по одній, сальви ніби оживили піхоту, й вона з криком „Слава“ кинулася до контр-атаки проти ворожої кінноти. Ворог збитий укупу, почав швидко відходити. Ясно було видно на полі коней без їздців, їздців без коней, трупи людські та кінські.

По тому деякий час було спокійно, але незабаром ворог розпочав на нас міцно нападати з лівого боку. Треба було змінити фронт, і піхота, забираючи нас до себе, почала перешикуватися під час руху. Було наказано всій кінноті зібратися разом і вийти за Авратин, освітлюючи околиці, як авангард. Переїхавши впоперек через село, ми під гору вїхали до лісу. З краю це був сіяний молодняк, а далі старий ліс. По той бік лісу побачили ми, як лава ворожої кінноти за яких 1,500 кроків від нас атакувала наш обоз, що був під лісом і якого майже не було видно. Дорогу нам було відрізано, і ми не мали змоги боронити обоз. У лісі зєдналися ми з рештою нашої кінноти. Від Авратина ж доносився шум-гамір запеклого бою. Кіннотчик наш, що допіру прискакав, повідомив, що наша піхота ввійшла вже до села, але що назустріч туди ввійшла також і ворожа піхота. Всіх нас опанував невпевний настрій, і вирішено посуватися не на північ, як досі, а на захід — молодняками та перелісками, вичікуючи, чи не надійде піхота. Щось за годину кілометрів за 8—9 від Авратина до нас підійшла нарешті наша піхота, а з нею сотники Пашенко та Аксюк. Підполковник Чорний був із нами.

В цьому бою сотник Пащенко виявив себе з найкращого боку: весь тягар бою витримав на своїх плечах, заспокоюючи та підбадьорюючи козаків. Майже всі командири сотень, що мали коні, кинули козаків, і тільки сотник Пащенко та сотник Аксюк залишилися на своїх місцях і щасливо вивели піхоту. Облічивши себе, виявили, що нас є біля 80 шабель і 220—230 багнетів при 8 кулеметах. Віз із набоями, на щастя, також був при нас. А під Авратиним стрільба тривала далі. Потім уже виявилось, що поперед нашої піхоти йшла застава з 30 людей — вона пройшла село вздовж і на краю села опинилася проти московського батальйону в 250—300 багнетів. Командир нашої застави (прізвища не памятаю) з криком: „Товаріщі, спасайте“, — кинувся до ворожого командира й, показуючи на ворожу ж кінноту за селом, доповів, що це бандити хочуть оточити піхоту. Москалі, швидко занявши позицію на околиці села, почали обстрілювати своїх. Застава миттю повернула до своїх, які встигли вже впоперек через село вибратися в поле, і приєдналася згодом до нас. Отже щасливий збіг обставин урятував піхоту, навязавши переслідувачам більш як годинну бійку зі своїми ж.

По 20-хвилинному відпочинку піхоти, не зважаючи на те, що козаки просто з ніг валилися від втоми, ми рушили далі, обходячи села. По 2-годинному переході затрималися в лісі. До найближчих сел та хуторів було надіслано кількох кіннотчиків, які й привезли нам віз печеного хліба та іншої їжі. Так відпочивали ми аж до смерку. Тоді ж було зібрано нараду старшини, на якій виявлено, що ми все ж зберегли кращі зали відділу, маємо набой, отже маємо змогу слідувати далі, до наміреної цілі, що й було вирішено. Щождо до обозу, то докладно дослідилися ми про неї, лише повернувши до Польщі, до таборів. Московська кіннота його запримітила й погналася за ним. Нагнала за 4—5 кілометрів від Авратина. Спочатку наші відстрілювались, а потім пішли врозсип, тим більше, що їхали рівнобіжно з лісом по самому його краю. Підполковник Палій із 12 людьми на конях скрилися в лісі, а потім щасливо перебралися через кордон до Польщі; те саме також пощастило й підхорунжому Демченкові із 9 людьми. За відомостями від селян москалі зразу захопили лише біля 20 ранених, 10—15 обозників і 1 кулемет із тачанкою. Більшість же кінних і піших розсипалася по селах і залишилася там, наприклад підстаршина Маслюк із кількома козаками; дехто з них перебрався потім за кордон.

Разом відділ наш стратив тоді біля 180—190 людей, правда, більшість із них беззбройних. Мушу зазначити, що оскільки підполковник Палій, буди здоровим, підчас бою завжди був на місці, остільки ж легке поранення в м'язи стегна навиліт без розтрошення кости спричинилося до того, що в рішучу хвилину він розгубився. З обозу ж можна було виставити щонайменше 20—30 піших вояків із рушницями й біля 20—30 кіннотчиків, цілком озброєних. Трудно судити, може й добре сталося, що обоз заїхав так далеко наперед і відтягнув на себе ворожу увагу, хоч і сам загинув. Але, здається, теж саме можна було зробити, залишивши в Авратині озброєну

частину кінних та піших із кулеметом і повною фурую набоїв та піроксиліну, як рівно й канцелярію, тим більше, що в Авратині було призначено місце для зеднання. Особливо зле було з канцелярією, бо до цього походу було взято цілу канцелярію 5-го кінного полку з заготовленими формулярами старшин. Частина таємних наказів походу, здається, таки досталося воровові.

Смерком через Мильне (де, між іншим, стояв цілий полк московської артилерії без жадної охорони, і захопити якого було дуже легко, але в той час не це було в нас у голові), перейшовши через залізницю, прибули ми до Врублівки. Тут уночі випав перший сніг, який ще погіршив наш настрій, але на ранок він уже станув. У Камінцях ми затрималися й простояли цілий день 2 листопада. Удосвіта на 3 листопада вирушили (вирішено посуватися більше вночі) і через Бульбичі, Козарки, Буду-Голубинин та Пружину прибули до Курчів, де й простояли цілий день 4 листопада. Протягом усього цього часу нічого не трапилося, тільки піймали розвідчика 5-го московського червоного карного відділу, дуже добре одягненого; обеззброїли його й розстріляли. Розвідка наша працювала добре, і ми небезпечні села, де стояли відділи червоних москалів, обминали, не даючи їм можливості примітити нас. Далі й уночі, і вдень пройшли ми Давидівку, Сл. Небіжу й Сали; по дорозі розвідка знову ж піймала 4 червоноармійців. Йшли лісами, полями й невеличкими хуторами.

За Салами я був якраз у передовому роз'їзді. Вже сутеніло, коли запримітили ми біля одного хутора гурт людей і серед них промовця. Виявилось, що це був московський агітатор. Він зрадив, побачивши нас, сам підійшов до нас і запитав, звідки ми. Його, зрозуміло, було заарештовано й трохи далі розстріляно.

На ніч затрималися ми в Старій Буді. Там було всього яких 15—20 хат; навколо в лісі були ще хутори; кілька хат було ще за річкою. Відділ наш завжди розміщався так, що в хаті ставало по 15—20 козаків піхоти або по 4—5 кіннотчиків. Такий стан розміщення відбивався на піхоті, бо господарі на таку кількість людей могли щонайбільше дати хліба або наготувати картоплі, та й то, коли стояли не менш годин двох. Кіннота, яка мусила годувати й коні, містилася в хатах меншою кількістю й завжди діставала їжу.

Увечері в згаданій Старій Буді затримали ми двох московських комуністів, що мешкали в лісі на хуторі, й розстріляли їх. Мали стояти тут цілу ніч, але годині о 4—5 з лісу почали густо стріляти по селу. Наша піхота почала відстрілюватися й одержала наказ виходити за село дорогою. Коли вискочили ми (нас, кіннотчиків, було в хаті 4) й осіддали коні, то з ліску вибігло, стріляючи по нас, 5—10 москалів. Одстрілюючися від них, ми наздогнали наш відділ вже за селом. Очевидно, москалів було небагато, бо по кількох сальвах нашої піхоти вони замовкли. Перевіривши себе, виявили, що бракує 16 людей, які ночували за селом. Мабуть, москалям пощастило захопити їх там, або вони самі розбіглися по хуторах.

О годині 6 рано 7 листопада ми вирушили далі. По дорозі до

Буди Пісковської спіймали двох москалів,—комуніста й партійну комуністку, які їхали кудись фурманкою. В самому селі спіймали „взводного“ командира і 6 червоноармійців, а далі знову 5 (з цих 11 — 9, як мобілізованих, звільнили). За цим селом до авангарду, в якому їхали хорунжий К. та я, підїхав сотник Антончик, і ми, силою до 30 шабель, поїхали до с. Облїдки, де за відомостями були червоноармійці; відділ же мав обминати село з боку. В кроках 150 від села біля хати при дорозі стояло 5 червоноармійців, очевидно, з карного відділу, бо добре одягнених і озброєних. Сотник Антончик із 5 кіннотчиками підїхав до них і став розмовляти, але червоні, очевидно, щось запідозрили, бо стали тікати, наші погналися за ними, одного забили, а решта втекла. Тим часом по нас почали стріляти з села з кулемета й рушниць; ми відповідали. Одна з куль перебила сотникові Антончикові ногу, і він упав із коня. Звідкись з'явилася підвода, на яку покладено сотника Антончика, і ми швидко відїхали до відділу. Так стратили ми одного з найхоробріших старшин.

По відпочинку в Нянівці нічним походом перейшли Ялівку та по короткому відпочинку в Писарівці рушили далі. Під Писарівкою з лісу підїшли москалі, обстріляли колону ззаду перед входом до села. Одна сотня й арєргард (12 шабель кінноти) почали відстрілюватися з-поза крайніх хат. Тим часом обоз і решта піхоти ввійшли до села й прослідували далі. Пізніше відїшла від нас і піхота. Москалі, силою до 50—60 шабель і досить великої розстрільної піхоти, насувалися на село. Відходячи й одстрілюючися з-за кожного закруту вулиці, ми дали можливість піхоті відійти за лінію вогня і, тримаючи москалів не далі, як за 500 кроків від себе, відходили за село через ліси й Слободу Пчелинську. Тут московська колона значно збільшилася, а авангард її посувався за нами без перерви за 500—600 кроків, обсипаючи нас кулями. Так тривало аж до 12 години, коли наша кіннота під якимись хуторами заховалася в лісі при дорозі, пропустила нас і москалів, а потім обстріляла їх і атакою вигнала за хутори, захопивши 2 коней та забивши 4 червоноармійців. Тоді москалі трохи відстали й дали нам можливість пройти з 4 кілометри до ближчого лісу. Тут наша кіннота знову зупинилася і, коли москалі наблизилися, обстріляла їх.

Потім вся наша кіннота послїдувала за колоною, залишаючи, як арєргард, 20 шабель із завданням розібрати й спалити міст через річку в с. Любарцях. На чолі арєргарду стояв сотник Меринів. По годинному переходові, пройшовши ліс і кілька кілометрів полем, ми ввійшли до села. До річки залишилося кроків 100, коли побачили, що іншою вулицею навперейми нам улетіла добра сотня ворожої кінноти. Чвалом переходимо міст, спішуємося, залишаючи коні при паркані цвинтаря; восьмеро з нас зриваємо міст із тесаних кругляків і пускаємо по річці, а решта з коней стріляє по москалях, ховаючися за хатами. Москалі впрост із другого берега відкривають по нас вогонь із рушниць і двох „Люїсів“. Сотник Меринів і Березницький перескакують на протилежний бік до москалів і кидають в них ґранати. Ми під сильним огнем за яких 40—50

кроків поспішаємо до кінця розібрати міст. Вертаючи зі своєї шаленої виправи, сотник Меринів наказує відступати. Біжимо до коней. Перед нами дорога під ворожим обстрілом круто йде під гору. Коні наші, очевидно від переляку, положилися. Перестрашений втратою коня підбігаю до нього, але він устає, встають і інші. Миттю рушили ми під гору під рясним обстрілом москалів. Москалі на конях проскочили на міст, але переїхати через нього було не можна. Кількоро з них спішилися й уживали заходів, щоби направити міст. Ще хвилина—і ми були вже за згір'ям, поза ворожим обстрілом. Дивна річ—більше 5 хвилин були ми під сильним вогнем 80—100 рушниць та двох скорострілів, а з нас нікого не було ранено, і тільки двох коней трохи подрapano.

З кілометр від місця сутички наша колона стала в бойовому порядку в узліссі. Підпалити міст нам не пощастило, отже, ясно було, що москалі досить скоро зможуть його направити.

Командування наше, щоби покласти край переслідуванню, вирішило дати бій. Ми, кіннотчики, дістали наказ вийти на протилежний бік лісу й очікувати там на дальші розпорядження, висилаючи розвідку наперед до залізниці, яку мали перейти. Бою нам, що були на розвідці, не пощастило бачити, але оповідали потім, що москалі, певні, що ми відступили, в густій лаві підійшли аж під ліс. Тоді наші обстріляли їх, збиваючи добру частину з коней, а решту загнали назад аж до річки.

Біля години 15-ої 7 листопада колона наша перейшла залізницю Коростень—Київ і затрималася на відпочинок в селі Хрипівці. О годині 4-ій 8 листопада вирушили ми з Хрипівки. В Межеріччях затрималися, бо там був храм. Селяни дуже добре нас прийняли, і змучені козаки відідалися пирогами аж до години 13-ої, коли вирушили з села. Там же в селі довідалися, що генерал Тютюнник здобув Коростень, і що аж два дні там триває бій. З села ж бачили ми, як по дорозі, кілометрів за 2 від села, посувалися на Коростень колона московської піхоти й обози. По дорозі до с. Пятидубів, до того часу добра погода змінилася, й почав падати сніг. Вже пізно ввечері прибули ми до Кропивної. Все вже було вкрито снігом, а вночі вдарив мороз. Багато ж наших козаків, хоч дехто й придбав уже собі одєжу від ворога, все ж було ще зле одягнено.

Цілком інший настрій опанував нас, коли 11 листопада вирушили на Ханів і Мар'янівку і за селом почали переправлятися через скований уже при берегах кригою Тетерів: були вже недалеко від призначеного нам місця зеднання з генералом Тютюнником. Добрий настрій псував тільки сніг, бо тепер скрізь уже буде видно, куди ми пішли,—отже ми переставали бути незримими партизанами.

В безупинному поході прибуваємо 12 листопада до с. Мірчі, де наш авангард захопив 2 ворожих кіннотчиків. По 2-годинному відпочинку вирушаємо далі й затримуємося на Коблинських хуторах. Там стояли ми аж до вечера 13 листопада, висилаючи розїзди в усі сторони.

Дня 13 листопада прибули до нас 9 кіннотчиків із загону Струка. Самого Струка при загоні не було, бо тоді вже його було забито.

Учасники 2-го Зимового Походу: 1) козак Петро Гловацький, 2) козак Петро Ященко, 3) козак Грицько Мельник, 4) інв. Юзефа Лисогорова, 5) козак Володимир Пешкин, 6) козак Василь Кузьминський, 7) машиніст Микола Діденко († 14 червня 1932 р. у Франції).

Дивилися ми на представників цього легендарного партизана, і ставало нам і смішно, і жаль. Мали вони страшний вигляд, із 9-х—3 були хлопці. Один замість сидла мав мішок. Останні три дні сиділи вони в лісі майже без харчів. І ось на зеднання з такими партизанськими силами йшов генерал Тютюнник, а до всього ще й із таким запізненням. Ясно було, що ціла організація, яку було створено за кордоном, нічого не була варта, що відомості, які надходили до штабу генерала Тютюнника, в більшості були фалшиві. А хоч частина з них і була певних, то прийшли ми запізно. Говорили про це й Струківці. Казали вони, що ще місяць тому було їх щось із 100, а часами й більше (самого кадру) і мали вони по всіх селах прихильників. А тепер—хто ж із цих прихильників пішов би до нас, маючи сніг по коліна, мороз до 10—15 ступенів, бачачи, що москалі переслідують і ловлять „кадру“—бо скрізь видно її сліди.

Опівдні 14 листопада вирушили ми лісами до с. Леонівки, де й розмістилися. Але з відомостей розвідки виявлялося, що в околицях стоять чималі озброєні ворожі сили. Довідавшись, що в Блитчу прибула ворожа піхота, вирішили ми зробити на неї наскок кіннотою. Але москалі нас випередили, бо ми наскочили на них уже кілометрів за 3 від Леонівки, під лісом. Підїхали ми один до одного. І тут допоміг нам начальник загону Струківців. Він почав переговорюватися з москалями, а ми тим часом повернули й почали відходити під обстрілом. Атакувати їх ми не могли, бо стояли колоною на дорозі, з боків якої був півметровий сніг, а вони були в лісі. Так відходили ми під Леонівку під стрілами й затрималися на околиці села. Цілий відділ наш був у зборі при вулиці, бо з протилежного від Блитчі боку також чути було рушничну стрільбу, яка безупинно насувалася до нас. Піхота, що нас обстрілювала, підїйшла під село й почала наступати. Застава відходила, відстрілюючися; відходили й ми, діставши на те наказ. А кожний думав, чи не генерал Тютюнник це підходить із того боку, звідки було чути бій. Більшість була майже певна в цьому, але командування наше не спромоглося на рішучий чин, і ми якнайскорше відступили та лісами через Коблицю прибули біля 10-ої години 15 листопада до Рудні Тальської, де й затрималися. Кіннота, скориставши з того, що в селі було кілька кузень, почала перековувати коні на зиму. Біля 13-ої години з боку Коблиці під село підїхав московський розїзд, але його обстріляла наша застава, і він утік, залишивши одного осідланого коня. Зараз же ми вирушили на Рудню Шпилівську, де й перебували до 16-ої години. І сюди підходив розїзд червоних, але обстріляний також відїйшов. Через річку прибули ми до хутора Феліги, де стояли до 2-ої години 16 листопада наготові. Я стояв у заставі, добре бачив, як москалі підходили до річки, але, очевидно, перейти через річку не наслідувалися. Від селян довідалися ми, що до Рудні Шпилівської вночі прибули москалі. Нічним походом через Котюжинські хутори прибули ми до Вахівки й тут затрималися. Не встигли ми ще дати коням їсти, як залунали вісті, що прибув загін Орлика, а ми одержали наказ про вимарш. Справді, на майдані збору був Орлик

із 45 шаблями. Його кіннота мала досконалий вигляд—добірні люди, добре озброєння. Незабаром відділ рушив. Хорунжий К. і я отримали наказ тримати село якмога довше, не впускаючи до нього москалів. До нас прилучився і старшина від Орлика з кількома козаками. Зараз же з 20 шабель обсадили позицію за селом у напрямку дороги, якою прибули до села. Вже за кілька хвилин показалася колона московської кінноти, принаймні шабель у 300—400. Підпустивши на 300 кроків, почали ми її обстрілювати, але вже по 10 хвилинах мусили відходити до мосту, боячися, щоби москалі не відрізали нам шлях відвороту. Міст довелося нам переходити вже під сильним вогнем двох кулеметних тачанок. Під лісом ми знову затримались, але москалі посувалися великою масою, і видно було, що їх не спинять наші ріденькі стріли. В 3 кілометрах у лісі догнали ми арєргард нашої колоні, яка, маючи людей на санках, швидко відходила. Але москалі вже наздогнали нас і почали обстрілювати. Відповідаючи їм, ми відходили до колоні, яка шикувалася вже до бою. Ліс наповняла ворожа кіннота. Нарешті, побачили ми перед собою готову до бою нашу розстрільну і стали на лівому її крилі. З московського боку свистіли кулі, десь близько туркотів кулемет. Чути було великий галас, залунали крики: „Бандіти, здавайтесь, стойте!“ Наші відповідали: „Комунарі, жидівські наймити“. Москалі наблизилися до нас уже на яких 100—120 кроків. Дивився я на нашу піхоту. Почорнілі від морозів їхні обличчя були спокійні. Стояли ми в спаленому сосновому ліску. Нарешті гук від ламаних галузок і дерев збільшився, і з криком „Ура“ москалі кинулися на нас. Один по одному кілька випалив, і піхота наша побігла вперед. По дорозі лежали коні й ранені москалі; їх добивали багнетами. Від червоних висіли по деревах шапки, шаблі, рушниці, валялося біля 12 людських і кінських трупів; самі вони втікали, аж у лісі гуло. Переслідували ми їх біля кілометра й затрималися лавою. Раптом надійшло розпорядження не стріляти, бо наша кінна сотня, разом із Орликом, мала атакувати москалів з боку. Справді, за кілька хвилин почули ми крики „Слава“ і стрільбу. Видно було, що червоні втікали, бо стрільба віддалялася. Піхота повернула до обозу й рушила наперед. Тут ми довідалися, що ще на початку стрільби забито кулею в голову поручника Звягина. Швидко нагнала нас наша кіннота, оповідаючи, що москалі в безладдю залишили ліс.

Знову ж ми опинилися в арєргарді, а колона рушила далі. Старшина від Орлика оповідав нам, що два місяці тому організація його була досить міцна і що тоді Орлик міг дати самої „кадри“ до 2,000 шабель, а охотників міг зібрати багато тисяч. Тоді вони сподівалися нашого приходу, але тепер справа з повстанням є безнадійна. В такий спосіб пройшли ми кілометрів ще з 15, коли знову до нас наблизилися москалі. Тримали вони себе цього разу значно сміливіше, бо, очевидно, що підійшла до них допомога. Наша піхота й арєргард на лівому крилі зустріли їх вогнем. Вони відступили до молодого лісу і звідти відкрили по нас правильний вогонь, а частина їхньої кінноти пішла оточувати наше праве крило. Тут зустрів їх

Орлик із рештою нашої кінноти й, не зважаючи на значну перевагу червоних, рішучою атакою погнав їх. І так більше години, аж до смерку, Орлик крутився з москалями, виказавши з себе доброго командира. Піхота лише перестрілювалася з рештою червоних і відбила кілька їхніх спроб нас заатакувати. Зі смерком піхота почала відходити. До неї приєдналися й ми, лави ж московські були від нас не далі, як за 100 кроків, але, очевидно, не рішались вже нас атакувати.

З боєм пройшли ми с. Маківку й біля 4 годин безупинно посувалися швиденько вже колоною. Вів Орлик. Біля години 10—11 затрималися на якомусь хуторі. У двох великих хатах збилося більш, як 200 людей—кожен хтів погрітися. Господарі дали нам 18 буханців хліба, але що то значило для всіх. Я спав, сидючи; біля мене спали інші, то сидючи, то стоячи. По 2 годинах Орлик повів нас далі.

Удосвіта були ми у Блитчі, відпочили біля години і, переправившись через Тетерів, затрималися в Марянівці. Тут надійшла страшна відомість, що генерала Тютюнника розбито, й багато люду загинуло. Крім того розвідка доносила, що скрізь по селах москаля аж кишить.

Не прростоявши в Марянівці й пів години, рушили ми далі і цілий день тинялися лісовими стежками, відомими лише Орликові. Під вечір пройшли Ряски і знову затрималися в Марянівці. Виявилося, що вдень через село проходили московські обози, піхота й артилерія. Біля трьох годин стояли ми в селі. Селяни, ніби прощаючися з нами, добре нагодували, а вночі ми рушили до лісу. Там порозкладали вогнища й провели ніч щонайменш на 20-ступневому морозі. Від вогня палило, а ззаду мерзла спина. І цілий наступний день провели ми в переходах по лісах.

Біля півдня стали, і Орлик роздобув закопані, десь ще з осені, відібрані від москалів яйця. Піхота наша аж падала з ніг від перевтоми та голоду. Роздали по 5 яець на піхотного вояка й по одному на кіннотчика. Але ми відмовилися, бо завжди краще живилися, ніж піхота, і віддали свої порції слабшим.

Орликова розвідка донесла, що скрізь повно москалів, які шукають нас по лісах. На відбутій тут же нараді визнано безцілівість дальшого нашого тут перебування й вирішено вертати до Польщі. Особливо настоював на цьому Орлик, підкреслюючи катастрофальний стан нашої піхоти й абсолютну неможливість переховуватися від стягнених величезних ворожих сил.

Зі смерком рушили — розпочався відворот.

Біля 22-ої години перейшли ми залізницю не більше, як за пів кілометра від московського бронепотягу, який, очевидно, не зауважив нас і відкрив по нас вогонь лише тоді, коли ми були вже далеченько в лісі. Біля с. Кропивного затрималися на хуторах і відпочивали біля 5 годин. Мабуть то був останній наш довший відпочинок.

Ранком вирушили через Санове, Грабовеньку, Тарівці й у них, а може в Луці, Орлик, побажавши нам усього найкращого, — залишився. Не хотів він іти до Польщі.

— У себе в краю,—казав він,—помру зі зброєю в руках.

Слава йому чи його пам'яті!

Якби не Орлик, то в найтяжчу хвилину не вивели б нас ні сотник Аксюк, ні підполковник Чорний і ніхто інший. Це зміг зробити лише місцевий, досвідчений у партизанці повстанець, яким був Орлик.

Надвечір прибули ми до Городниці і там чули, що ззаду, де розсталися ми з Орликом, іде бій — це Орлик веде бій, затримуючи червоні орди московські, що переслідували нас.

Вже смерком до Городниці прибула розвідка з 5 червоноармійців на підводах; її захопила наша застава. Діставши від полонених нові відомості про ворожі сили, ми зараз же вирушили далі. І розпочався справді божевільний похід. При 25—27 ступенях морозу проходили ми села за селами, затримуючися найбільше на 2 години для відпочинку та щоб нагодувати коні. До 20 годин щоденно, від 20 листопада й аж до хвилі переходу кордону були в поході, а за нами весь час ішли червоні. Прошли ми Крути, Корніївку, Морочин, Гвоздерне, Синяву, Шеребенки, Голубин, Нешанівку, Буденівку. По дорозі захопили кількох московських розвідників. Їхали ми на санках. Більшість повідморожувала собі уші, твар, на кажучи вже про руки й ноги.

В одному з сел відстали від нас (певніше покинули) Березницький і з ним 5 кіннотчиків із колишніх партизанів Хмари. Не хтіли вони їхати до Польщі, сподівалися пересидіти лихий час у своєму районі.

В одному з сел стояв московський батальйон. Жартуючи з червоноармійцями, ми, непізнані, проминули село. В якомусь селі відпочивали щось із 4 години. До кордону було тільки 30 кілометрів, але ввечері пішов сніг, і посуватися було дуже трудно.

Ідучи авангардом, увійшов я до с. Голубичок; в селі було повно червоноармійців. Нас затримав вартовий. Розпитуючи, чи все село занято, чи є вільні хати, де міститься командир, я відвернув його увагу. Тим часом підійшла й колона. Я шепнув підполковникові Чорному, в чому річ — звернули набік і щасливо проминули село, непізнані ніким.

Минули ряд хуторів і вдосвіта підійшли до кордону. Біля самого кордону захопили трьох москалів. Підводи підвезли нашу піхоту аж до польських прикордонних стовпів; селяни дуже щиро попрощалися з нами, бажаючи нам усього найкращого, а дехто з них плакав. Виявилось, що хоча ми й таїлися від них та видавали себе за москалів, але вони добре розуміли, хто ми.

Почало вже добре світати, коли, вишикувавшись в колону, рушили вдруге з рідної землі на чужину. Селяни й підводчики довго ще стояли, дивлячися нам у слід.

Незабаром назустріч нам підіхало кілька польських старшин і чета кінноти. Ще кілька кілометрів — і ми затрималися в селі Н. при будинку штабу батальйону. Там ми вишикувалися в чотирикутник. Почали здавати зброю — і тут почалось! Більшість козаків, і то найстарші, плакали, як діти. Польський майор, а за ним

і всі польські офіцери теж не витримували, й один по одному, виймаючи хустки з кишені, заходили до будинку. Деякі козаки, в розпачі, потрошили свої рушниці на дрібні шматочки. Зброї здали: 198 рушниць, 41 верхових коней і 12 запряжних, 6 возів і тачанок, 5 кулеметів Максима й біля 10,000 набоїв. Старшини позалишали при собі, потай від влади, холодну зброю й пістолі.

Біля 9-ої години розмістили нас у селі. З почуттям хоч і тягару духовного, але спокійні фізично полягали ми спати й безпросипно спали цілу добу.

Не буду описувати дальших подій. Невеселі та сірі вони. Горе переможеним! І хоч нас перемогли лише фізично, хоч не зрадили ми ідеї, та тяжкий був шлях до таборів і тяжке в них потім життя.

м. Білосток у Польщі, 12 січня 1931 року.

В. САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ

Фльоти генерал-хорунжий.

Старший лейтенант фльоти Михайло Білинський.

(Посмертна згадка).

Народився Михайло Іванович Білинський 17 (4 — ст. ст.) листопада 1882 року в родині заможного діда на Золотонощині, Полтавської губернії.

По скінченню Полтавської класичної гімназії укінчує Лазаревський Інститут Східніх Мов.

Службу військову проходить як юнкер Балтійської фльоти, а потім вступає й видатно кінчає Петербурзьку Морську Школу. Зараз же після підвищення в рангу мічмана подається до запасу фльоти й починає службу по Міністерству Фінансів, спершу в Самарі, а потім у Петербурзі. Серед усіх службовців Міністерства Михайло Білинський був улюбленим та поважаним товаришем.

Покликаний на початку Світової війни до воєнно-морської служби, плаває на міноносці „Буйний“.

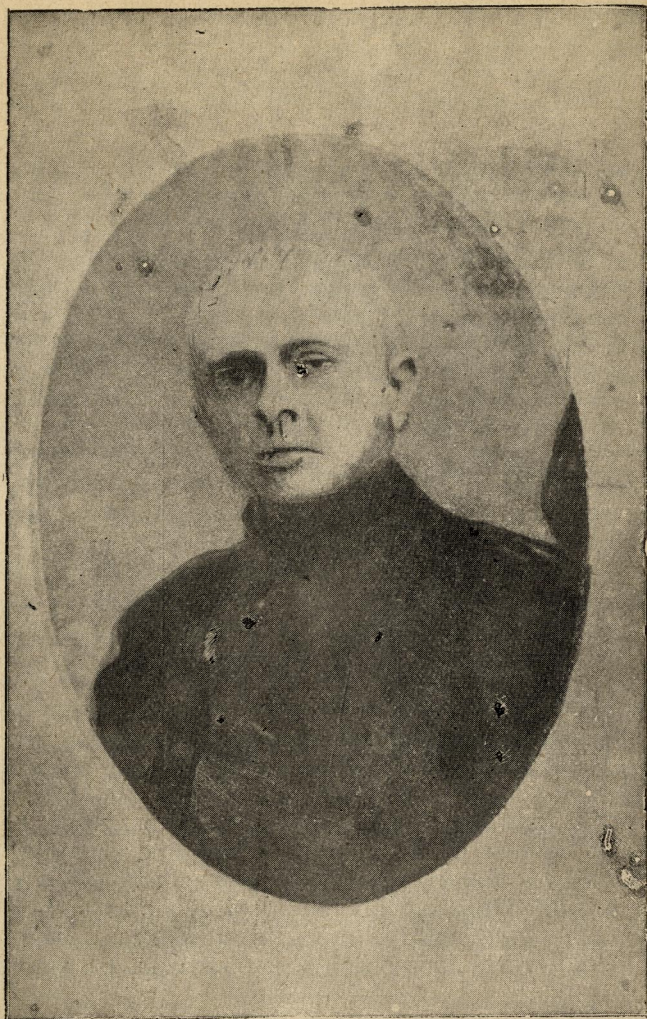
З підвищенням же в лейтенанти 6 грудня 1916 року одержує посаду помішника командира 2-го Балтійського екіпажу.

По захопленню влади більшовиками з великими труднощами пробирається до Києва, куди й прибуває 20 грудня 1917 року. Тут допомагає мені, з наказу генерального секретаря по морських справах Б. Антоновича, формувати Генеральний Секретаріат Морських Справ.

Уже з перших днів він виявив себе як працюючий, досвідчений і невтомний робітник.

На великий жаль, дуже запізно (10 грудня 1917 року) була встановлена посада генерального секретаря Морських Справ, а тому провадження більш-менш продуктивної праці в звязку з відрізанням від Києва півдня України було майже неможливим.

По звільненню України від навали московських більшовиків українсько-німецькими військами Михайло Білинський у скорому часі був командирований до Берліна в справі підписання Берестейського трактату, яко фаховець по воєнно-морських справах.

Старший лейтенант **Михайло Білінський**, б. морський міністр, загинув у 1921 році під м. Базаром у бою з Москвою.

За час гетьмана Скоропадського служить у Головній Морській Господарчій Управі, яко заступник начальника її й, крім того, призначається членом до комісії сенатора С. Шелухина для переговорів із московськими більшовиками.

Коли ж уряд гетьмана Скоропадського почав набирати занадто московського напрямку, Михайло Білінський, яко людина щирого національного почуття й твердого переконання, входить 16 липня 1918 року до складу партії С. С. (соціалістів-самостійників) і приймає найактивнішу участь у справі боротьби зі злочинним напрямком того уряду.

По поваленню Гетьманату входить до складу кабінету Володимира Чехівського, яко морський міністр, а потім і до кабінету Остапенка, яко керівник Морського Міністерства.

По зїзді в Станіславові в березні 1918 року партії С. С. увиходить до складу центрального комітету цієї партії й порушає питання про переіменування партії С. С. в партію У. Н. П. (Українська Народня Партія), яка й бере правіший напрямок.

Коли ж складається уряд виключно з соціалістичних партій лівого напрямку, Михайло Білінський разом із своїми товаришами по фракції подається до димісії й розпочинає завзяту боротьбу з таким невчасним, дуже лівого напрямку, кабінетом.

Але його світла душа весь час рветься до корисної, продуктивної роботи. Залишивши міністерську працю, він береться за формування воєнно-морських частин і відважно бореться з москалями, яко командир Морської дивізії.

Коли ж у 1920 році, при наступі на Київ, був складений кабінет Андрія Лівницького, Михайло Білінський увиходить до цього кабінету, яко міністр внутрішніх справ.

З нагоди такого призначення він пише мені: „...Не гнівайтесь на мене, дорогий Володимире Олександровичу, що я відходжу від праці в морських установах. Гадаю, що це часово, гадаю, що коли ми будемо наближатися до Одеси й почуємо радісний рев нашого Синього Моря; наколи буде відокремлене Морське Міністерство і я одержу в ньому відповідну посаду, — то невідкладно повернусь до попередньої праці. Зараз же обставини часу примушують мене взятися за іншу ширшу роботу, що є невідмінним бажанням нашої фракції, та й крім того працювати в кабінеті пана Лівницького є для мене дуже лесним...“

Під час скликання з емігрантських українських діячів передпарляменту (Рада Республіки) Михайло Білінський приймає найактивнішу діяльність у цій державній установі й одержує призначення заступника голови комісії по виробленню проєкту конституції Української Держави.

Треба додати, що в особі Михайла Білінського сполучалася й відважна військова людина, й невтомний партійний діяч — і це

останнє його затягало, й він повсякчас поривався до партійної діяльності. Але Михайло Білінський, як правдивий патріот, добре розумів — де й у яку годину він повинен бути. Тому, не зважаючи на пропозиції кабінету Пилипчука, до нього не вступає, а йде в рядах відважних лицарів повстання р. 1921. В дню 24 листопада кладе свою голову разом із вірними синами України біля м. Базару на Волині. Він не віддається до неволі й, коли обступає лицарів московський кат, він двох кладе на місці трупом і останньою кулею з пістоля обриває власне, молоде ще, життя.

* * *

Одному нашому відважному воякові-емігрантові, що в р. 1923 потай пішов на рідну землю й був у м. Базарі, стара бабуса з села Миньків оповідала таке про смерть Михайла Білінського: „Коли москалі почали оточувати повстанців і хотіли їх забрати до неволі, один із повстанців, дуже високого росту, з округлим обличчям, відскочив убік і почав стріляти з пістоля. Я зі своєю сусідкою бачила, як кілька москалів повалилися трупом, а цей повстанець ще відбіг далі й теж упав. Не можемо напевне сказати — чи він сам себе застрелив, чи застрелили його москалі, але коли через день я зі своєю сусідкою пішли до того місця, де він лежав, то рана була якраз над правим вухом і мав проколотий живіт, але треби гадати, що це зроблено було вже мертвому. Коли ж усіх полонених повстанців, обдертих догола і на ніч запертих у церкві, ранком на другий день повели до Базару й там нещасних розстріляли, й на містечку зробилося тихо, я й дві мої сусідки взяли вночі ряднину та risksалі, пішли до місця, де лежав цей повстанець, уже без чобіт. Зняли ми з нього довгу чорну шинелю, яка вся була пошматована, та й уся одежа його була лихою, повили його в ряднину й, викопавши біля цвинтаря могилу, поховали в ній цю бідолашну людину. Шинелю його ми оце хоронимо, бо кажуть люди, що прийде час, колись за цю шинелю наші дадуть великі гроші“.

Шинеля та, як можна судити, і є морською шинелею Михайла Білінського.

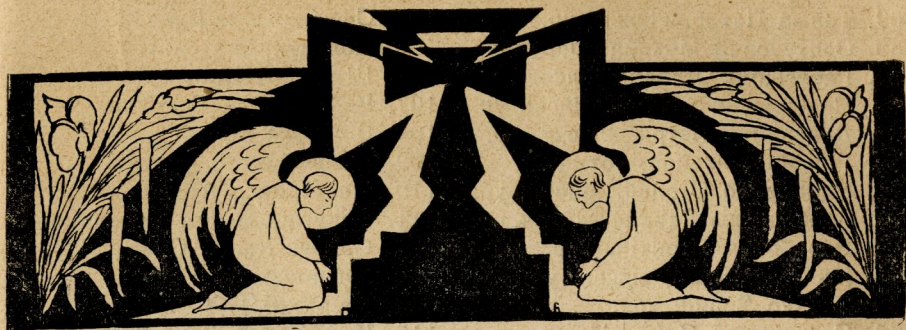
* * *

Михайло Білінський був великим оптимістом і не губив надії на вирятуння в недалекому майбутньому нашої Батьківщини. В одному з листів своїх до мене він писав так: „...Багато тепер праці то в комісіях, то в пленумі Ради Республіки, то у фракції, а до того я ще тимчасово керую Міністерством Народнього Господарства. Таким чином мотаєшся зранку до пізнього вечора. Рада Республіки працює, потроху входить у нормальний стан парламентарного існування. Коли б прояснився наш політичний горизонт, коли б ми попали на свою рідну землю, тоді, звичайно, цей період, — перехід до парламентаризму, відіграв би велику роль. На великий жаль, поки-

що мусимо лишень жити перспективами, вірою та надією на реальні можливості..“

Та не зміг він довго залишатися без руху, без живої праці. Він без краю любив свою Батьківщину, і за неї так трагічно, але водночас і так славно, так по-лицарськи склав своє життя.

Жовтень 1931 року на чужині.

359 кривавих жертв за Україну.

1. Сулима Григорій, сотник
2. Мироненко Кузьма
3. Петренко Іван, хорунжий
4. Тронько Оксентій, фельдшер
5. Мінькер Леопольд, завідувач аптеки
6. Підранівський Андрій, фельдшер
7. Швида Максим
8. Якубовський Павло, фельдшер
9. Решетників Микола, військ. ур.
10. Онофрінчук Гарасим, фельдшер
11. Швидюк Яків, військовий уряд.
12. Єгер Ернест, сотник
13. Погиба Федір, хорунжий
14. Лотоцький Володимир, сотник
15. Грох Митрофан, сотник.
16. Ясько Анастасій, хорунжий
17. Янишівський Федір, сотник
18. Бережний Сидір, курінний
19. Венгженівський Володимир, хор.
20. Сокрут Наум, поручник
21. Збаращенко Олександр, хор.
22. Соломонівський Володимир, сотник
23. Чорниш Володимир, хорунжий
24. Бойко Андрій, військ. уряд.
25. Синиця Степан, хорунжий
26. Скорняків Сергій, сотник
27. Василів Олександр, сотник
28. Козин Іван, військ. уряд.
29. Стрижельницький Олександр, хорунжий
30. Кузьменко Митрофан, підполк.
31. Шурабура Іван, підполковник
32. Кибельник Сила, військ. ур.
33. Шевченко Василь, хорунжий
34. Козаченко Микола
35. Крижанівський Павло, військ. ур.
36. Новоленик Євген, хорунжий
37. Зубків Олекса, військ. ур.
38. Завальницький Петро, військ. ур.
39. Корбут Степан, нач. госп.
40. Оручик Іван, військ. ур.
41. Сагусій Євсєвій, сотник
42. Солтановський Микола, хор.
43. Попович Василь, військ. ур.
44. Федорів Яків, військ. ур.
45. Стародуб Никанор, військ. ур.
46. Штан Іван, військ. ур.
47. Жуків Микола, військ. ур.
48. Харшевський Володимир, військовий ур.
49. Борисенко Денис, військ. ур.
50. Омелянів Борис, військ. ур.
51. Кривокобильський Мусій, військовий ур.
52. Малевич Михайло, зав. зброї
53. Микуленко Данило, військ. ур.
54. Медведівський - Коваль Василь, військ. ур.
55. Кишківський Володимир, хор.
56. Дараган Іван, хор.
57. Голобородько Микола, військ. ур.
58. Дзячківський Іван, військ. ур.

59. Толюс Петро, військ. ур.
60. Солтученко Михайло, поручник
61. Гаєвський Степан, полковник
62. Невідниченко Петро, військ. ур.
63. Декаленко Петро, військ. ур.
64. Гіньків Михайло, сотник
65. Романенко Степан, військ. ур.
66. Запорожець Данило, військ. ур.
67. Верубович Леонтій, хор.
68. Іваненко Яким, військ. ур.
69. Ходько Борис, хор.
70. Старенький Яків, військ. ур.
71. Зенченко Лука, сотник
72. Чмелівський Станіслав, військовий ур.
73. Кудинський Євген, ранговий
74. Прохорів-Микитин Іван, військовий ур.
75. Костовський Микита, військ. ур.
76. Крутопіл Яків, військ. ур.
77. Приполок Захар, військ. ур.
78. Федоренко Микола, військ. ур.
79. Мелентіїв Михайло, військ. ур.
80. Тютюнник Степан, військ. ур.
81. Гуцало Михайло, фельдшер
82. Лісовський Олександр, військовий ур.
83. Саківський Микола
84. Лубяний Василь, бунчужний
85. Гуденко Петро, хор.
86. Сускин Павло, фельдшер
87. Сальський Олекса, хор.
88. Хидрик Йосип, військ. ур.
89. Василів Михайло
90. Токаревич Кость, військ. ур.
91. Слеханович Семен
92. Манжула Іван
93. Голуб Артем
94. Вередан Василь
95. Маданюк Степан
96. Хульченко Мирон
97. Стражкевич Борис
98. Федорів Степан
99. Костецький Трохим
100. Повторак Олександр
101. Вергун Семен
102. Данилевський Андрій
103. Рижак Павло
104. Студницький Василь
105. Поліщук Анатолій
106. Шелест Пилип
107. Добровський Гаврило
108. Білокрис Мусій
109. Янишевський Кость
110. Нестеренко Андрій
111. Свиргородський Володимир
112. Сомбун-Капун Сава
113. Зубченко Олекса
114. Кузьмин Яків
115. Камінський Демян
116. Борщевський Тиміш
117. Кузьмин Василь, підхорунжий
118. Олейник Гнат
119. Бичко Степан
120. Бондаревич Станіслав
121. Соколовський Станіслав
122. Тройнюк Юхим
123. Приходський Олександр
124. Очеретний Тиміш
125. Маницький Іван, юнак
126. Плахнин Купріян
127. Топольчук Павло
128. Чорний Клим
129. Стеблин Іван
130. Рудоненко Тиміш
131. Вашкевич Михайло
132. Голуб Василь
133. Мельниченко Олекса
134. Якименко Микола
135. Камянецький Михайло
136. Демянчук Олександр
137. Марчук Степан
138. Анарневський Кость
139. Гатченко Василь
140. Каган Корній
141. Двяненко Микола
142. Аголюк Василь
143. Щербина Роман
144. Проскурня Григорій
145. Мороз Максим
146. Гладченко Ілько, підхорунжий
147. Колінко Іван
148. Чередниченко Степан
149. Єрмаків Георгій
150. Комащук Грицько
151. Пастушенко Іван

152. Сичів Петро
153. Шиманський Карпо
154. Шойків Петро
155. Швець Василь
156. Кулик Іван
157. Клепаць Ілля
158. Распайнюк Андрій
159. Божко Спиридон
160. Візір Гаврило
161. Баранів Георгій
162. Тарасенко Прокіп
163. Оліндаренко Карпо
164. Крилівський Микола
165. Оболь Левко
166. Бондаренко Оверко
167. Маширів Микола
168. Начило Микола
169. Постелинський Денис
170. Білецький Іван
171. Родвенко Іван
172. Ананів Микола
173. Голоненко Захар
174. Григоренко Микола
175. Киволин Варлам
176. Жир Василь
177. Гловинський Мусій
178. Кран Йосип
179. Харин Василь
180. Кучер Оникій
181. Онищенко Іван
182. Яременчук Петро
183. Чадринський Іван
184. Деменів Володимир
185. Куник Іван
186. Буризин Михайло
187. Сердюк Данило
188. Мещеряків Тиміш
189. Сидоренко Семен, підхорунжий
190. Горків Іван
191. Усько Валентин
192. Мокрицький Денис
193. Федорчук Павло
194. Чумак Василь
195. Ворденюк Олександр
196. Савченко Трохим
197. Радченко Степан
198. Власів Павло
199. Давидчук Влас
200. Паламаренко Федот, хорунжий
201. Балтнян Петро
202. Марків Дмитро
203. Колесник Терентій
204. Свиридів Григорій
205. Бузун Данило
206. Момзаліт (китаєць)
207. Гуменюк Карпо
208. Довгий Юхим
209. Тамошук Михайло
210. Головченко Яків
211. Остремів Григорій
212. Лисогор Павло
213. Кучеренко Федір
214. Коханко Павло
215. Рібот Яків
216. Дробінський Петро
217. Демченко Петро
218. Козловський Тиміш
219. Кайдан Степан
220. Кисличук Іван
221. Плященко Федір
222. Світленко Данило
223. Рубан Іван, підхорунжий
224. Шевченко Лазар, підхорунжий
225. Шапа Гнат
226. Чубко Федір
227. Владинюк Фаїм
228. Гомонюк Сосоїт
229. Щербак Степан
230. Бондар Петро
231. Прокопець Степан
232. Липовський Григорій
233. Усик Автоном
234. Шеденко Микита
235. Ковтуненко Іван
236. Усенко Віталій
237. Музика Василь
238. Аколовський Вадим, підст.
239. Петриченко Данило
240. Ільченко Семен
241. Ворепрівський Кирило
242. Грицарюк Нестір
243. Краковський Максим
244. Щербак Федір
245. Паламарчук Олександр
246. Іванюк Демян
247. Бабич Іван

248. Кушлимський Адам, підхор.
249. Іванюк Василь
250. Слободян Филимон
251. Удалів Олександр
252. Горний Григорій
253. Горбач Іван
254. Бабун Сава
255. Клименко Антін
256. Іщенко Іван
257. Швець Сергій
258. Губенко Зіновій
259. Радій Дмитро
260. Закурдаїв Максим
261. Наавтуст Степан
262. Панченко Юхим
263. Юзинський Степан
264. Власюк Павло
265. Ігенко Микола
266. Іваницький Іван
267. Бортницький Володимир
268. Федоренко Іван
269. Шупин Яким
270. Черній Василь
271. Навроцький Василь
272. Гірич Петро
273. Корнієнко Тиміш
274. Ковальський Дмитро
275. Гоянів Володимир
276. Ашнабуль Захар
277. Славодон Антін
278. Швець Яків
279. Храмів Михайло
280. Горгюнів Олександр
281. Грицишин Олександр
282. Пенукий Михайло
283. Браславський Антін
284. Венглевський Тиміш
285. Дейків Яків
286. Дудар Андрій
287. Слободянський Павло
288. Оперсек Григорій
289. Бідин Павло
290. Герасимук Данило
291. Моцедарський Микола
292. Мец Антін
293. Шкура Мусій
294. Захаренко Спиридон
295. Мердієвський Антін
296. Маринич Петро
297. Шведенко Нестір
298. Чігман Іван
299. Михайленко Яків, чотовий
300. Шиян Микола
301. Приходько Мартин
302. Дрозденко Яким
303. Плавко Трохим
304. Слободенюк Леонтій
305. Долозовський Олександр
306. Олексіїв Іван
307. Скорич Левко
308. Бондаренко Теодосій
309. Вовк Арсен, підхорунжий
310. Силецький Володимир
311. Смокарів Павло
312. Копнюк Леонтій
313. Амдлусько Филимон
314. Швець Федір
315. Шаповків Яків
316. Буравський Андрій
317. Фараонів Мусій
318. Мельник Петро
319. Нарган Сидір
320. Євтиків Володимир
321. Хрустяк Савелій
322. Редькин Макар
323. Маслоїд Василь
324. Гречківський Денис
325. Молот Пилип
326. Крич Василь
327. Кожушко Ілля
328. Ярош Андрій
329. Овдієнко Василь
330. Білевич Броніслав
331. Головка Петро
332. Яцина Василь
333. Барбарика Олександр
334. Кубельський Василь
335. Шекес Семен
336. Черень Аврам
337. Олениченко Василь
338. Шкапа Родіон
339. Шаповаленко Федір
340. Маковецький Павло
341. Бугак Юхим
342. Любко Іван
343. Коваленко Онисим

344. Калашників Олександр
345. Богайський Олександр
346. Яцкевич Степан
347. Кіріченко Олексій
348. Моцик Грицько, підхорунжий
349. Червак Лука
350. Плевак Іван
351. Обочук Борис

352. Шлягун Іпполіт
353. Гавелюк Прокіп
354. Білик Матвій
355. Пешанський Тарас
356. Охвенчук Петро
357. Островський Степан
358. Сидоренко Іван
359. Прохорів Петро.

До „359“.

Спіть, хлопці, спіть! Спіть, хлопці, спіть,
Про долю волю тихо сніть,
Про долю-волю вітчині,—
Чи ж можуть бути кращі сні?

За рідний край, за край святий
Віддали ви вік молодий,
Віддали ви юнацькі сні,
Вишневий цвіт життя весни.

Летіли ви, як ті вітри,
Ні мамин плач, ні крик сестри
Не зупинили вас на мить,
— Цить, мамо, цить! Цить, сестро, цить!

— Покликав нас Господній глас,
— Ми йдем боротися за вас,
— За чарів — чар, за мрію — мрій,
— За волю йдем на перебії!...

І ви пішли, і без ваги,
Неначе льви, боролись ви.
Що кулі вам? і що штики?
Ви — юнаки! Ви — козаки!

І ви пішли... Щаслива путь!
І ви пішли, щоб не вернуть...
Червоний штик, кривавий шлях,
Стоять могили на полях.

Та прийде день, великий день,
День радості і день пісень,
І загуде свободи дзвін,—
До вас підемо на поклін.

І там, де ви лягли кістками,
Приляжемо вільними грудьми,
Й на ваших тихих могилах
Замаяє наш побідний стяг...

Спіть, хлопці, спіть! Спіть, хлопці, спіть,
Про долю-волю тихо сніть,
Про долю-волю вітчині,—
Чи ж можуть бути кращі сні?...

В. ЄВТИМОВИЧ

Підполковник.

Через Базар-Голготу до Свята Воскресення.

Базар...

3 дня 21 листопада р. 1921 — це вже не тільки назва незначного містечка в глухій волинській стороні.

Поза нашим світоглядом, симпатіями й антипатіями, поза „вірую“ політичним, класовим, соціальним і т. д., слово Базар—єдиний зміст, єдине й однакове значіння має—зміст-значіння, про які за дві тисячі літ перед нами Горацій Безсмертний так сказав: „O quid dulce et decorum est pro patria mori“ *).

Бо з дня 21 листопада 1921 р. Базар — це свята могила 359 преславних недобитків Другого Зимового Походу. Це — свідок виконаного обов'язку, синонім жертвенности, приклад перемоги Безсмертного Духа над немощами тіла.

Це нова блискуча сторінка до книги Биття народу Українського, символ його невмирущости. Це—жива легенда про відомих 359 лицарів, що кровію своєю ствердили свою посвяту.

Історія ж людства до цих опрeдeлeнь, які даємо Базарові, доводить-додає, що Базар не є явищем виключно українським, а вселюдним.

Так, для ідеї християнської „Базаром“ була Голгота... На ній бо сили, що ідею Христову поборювали, розп'яли самого Осноположника цієї ідеї, гадаючи, що із Ним зовсім знищать і Його ідею; було це в р. 33 нашої ери.

В р. 1389 мала свій „Базар“ на Коссовому Полю Сербія, коли, переможена в боротьбі нерівній, попала під тяжку руку турків-османів. Удруге прийшов для Сербії „Базар“ у р. 1914 і наступних, коли, здавалося, знову прийшов кінець її незалежності державній.

Прийшов „Базар“ для Чехії у р. 1621 на „Білій Горі“.

У р. 1794 „Базаром“ для Польщі були Мацейовіце, коли вогненний патріот, генерал Тадей Костюшко, в той час начальник Держави Польської, зломивши шаблю свою, в боях прославлену, в розпачі смертельному скрикнув „Finis Poloniae“.

Повторився для Польщі „Базар“ у р. 1832, коли втратила звільнену від москалів Варшаву, й мала його Польща втретє — в другій

*) О, як солодко й почесно вмирати за батьківщину!

половині р. 1864, коли заломилося повстання р. 1863 й коли до решти знищено було її збройну силу... Наша Батьківщина — теж пережила не один Базар-Голготу.

У р. 1169 прийшов на Україну-Русь „Базар“ в особі князя Московсько-Суздальського, Андрія Боголюбського, який здобув, розграбував, зруйнував і до ноги вирізав столичний Київ.

Воїстину був це достойний батько духовний гідних наступників по ньому — гунів московських.

Повторився цей „Базар“ для України в р. 1224, коли збірну українсько-руську силу військову переміг і знищив на річці Калміюсі Батий Хан.

Приніс на Україну „Базар“ кривавий у р. 1708 Московський цар Петро I, коли, здобувши столицю гетьманську Батурин, до ноги вирізав, немовлят не пощадивши, звиш 20,000 мешканців та оборонців, каменя на каменю не залишивши, з усіх скарбів-клеїнотів обікравши, та коли в р. 1709 переміг союзну армію Українсько-Шведську під Полтавою...

Мала „Базар“ Україна і під Крутами в р. 1918... Цим разом принесла його „демократія братнього народу“ на вістрях своїх багнетів, як про це свідчили-вихвалялися московські трубадури — чекісти...

Останній „Базар“ прийшов для України дня 21 листопада 1921 р.

Спільного між цими, словянськими лише, „Базарами“, бо ж мала їх кожна, либонь, нація історична, є те, що ворог дикий і ненаситний, ворог хижий і підступний, ворог жорстокий і безоглядний — перемагає останню спробу нації врятувати свою державність засобами збройної боротьби; ворог заломлює цю спробу тоді, коли для виснажених оборонців Батьківщини іншого вибору нема, як „або слави здобути, або вдома не бути“.

Кожний такий „Базар“ завжди приводить до наслідків однакових. Ворог обсаджує—поневолює підбиту країну, заводить там свій державний лад, із розmysлом нищить найменші прояви місцевого національного життя, в чому б воно не виявлялося, і розпочинає—потуречення, онімечення, обмосковлення і т. д. недобитків та жорстоко, рафіновано жорстоко,—для постраху неслухняним чи легкодушним, — нищить найменші прояви й нахили до всяких сепаратизмів, бючи, головно, по інтелігенції, що завжди й усяди творить із себе провід своєї нації.

На землі підбитого краю налітають на „жир-кормленіє“ цілі хмари всілякої ворожої сарани—адміністратори, судді, урядовці, учителі, духівники, військо, поліція, — щоби „тримати порядок“, щоби краще запрягти безборонне населення до панцизняної праці на переможця. Завдання своє виконують аж надто ретельно, бо до того заохочує їх, як москвинів на Україні, перш за все те, що

„На Украйне дабро жыть:
Есть што шамать, есть што пить“...

за кошт місцевого населення.

Хоче-не-хоче, мусить народ підбитий на ворога працювати, добром — кривавицею гнобителя збогачати, мусить приймати, чи, принайменше, мусить удавати, що приймає від переможця його світогляд, мусить перейматися його інтересами; за поширення цих інтересів мусить проливати і свою, і чужу — здебільшого зовсім йому неворожу — кров ворогів свого гнобителя, отже часом воювати мусить зі своїми природними союзниками.

Найменший спротив карає ворог тяжко. О, має він для того аж надто багато й надто певних засобів. Колись були то шибениці, палі, каторги-галери, а нині арсенал засобів катівських значно збогатився — від розстрілу „в випадку революційного гніву“ через застіжки — кабінети чека, і до страшних Соловок, цього реального пекла на землі, яке пекло ще чекає на свого Данте...

Поволі людність підбитого краю, позбавлена власного проводу національного, починає угинатися, починає забувати про власний ідеал державно-національний, потроху заражається — переймає від переможця його звичай, здебільшого найгірші, з погордою починає ставитися до рідного звичаю-побуту, народжуються з-поміж неї всілякі „яничари“ — всі оті Галагани, Кочубеї, Гриньки, Коцюбинські, Винниченки, Порайки — викидьки з власної нації, — що в ім'я державности чужої продають, катують, нищать своїх же братів; і поволі втрачає підбитий край свою традицію — свідомість, поволі обертається на колонію, яку визискує переможець всіма силами — засобами свого державного апарату, і то не тільки визискує, а й винародовлює, асимілює переможених.

Найгіршим із наслідків кожного „Базару“ є те, що поневолений народ, позбавлений власного проводу національного, в масі своїй, здебільшого, затрачує психологію Народу-Пана, Володаря на своїй землі, а набуває натомість світогляд вічного невольника — якогось упертого євнуха-вола, який „вродившись у ярмі, в ярмі бажає вмерти“, — щоб тільки забезпечив йому його нинішній Пан-Гнобитель „хлів і корито“... А в цьому — остаточна перемога ворожа. Бо це означає, що приголомшив ворог самого Духа Нації, і тоді не страшний йому „раб, що цілує ту руку, яка його бє“.

І довго-довго, часом за століття годі чекати від раба ані протесту, ані чину!

Тоді для нації поневоленої приходить аж найгірше — переможець однімає від неї навіть її природжене, в часах минулих славне ім'я, силоміць накидає їй своє, і державна колись нація стає безбаченком, обертається на — „Малороссію“, „Привислянський Край“, а населення її — на „райю“, на „подлих полячішек“, на „безмозглих халов“ і т. п.

Історію поневоленої нації починає тоді komponувати ворог. Завжди komponує так, щоби в очах і самої нації, і в очах її сусідів назавжди зогидити діла преславних предків. Зрадників поневоленої нації, усяких Кочубеїв, підносить на пєдестал героїв, будує зрадникам коштовні монументи, а провідників правдивих — Мазеп, Орликів, Петлюр — анатемізує, осмішує, ганьбить, забиває...

А в практиці московській то ще й таке бувало, як і донині є, що не мавши москвини власного доброго родоводу, а бувши під поглядом расовим покруччю-метисами, крадуть москвини од України-Руси предвічне ім'я її Русь, перелицьовують його на „Россія“ — підробляють собі історичну метрику, — щоб історично, мовляв, оправдати своє панування на підбитих землях. І мов на глум, та й тільки ж що на глум, над правдивою історією, — „руськими“ в очах чужинців мають бути... Москвини — монголо-фінська покруч, що з Руссю словянською нічого спільного не мають.

Горе народів, історію якого пише ворог!

Та знов таки, та ж сама історія невблаганна, що приводить народи й держави до Базарів-Голгот, приводить до упадку державного й сну смертного національного; так само невблаганно, як це видно з прикладів згадуваних уже нами народів словянських, доводить, що може підупасти й завалитися державність, може безоглядний у засобах ворог-гнобитель скалічити — спотворити народню душу, але...

Але нема, й не може ворог мати сили такої, щоби знищити раз народжену ідею! Отже, й ідею нації.

Завжди знаходяться поміж поневоленням народом перстом Божим одзначені одиниці, що заховали-зберегли в своїх серцях іскру чистої ідеї. Ці лицарі світлі великої ідеї несуть - проповідують її поміж своїми поневоленими братами, власною кров'ю підтримують її горіння, власними грудьми її боронять, мов Христос на Голготі, за гріхи нації, що втратила державність, дають себе розпинати.

В муках-тортурах дух свій у боротьбі й для перемоги гартують, в дорозі тяжкій, тернами-буднями зарослій, знесилені падають, підводяться, знову падають, і знов підводяться — і знову й знову все далі, все вперед — проповідують, вербують, прямують і ведуть за собою неофітів — до Храму Величнього Перемоги, Визволення й Слави!

Ой, і тяжкий же шлях лицарів світлих! Ворог пильно-невідступно, незримо-підступно стежить за кожним їхнім кроком. Не гребує жадного способу, щоб Лицаря одважного знищити, щоб його, бездоганного, зганьбити, щоб Ідею світлу, якій лицар із вірою-посвятою служить, щоб ідею ту зогидити, запламувати, осквернити.

Надто, коли ворог цей є москвин — підступний і зрадливий.

На цьому місці варто пригадати, як у р. 1708 підсилав Петро I убійників підкуплених до Карла XII, короля шведського, й до гетьмана Івана Мазепи; як у р. 1709 гетьмана Мазепу анатемував, як у р. 1714 підступом-зрадою схопив у Гданську — на чужій території — полковника Войнаровського Андрія; як „судив“ його в Петербурзі і як отруїв пізніше на заслання в Іркутську; зрештою, як у р. 1926, рукою найнятого ката Шварцбарта, замордував Головного Огамана Симона Петлюру в Парижі. В останньому випадкові найхарактернішим є те, що вчинкові ганебному Москви червоної з захопленням рукоплескала Москва біла!...

Тяжкий шлях героїв! Але ж і славний шлях!

Бо іскра Великої Ідеї, яку зберігають у своїх серцях світлі лицарі Великого Абсурду, розгортається на велике багаття, блиском своїм сліпучим збирає біля себе тисячі і, зрештою, вибухає полум'ям-пожаром всенароднього повстання супроти гнобителя, скупчує до-вокола себе мільйони. І в цьому вибухові-пожарові без сліду згорає коростяво-ганебна психологія народу-раба! В огні Великого Пожару, як Фенікс із попелу, відроджується Народ—Пан і Слуга власної Державности незалежної.

Приклади? — Історія нації за час навіть од р. 1914.

Бо історія — невблаганна!

Бо ідея, за яку пролито кров,—безсмертна! Як безсмертною є нація, що за свою ідею кров свою дає!

Бо зерно, запліднене, в добру землю посіяне,—перебуде сніги-морози люті і з першим промінням сонця весняного обудиться, про-зябне і зросте і серце Господаря плодом-урожаєм потішить!

Така є історія — доля спільна всіх Базарів — минулих і прийдешніх.

* * *

А тепер про Базар народу українського в листопаді р. 1921.

Отже — сіде історія його почалася.

Початок зими р. 1920.

В боротьбі нерівній і тяжкій, перед якою меркне зарево по-жару Трої і блідне слава Тернопілів, кровю своєю — а ще більше ворожою, — поливаючи кожну пядь рідної землі, творить Військо Українське свій новітній Анобазіс.

Все далі відходить на захід.

Хитається, заломлюється й залишає боротьбу союзник наш не-вільний—бо ворог засадничий— генерал Врангель. Звільнивши Мос-ква червона сили, що були приковані до фронту Москви білої, на-кидається червона всім своїм масивом потворно-великим на Військо Українське. Непідперта від Антанти збройна союзниця українська тогочасна, Польща, змушена завісити зброю, не докінчивши бороть-би—не підписавши миру в Москві, як того вимагала Майбутність, а зробивши це в Ризі, над чим Майбутність може колись і насмія-тися.

Для Війська Українського витворюється ситуація — один проти сотні. Останні набой... Останні бой... Військо Українське, щоб збе-регти себе, яко силу в часі біжучому бойову і яко силу-загрозу для майбутнього, стиснувши зуби, переходить через р. Збруч...

Обеззброєння... Тут хіба вперше за час од р. 1917... не один вояк заплакав... Інтернація...

Того вимагає так зване міжнародне право.

Воно рахується лише з доконаними фактами—правим для нього завжди переможець, хоч би й тимчасовий. А — всякі там попередні умови, зобов'язання, договори—це тільки папірці, які можна подерти й за вітрами пустити.

Західня Європа, в той час була нею побідна Антанта, залагоджує власні справи, що по війнах 1914—1920 р. р. повстали.

В Європі-Антанті всеволодно панує — „Ярмарок-базар життєвської суєти“, на якому різні перекупці встановлюють ціни, продають-купують, міняють-ховають крадений чи пограбований крам.

Вишукують перекупці-ліверанти засобів найкращих до гандлю — товарообміну „з людодіями“. Байдуже їм, що товар у „людодів“ крадений-грабований, ходить перекупцям єдине про найбільші зиски... Гроші ж, окривавлені навіть, хоч би були це срібляники Юдині — для перекупців... завжди гроші... ріжниця тільки в курсі... Та, часом, тратають на вартості. Інколи „гандель з людодіями“ заводять, або інколи ці „людодіи“... перестають викупляти векселі... так, як тепер це є з різними „людодіями“ для „гандлю з людодіями“...

А Військо Українське сидить за дротами... Чекає... Відпочиває... Хоч волило б воювати...

Читає Військо газети й довідується — встановлює речі дивовижні! Встановлює, що Європа давно і становчо забула про тих, чиї предки слов'яно-руські в літах навали татарської у віці XIII власними грудьми перегородили шляхи до Європи ордам. Забула Європа про тих, що не допустили татарів „погуляти“ на той нині такий пишаний та культурний, цивілізований та вчений, мудрий та шляхетно-лицарський Захід Європейський! На той Захід, що розпочав і точив Велику Світову Війну під гаслом визволення поневолених націй!

Довідується Військо Українське, що Європа-Антанта нічого знати й чути не хоче про тих, що вже в наші дні ціною втрати, цим разом і власної державности, остільки виснажили новочасні орди московські, цей авангард жовтої небезпеки, що вдруге перегородили їм шляхи до „буржуазного“, мовляв, Заходу, на який так гострили й гострять зуби новочасні Тимурляни, — озброєні не луками, стрілами, списками, а гарматами, газами, літаками, підводними човнами та підступом-зрадою, дідично-спадковими.

* * *

Долітають до Війська Українського ще й інші вісті — з Батьківщини далекої — бодай їх не чути!

Ой, жорстоко ж, ой і по-катівськи ж, одним словом — по-московськи — лютує-панує Москва на Україні! Змушує на себе нову панщину робити! Дорібок-кривавицю нищить — одбирає! Цінності культурні, пам'ятки історичні — краде-грабує, до далекої Московщини вивозить. Храми Божії, святині предковичні нищить-надругається! За будь-що волю й життя найближчим із близьких — батькам-матерям, братам-сестрам, жінкам-дітям однімає-забиває! Цілі села, що не спромоглися чи не захотіли продналогу внести, до останку палить-руйнує...

Долітають до всього з лихих найлихіші вісті про те, що добирається Москва пазурами криваво-брудними до самого „Святая

святих“ народу українського—до основ непорушних, що колись перед навалюю татарською уціліли — до національного життя-побуту—нищить Москва релігію й родину, чесні подружжя на „всемосковський дім розпусти“ обертає, „соціалізує“ жінок, дітей немудрих забирає до охоронок, де за вихователюк одбувають розпутниці-комсомолки, а за учителів — злодії.

Довідується Військо, що саму мову народу українського, цей найвищий дар Божий, — робить Москва знаряддям отруйним до поширення своєї розпусної науки — довершує хули на Духа.

* * *

Зрозуміло, які настрої могла зродити серед війська свідомість усієї кривди-наруги, що впала на страждену Землю Українську від Москви.

Викликані однаковими причинами—знайшли однаковий у всього вояцтва, старшини й козацтва, відрух і вираз.

Настрої ці кликали до зброї—щоб Землю Рідну від ворога-напасника визволити, ворожу кривду знести, покарати, перемогти, або загинути...

Іншого вибору військо — не мало.

* * *

Зі спогадів учасників Другого Зимового Походу, поданих у цьому збірникові, читач ясно представляє загальне тло й обставину, в яких відбувся похід. Тому на цьому місці подамо лише образ останнього акту Базарської трагедії.

Отже, ще вчора дня 20 листопада змушено полонених викопати собі братську могилу.

А о годині 9-ій ранком дня 21 листопада всіх 359 засуджених виведено з церкви *) на місце страти — обідраних, скривавлених, побитих і, майже, голих.

З найдалших околиць вигнали кати селян, щоби на власні очі побачили, як виглядає московська „революційна совість“.

359 ідуть поважно й гордо, мов на параді, і босими, скривавленим ногами — стараються твердо одбивати такт...

Прийшли. Стають над могилою...

Червоноармійці весело вовтузяться біля кулеметів. Каскадами сиплються дотепи — лайки на „свободном, могучем, русском языке“.

359 стоять спокійно.

Бачать кати-комісари горду поставу козацьку й зубами з люті великої скрегочуть — бо на лицах сказанців-обречених бачать вони не страх і не покору, а гордий, зневажливо-гордий виклик. Так дивитися може тільки переможець, сильніший морально.

*) вязниці.

А катам—якраз про моральне знищення жертв своїх безборонних ходить.

Настрій наближається до пункту кульмінаційного в ту хвилину, коли після відчитання вироку виступає з гурту комісарів найпідліший і підступно обіцяє помилування тим, хто за ціну зради своїй ідеї заприсягне вступити до московського війська для боротьби з повстанцями.

Тут доходить трагедія до апогею: з рядів засуджених виступає козак 6-ої Стрілецької Січової дивізії й голосом трубним — голосом судді, гордий і свідомий своєї посвяти, рубає:

„Я, козак 6-ої Стрілецької Січової дивізії, Щербак, від себе й козаків, яких знаю, кажу вам: ми знаємо, що нас чекає, і ми не боїмося смерті, але до вас служити не підемо. Коли ж ви нас побете, то знайте, що за нас помститься весь український народ, а коли до українських козаків дійде вість про вашу ганебну роботу, то за нашу кров вони будуть нищити все, що тільки має хоч малий зв'язок із вами, каторжани“.

Потужним криком „Слава“ стверджують 359 відповідь Щербаківу й гордо, могутньо-гордо співають „Ще не вмерла Україна“.

Комісари лютують, командують до кулеметчиків „огонь“ і, бачачи, що кулеметчики розгубилися, самі зачинають стріляти з наганів до 359...

Одкривають вогонь кулеметчики...

Спів починає затихати, але не переривається, а на тлі цього співу передсмертного, туркоту кулеметного, лайки московсько-сороміцької чекістів громом падають-лунають слова підполковника Кузьменка: „Катуйте, кати! Народі Український! Слухай голосу своїх вірних синів... Ти колись віддячиш за нас... Хай живе“!... і хоч голос підполковника Кузьменка на цьому обірвався... знають і вороги, і друзі, якого слова не договорив цей неустрашний...

Спів затихає...

З могили доносяться стогони, харчання передсмертне недобитків... Кати похапцем засипають живі ще, скривавлені жертви... Починає падати рясний лапатий сніг...

З могили вискакує недобитий стрілець Артим... За ним гонять червоноармійці—хтять добити... Селяни не дають, бо „він з того світу“...

Могила-Голготу білим саваном укриває сніг—своєю білістю непорочною символізує непорочність Великої Жертви...

Чекісти брутально розганяють людність.

Так у дню 21 листопада р. 1921 закінчилася Базарська трагедія.

* * *

359 — вони умерли?

Не можуть вони умерти, бо ідея, за яку вони кров свою так щедро доостанку пролили, — безсмертна!

Вони не вмерли! Бо Базар — це Голгота! Бо від смерти на Голготі, де розпяли основоположника ідеї, Самого Христа, і до гробу, з якого воскресне Син Божий — ділить тільки три дні!

Бо Базар ще не скінчився і жити буде в поколіннях потомків, аж доки жити буде Українська Нація.

Бо з крові мучеників Базару вродилася легенда про гордих лицарів, до останку вірних. Бо трагедію-легенду Базарську — бачили на власні очі, чули на власні вуха й відчули всім єством многі тисячі і ворогів, і друзів *). Бо знає про неї цілий світ! Бо Базар зайняв місце в історії поруч із Термопілами та Херонеєю! Бо для ворогів Базар — це вічний привид заслуженої кари, бо кров Авеля кладе своє тавро незатерте навіть на „революційне сумління“ москвина-Каїна. Для друзів-побратимів трагедія-легенда Базару — це є заповіт-наказ до дальшої боротьби, це є дороговказ до перемоги й слави.

Слова, однині безсмертні, козака Щербака й підполковника Кузьменка, людей, що звільнилися од кайданів життя особистого, що підсвідомістю своєю в часі тому стояли вже за порогом смерті, — це пророчі слова!

І вони справдяться! До найменшої йоти справдяться!

Бо історія невблаганна — як сама Доля!

Приклади інших народів — тих, що з мертвого сну неволі обудилися, і нам підказують, що „Ще не вмерла Україна“. Бачиться в цю хвилину, як із кожної краплини крові лицарів Базару родиться новий лицар нашої світлої Ідеї, чистої, як Сама Істина!

Імя цим лицарям — легіон.

Пані всеволодна їхніх дум — Визволення Батьківщини!

Сила їхня і зброя — любов і посвята!

Панцер гартований — ненависть до ворога. Лавою залізною, плече в плече, рука з рукою, рухом нестримним, у блисках, заревах пожеж ідуть до Великої Цілі — до Перемоги!

І нагорода їм — на віки вічні, доки Сонця-Світа, —

Слава!

*) Бо рознесли розголосили цю легенду по всіх ланах-просторах широким України!

ЗМІСТ — TABLE DES MATIÈRES:

	Стор.
Оксана Печеніг: Листопад	3
О. Шпілінський, сотник: Базар (1921 р.—1931 р.)	5
Микола Оверкович: Сузір'я Лицарів (Баляда Листопада)	33
П. Ващенко, сотник: До рейду 1921 року	46
М. Чижевський, підполк.: 15 діб на окуп. Москвою України	52
І. Ремболович, підполковник: Рейд 1921 року	69
Євген Маланюк: Листопади	87
В. Яновський, інженер: „За Україну, за її долю“...	88
С. Чорний, полковник: Сторінка з 2-го Зимового Походу	113
Д. Зоренко, поручник: На партизанці	128
В. Савченко-Більський, фльоти ген.-хор.: Мих. Білінський	150
359 кривавих жертв за Україну (реєстр розстріляних у Базарі)	155
Богдан Лепкий: До „359“	160
В. Євтимович, підп.: Через Базар-Голготу до Свята Воскресення	161

Xenie Petchenigue:— Le Novembre	3
O. Chpylinsky, capitaine:— Bazar (1921—1931)	5
Nicolas Overkovytch:— Constellation des Chevaliers	33
P. Vachtchenko, capitaine:— Souvenirs du raid de 1921	46
M. Tchyjevsky, lieutenant-colonel:—Une quinzaine en Ukraine occupée par Moscou	52
J. Rembolovytch, lieutenant-colonel:— Le Raid de 1921	69
Eugène Malanuk:— Les Novembres	87
V. Janovsky, ingénieur:—Pour l'Ukraine, pour son avenir	88
S. Tchorny, colonel:— Une page de l'histoire de la seconde campagne d'hiver	113
D. Zorenko, lieutenant:—La guerrilla des partisans en Ukraine	128
V. Savtchenko-Bilsky, général de brigade d'Amirauté:— Le lieutenant M. Bilynsky	150
359 victimes sanglantes pour l'Ukraine	155
Bohdan Lepky:— Aux „359“	160
V. Evtymovytch, lieut.-col.:— De Bazar-Golgotha à la Fête de la Résurrection	161

Оздоби та ілюстрації до цього збірника виконали:

Малюнки для окладки — арт.-мал. Л. Володарчик за проєктом сотн. О. Шпілінського.

Портрет генерала Юрка Тютюнника—арт.-мал. проф. П. Холодний.

Віньєтки для груп учасників 2-го Зимового Походу—арт.-мал. П. Мегик.

Схеми — підполковник Юрко Науменко.

Малюнки з епізодів Походу — арт.-мал. Л. Перфецький.

Віньєти та кінцівки до тексту — арт.-мал. сотн. М. Битинський.

Складав — складач Генрих Кутнер.

Коректу правив — підполк. Микола Харитоненко.

Перед читанням книжки просимо виправити такі найважливіші помилки та недогляди:

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
9	9 згори і далі	полковника Палія	підполковника Палія
11	11 згори	таборову	таборовому
29	7 згори	2-а	2-ий
29	8 згори	3-я	3-ій
35	15 здолу	Вітчині	Вітчини
39	14 здолу	могилу.	могилу,
68	11 здолу	10 листопада	20 листопада
70	22 здолу	охоплених	охоплених
78	3 згори	Янченко,—це	Янченко—це
100	3 здолу	умові	умови
118	10 згори	видив	видав
153	5 згори	24 листопада	17 листопада
160	3 згори	хопці	хлопці
160	4 згори	долю волю	долю-волю
161	15 здолу	Осноположника	Основоположника

1986)

181

5p48 04kon

PA

181